

Ғасан АБУЛҚОСИМОВ

ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК

Ўзб. 2
33

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси

A-23

Ҳасан АБУЛҶОСИМОВ

ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК

“Akademiya” нашриёти

Тошкент - 2006

Такризчилар:

Э.Ғ.Набиев, иқтисод фанлари доктори, профессор

Н.Х.Ҳайдаров, иқтисод фанлари доктори

П.З.Ҳошимов, иқтисод фанлари номзоди, доцент

Илмий муҳаррир:

М.Л.Турсунхўжаев, иқтисод фанлари доктори, профессор

Абулқосимов Ҳ.П. Иқтисодий хавфсизлик.

-Т., Akademiya. 2006.

Ушбу ўқув қўлланма мамлакатимизнинг иқтисодий хавфсизлиги ва жаҳон иқтисодий тизимидаги рақобатбардошлигини таъминлашнинг зарурлиги, аҳамияти, механизмлари, миллий иқтисодиётнинг турли ички ва ташқи иқтисодий таҳдидларга бардошлилигини ошириш масалалари таҳлилга бағишланган.

Ўқув қўлланмадан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Дафлат ва жамият қурилиши академиясида раҳбар кадрларни тайёрлашда, республика олий ўқув юртларининг магистратура бўлимларида иқтисодиёт ихтисосликлари бўйича таҳсил олаётган талабалар учун махсус ўқув курсини ташкил этишда ҳам фойдаланиш мумкин.

КИРИШ

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш ҳар қандай мустақил давлат учун муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг долзарблиги унинг миллий иқтисодиётнинг аҳоли учун нормал ҳаётий фаолият шароитларини, уни барқарор тарзда ресурслар билан таъминлаш, миллий давлат манфаатларини рўёбга чиқара олишга қодирлигини ифодалаш билан ҳам тавсифланади. Айниқса, ёш мустақил давлатлар иқтисодиётининг бирёқламалиги ва қарамлиги, аҳолининг паст турмуш даражаси ўзида ижтимоий таҳдидни ифода-лаб, хавфсизликни сақлашга салбий таъсир кўрсатади.

Миллий иқтисодиётнинг турли ички ва ташқи таҳдидларга бардошлилигини ҳамда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш, унинг жаҳон иқтисодий тизимида рақобатбардошлигини ошириш масалаларини таҳлил қилиш мазкур ўқув қўлланмасининг мақсади ҳисобланади.

Ўқув қўлланманинг вазифаси тингловчиларда бозор иқтисодиёти шароитида шахс, корхона (фирма) ва миллий иқтисодиёт хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ муаммоларни илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилиш асосида зарурий билим ва кўникмаларни шакллантиришдан иборатдир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида миллий иқтисодиётга, корхона (фирма) ва алоҳида шахсга нисбатан хавф туғдираётган таҳдидларни келтириб чиқарувчи ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг барчаси ўқув қўлланмада баён қилинган масалаларнинг объекти ҳисобланади. Зеро, бугунги ўтиш шароитида ҳар бир фуқаро, шахс иқтисодий ҳаётда содир бўлаётган жараёнларнинг ўзи, оиласи ва мамлакат учун қай дара-

жада таъсир этиши ҳақида мустақил фикрлашни, иқтисодий таҳдидларни аниқлаш ҳамда хавфсизликни микро ва макро даражада таъминлашдаги муаммолар ечимини излаб топиш йўл-йўриқларини ўрганиши лозим. Шу асосда иқтисодий таҳдид ва хавфсизлик, иқтисодиётнинг рақобатбардошлилигини ошириш масалаларига илмий-назарий жиҳатдан ёндашиб, уни ҳал этишда амалий кўникмалар ҳосил этиши мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам, ушбу ўқув қўлланмада шахс, корхона (фирма) ва бутун мамлакатнинг иқтисодий манфаатларига таъсир этувчи таҳдидлар ҳамда уларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш механизмлари, восита ва усуллари баён этилган.

Қўлланма айрим камчиликлардан холи бўлмаслиги табиийдир. Шу боис китобхонларнинг бу борадаги барча фикр-мулоҳазалари ва таклифлари муаллиф томонидан миннатдорчилик билан қабул қилинади.

Манзилимиз: Тошкент шаҳри, Ўзбекистон шохкўчаси, 45-уй, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси.

1-боб. Иқтисодий хавфсизликнинг моҳияти ва миллий хавфсизлик тизимида тутган ўрни

1.1. «Хавфсизлик» тушунчасининг моҳияти

Хавфсизлик муаммоси мустақил давлатчиликнинг шаклланиши ва жамиятда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий манфаатларнинг қарор топиши билан бир вақтда вужудга келади. Чунки шу вақтдан бошлаб, барқарорлик, ривожланиш билан бир қаторда хавф-хатар, турли-туман таҳдидлар ҳам пайдо бўлиб, уларни ҳисобга олиш, уларга асосланиб, давлат стратегияси ва сиёсатини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш мамлакат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим шарти ҳисобланади. Шу боисдан ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек, "...хавфсизлик, барқарорлик ва танлаган йўлдан оғишмаслик деган ана шу оддий сўзлар замирида чуқур маъно-мазмун бор. Биз бунни билиб олмоғимиз ва англаб етмоғимиз зарур. Хавфдан қандай холи бўлиш мумкин? Ривожланиш учун куч-мададни қаердан излаш лозим? Булар стратегик муаммолар бўлиб, ҳар қандай мустақил давлат, энг аввало, ана шу муаммоларга эътибор бериб келган ва бундан буён ҳам эътибор беражак"¹.

Дарҳақиқат, «хавфсизлик» тушунчаси Робер маълумотномасига кўра, 1190 йилда пайдо бўлди. Унда ўзини ҳар қандай хавф-хатардан ҳимояланган деб ҳисобловчи инсон руҳиятининг хотиржам ҳолати ифодаланган². Ушбу маънода мазкур термин Фарбий Европа ҳалқлари лексиконида XVII асргача қўлланилган. Тарихнинг кейинги даврларида давлат тузилмаларининг шакллани-

ши билан боғлиқ равишда «хавфсизлик» тушунчаси моддий, сиёсий ва иқтисодий соҳаларда давлат қурилиши, бошқариш органлари тенденцияларига мос келадиган реал хавф-хатарнинг (жисмоний ва маънавий) йўқлиги натижасида вужудга келадиган тинчлик ҳолати шароити маъносини англатган³.

XX асрнинг охирларига келиб, “хавфсизлик” ва “миллий хавфсизлик” тушунчалари бизнинг лексиконимизда тез-тез қўлланила бошланди. Бу инсоният ривожланишининг мураккаблашуви, ядро, атом ва бошқа оммавий қирғин қуроолларининг кенг тарқалиши, экологик вазиятнинг кескинлашганлиги, янги хавфли касалликларнинг вужудга келиши, терроризм хавфининг кучайиши, тоталитар тузум емирилганидан кейин дунёнинг қарама-қарши қутбларга бўлиниши барҳам топгандан кейин давлатлар ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши, янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши, уларда бозор ислохотларининг амалга оширилиши билан изоҳланади. Дунёдаги бундай ўзгаришлар хавфсизлик, умумий ва миллий хавфсизлик муаммоларига бўлган эътиборни янада кучайтирди.

«Хавфсизлик» тушунчаси кўп қиррали бўлиб, турлича маънода талқин этилади. Шунга қарамасдан уларда умумий ғоя ҳам мавжуд бўлиб, бунга кўра хавфсизлик инсоният ҳаётининг турли соҳаларида вужудга келадиган хавф-хатардан ҳимояланиш, кафолатланиш маъносини англатади. Хавф-хатар эса давлат ва жамият ривожланишига, нормал амал қилишига таҳдид солувчи потенциал ёки реал куч, омил ҳисобланади. Хавф-хатар намоён бўлишининг кескин шакллари табиий, ижтимоий катаклизм ва ларзалар, инқироз ва тангликлар, инқилоб ва қўзғолон, уруш ва қуроолли тўқнашувлар киради (қаранг: 1.1.1-чизма).

Хавфсизлик кўп қиррали бўлиб, у бутун инсоният, давлат ёки иқтисодий тизимнинг нормал фаолият юритиши, ривожланиши учун ноҳуш, салбий, зарарли таъсирлардан, хавф-хатарлардан сақланиш, ҳимояланиш ҳолатини ифодалайди. Хавфсизлик умумий тарзда зиён етказиш учун потенциал шароитларнинг йўқлигини, сақланишлик, ҳимояланиш ва ишончлилиқни англатади. Бу тушунча кишилар ва жамият ҳаёт фаолиятининг аниқ специфик соҳаларида ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Хавфсизлик қандай соҳада, қандай шакл ва қиёфада намоён бўлмасин уларнинг барчаси умумийлик хусусиятига эгадир. Умуман, хавфсизлик хавф-хатардан ҳимояланиш шарт ва стратегияси сифатида ижтимоий тизим, шахс, жамият ва давлат ҳаёт-фаолиятининг нормал амал қилишини таъминлашга йўналтирилган бўлади⁴.

Хавфсизликнинг субъектлари шахс, аҳоли ижтимоий гуруҳлари, кишилар уюшмалари ҳамда бирлашмалари, давлат ва жамият ҳисобланади.

Хавфсизлик объекти инсон ҳаётининг барча соҳалари, жумладан, шахсий-оилавий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, маънавий табиий соҳа ва жабҳаларини ўз ичига қамраб олади (қаранг: 1.1.2-чизма).

«Хавфсизлик» тушунчаси кенг қиррали бўлиб, ўзининг объектлари ва субъектлари нуқтаи назаридан турли шаклларда намоён бўлади. Аммо ҳозирги даврда бу тушунчанинг умумлашган шакли миллий хавфсизлик деб аталади.

Кўпгина ривожланган мамлакатлар ўз миллий хавфсизлик стратегиясини ишлаб чиқмоқда. Масалан, АҚШда Президентнинг миллий хавфсизлик соҳасидаги конституцион мажбурияти ва бош вазифаси сифатида мамлакат аҳолисини, унинг ҳудудини ва америкаликларнинг турмуш тарзини ҳимоя қилиш белгиланган.

Миллий хавфсизлик элементлари ичига армиянинг жанговарлиги, бошқа мамлакатларда демократияни қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда, Американинг иқтисодий тараққиётига қўмаклашиш ҳам киритилган. Иқтисодиётни жонлантириш, миллий маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш, янги хорижий бозорларни очиш, янги иш жойларини яратиш ҳам миллий хавфсизликнинг муҳим элементлари ҳисобланади⁵.

Миллий хавфсизлик фуқароларнинг, жамият ва давлатнинг ўта муҳим манфаатларининг, шунингдек, миллий кадрият ва ҳаёт тарзининг кенг қўламдаги ва турли-туман ташқи ҳамда ички таҳдидлардан ҳимояланганлигини ифодалайди.

1.2. Миллий хавфсизлик ва унинг таркиби

Миллий хавфсизлик манфаатларни ҳимоялашнинг умумий шакли ҳисобланади. Шунингдек, у манфаат ва эҳтиёжларнинг намоён бўлиш шакли ҳамдир. Бошқача айтганда, манфаат ва эҳтиёжларни қондириш, моддий, маънавий, умуминсоний кадриятлардан баҳраманд бўлиш ва фаровонликка интилиш тўғрисидаги барча тасавурларни ифодалайди.

Миллий хавфсизлик фуқаролар, яъни шахс, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилишга йўналтирилган бўлади. У шахс, фуқаро манфаатлари, конституцион ҳуқуқ ва эркинликлари, яшаш хавфсизлигини таъминлаш, турмуш даражаси ва сифатини ошириш, жисмоний, маънавий, интеллектуал ривожланишини таъминлашга хизмат қилади.

Жамият манфаатлари демократияни мустаҳкамлаш, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллатлараро тотувликни сақлаш, аҳоли-

нинг яратувчилик фаоллигини ошириш ва унинг барча ижтимоий ва этник гуруҳларининг маънавий ривожланишини таъминлашни ўз ичига олади.

Давлат манфаатлари эса конституцион тузум, мамлакат суверенитети ва территориал яхлитлигини ҳимоя қилиш, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни қарор топтириш, қонунларнинг сўзсиз амал қилишини таъминлаш, ҳуқуқ-тартиботни қўллаб-қувватлаш ва тенг шериклик асосида халқаро ҳамкорликни ривожлантиришдан иборат.

Ушбу манфаатлар бир-бири билан ўзаро боғланган бўлиб, улар жамият аъзоларининг мустақиллигини таъминлаш, халқ фаровонлиги ва турмуш даражасини ошириш, унинг маданиятини ва маънавий қадриятларини сақлашга бўлган интилишларини ифода этади. Шу боис ҳар қандай мамлакат манфаатлари учта муҳим мақсадга йўналтирилган бўлади: 1) халқ фаровонлигини ошириш; 2) мамлакат тинчлиги ва ҳудудини ҳимоя қилиш ҳамда юртни обод этиш; 3) миллий маданиятни ривожлантириш⁶.

Ўзбекистонда миллий хавфсизлик миллий истиқлол мафкураси билан ҳамохангдир. Чунки "...миллий истиқлол мафкураси ўз мазмун-моҳиятига кўра, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий тараққиётига хизмат қилади, барча сиёсий партиялар, гуруҳлар ва қатламларнинг - бутун халқимизнинг қуйидаги умумий манфаатларини ифодалайди:

- мамлакатнинг мустақиллиги, ҳудудий яхлитлиги, сарҳадлар дахлсизлиги;

- юртнинг тинчлиги, давлатнинг ҳарбий, иқтисодий, ғоявий, экологик, информацион таҳдидлардан муҳофаза этилиши;

- мамлакатда фуқаролараро ва миллатлараро тотувлик, ижтимоий барқарорлик муҳитини таъминлаш;

- ҳар бир оила ва бутун халқнинг фаровонлиги;
- жамиятда адолат устуворлиги, демократия, ўз-ўзини бошқариш тамойилларининг амал қилиши”⁷.

Ушбу манфаатлар миллий давлат манфаатини ташкил этади. Мамлакатнинг миллий хавфсизлиги унинг миллий манфаатини турли сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, экологик, ғоявий, информацион ва бошқа омиллар ҳамда таҳдидлардан ҳимоя қилишга йўналтирилади. Шу боис миллий хавфсизлик таркиби мураккаб тузилишга эга бўлиб, сиёсий, ҳарбий-мудофаа, ғоявий, мафкуравий, иқтисодий, экологик, ахборот хавфсизлигини ўз ичига олади (қаранг: 1.2.1- қизма.)

Сиёсий хавфсизлик мамлакатнинг миллий-давлат тузилишини, конституцион тузумни ҳимоя қилишга йўналтирилади. Ҳарбий-мудофаа хавфсизлиги мамлакат мустақиллиги, ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлар дахлсизлигини таъминлашга қаратилган. Ғоявий, мафкуравий хавфсизлик ҳозирги даврда айниқса долзарб аҳамият касб этмоқда. Мафкура, ғоя ҳар қандай жамият ҳаётида муҳим ўрин тутди. Чунки мафкура мавжуд бўлмаса, ҳар қандай жамият ўз танлаган йўлини йўқотиши мумкин. Қаерда мафкуравий бўшлиқ вужудга келса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши барчага аён ҳақиқатдир.

Ҳозирги даврда турли хил эски ва янги мафкура, ғояларнинг ўзаро кураши ҳар қачонгидан ҳам шиддатли тус олмақда. Бунга сабаб социалистик тоталитар тузум емирилганидан кейин дунёнинг икки қарама-қарши кутбларга бўлиниши барҳам топган бўлса-да, турли хил мақсад, манфаатларни ифода этувчи мафкуралар, ғоялар кураши, тортишуви ҳали тўхтагани йўқ. Бу курашлардан мақсад инсон, жумладан, ёшлар қалбини эгаллаш, муайян мамлакат ёки минтақадаги бирор мил-

лат ёки халқнинг онги ва тафаккурига таъсир ўтказиш, уни ўзига бўйсундириш, маънавий жиҳатдан заиф ва тобе қилишдан иборатдир. Фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги эса ҳар қандай иқтисодий ва сиёсий қарамликлардан ҳам кўра даҳшатлироқдир. Шу боис, давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, мафкура полигонлари ядро полигонларига нисбатан ҳам кўпроқ кучга эга. Агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий таҳдид, хавф-хатар, тазйиқ бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин. Аммо мафкуравий, ғоявий хавфни, тазйиқни тезда илғаб олиш, сезиш ниҳоятда қийин. Инсон ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий миллий қадриятларга, мустаҳкам иродага эга бўлмаса, жамиятда халқни ягона мақсад йўлида бирлаштирувчи миллий ғоя ва мафкура мавжуд бўлмаса, унинг турли зарарли ғоя ва мафкураларнинг тазйиқига бардош бериши амри маҳолдир. Ҳозирги даврда Ўзбекистонда "...жамиятимиз ҳаётига жиддий хавф туғдирадиган мафкуравий таҳдидлар қуйидагилардан иборат:

-ислом халифалигини тиклаб, унинг байроғи остида мусулмон халқларини янги империяга бирлаштиришга қаратилган интилишлар;

-ёш мустақил давлатларни собиқ иттифоққа бирлаштириш ғояси;

-тарихимизни, миллий қадриятларимиз ва диннинг моҳиятини сохталаштиришга уринишлар;

-ахлоқсизлик ғояларини ёйиб, халқни маънавий жиҳатдан бузишга интилишлар;

-турли мафкуравий воситалар орқали минтақавий ва давлатлараро можароларни келтириб чиқаришга қаратилган ҳаракатлар"⁸.

Бундай ғоявий, мафкуравий таҳдидлар инсонлар ва халқнинг қалби, онгини забт этишга, уларни ўз миллий

ва маънавий, маданий қадриятларидан, умумбашарий цивилизация ютуқларидан маҳрум қилишга, пировард натижасида мамлакатни ўзларига қарам қилиб олишга қаратилган. Шунинг учун ҳам ғоявий, мафкуравий хавфсизликни таъминлаш ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда.

Экологик хавфсизлик табиат ва инсоннинг ўзаро муносабатларидаги муайян қонуниятларнинг бузилиши оқибатида юзага келадиган экологик фалокатларнинг олдини олишга қаратилган. Бу хавф-хатар, фалокатлар инсоннинг табиат имкониятларини ва унинг ривожланиш қонуниятларини ҳисобга олмасдан, табиий ва минерал хом ашё захираларидан ваҳшийларча, экстенсив усулда, жуда катта харажатлар ва исрофгарчиликлар билан фойдаланишга асосланиб, хўжалик фаолиятини юритиш оқибатида юзага келмоқда. Президент Ислам Каримов экологик хавфсизликни таъминлашнинг аҳамияти тўғрисида тўхталиб бундай деган эди: “Тараққиётнинг ҳозирги босқичида инсон билан табиатнинг ўзаро таъсирига оид бир қатор муаммоларни ҳал этиш фақат бир мамлакат доирасида чекланиб қола олмайди. Уларни бутун сайёрамиз кўламида ҳал қилиш зарур. Кўрииб турибдики, табиий муҳитни инсон юритадиган хўжалик фаолиятининг зарарли таъсиридан ҳимоя қилиш билан боғлиқ кўшгина муаммолар кенг кўлам касб этади. Шу сабабли улар фақат халқаро ҳамкорлик асосида ҳал қилиниши лозим”¹⁹. Демак, экологик хавфсизлик миллий хавфсизликнинг муҳим таркибий қисми бўлиши билан бир қаторда глобал аҳамият касб этиб бораётганини таъкидлаш жоиз.

Иқтисодий хавфсизлик мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан мустақил, барқарор ривожланишга қодирлигини таъминлашга йўналтирилган.

Информацион хавфсизлик юқорида тавсифланган

миллий хавфсизликнинг барча шакллари, айниқса, ғоявий, мафкуравий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим воситаси сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

Шуни таъкидлаш жоизки, «миллий хавфсизлик» тушунчаси кўп қиррали ва хилма-хил шаклларда намоён бўлади. Умумлаштирилган ҳолда унинг қуйидаги хусусиятларига эътибор қаратиш лозим.

Биринчидан, миллий хавфсизлик аниқ тарихий мазмунга эга, яъни жамият ҳаётининг қайси соҳаларида қандай таҳдидларнинг вужудга келаётганини аниқлашга қаратилган муайян ҳолатларда теран таҳлилни талаб қилади.

Иккинчидан, миллий хавфсизлик бир-бирига зид ўлчамлар, жамият ҳаётига хавф соладиган таҳдидлар ва уларни бартараф этишни тавсифлайдиган ижтимоий-иқтисодий параметр ва кўрсаткичлар билан ифодаланади.

Учинчидан, миллий хавфсизлик муаммосининг аҳамияти ва кескинлиги жаҳон ҳамжамяти ҳамда айрим мамлакат, ҳудуд тараққиётининг бурилиш давларида ортиб боради.

Тўртинчидан, миллий хавфсизлик томойиллари ва параметрлари, кўрсаткичлари ўзгарувчан ҳамда турли мамлакатларда ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Аммо ҳар бир мамлакатнинг миллий хавфсизлиги инсониятнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиётининг умумий тенденциялари билан боғлиқдир. Ва аксинча, умумбашарий иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўзгаришлар миллий хавфсизликка таъсир этади.

Бешинчидан, миллий хавфсизликка давлат манфаатлари, миллий ғоя ва миллий мафкура ҳам жиддий таъсир кўрсатади.

Олтинчидан, миллий хавфсизликни таъминлашда иқтисодий хавфсизликнинг ўрни беқиёсдир. Чунки миллий хавфсизликни, жумладан, мамлакатнинг сиёсий,

конституцион тузумини, давлат мустақиллигини ва суверенитетини сақлаш, ҳарбий қудратини ошириш, экологик муаммоларни юмшатиш ва ҳал этиш, авваламбор, мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятига ва қудратига, унинг иқтисодий хавфсизлигининг қай даражада таъминланганига боғлиқ.

1.3. Иқтисодий хавфсизликнинг моҳияти ва таркибий элементлари

Таъкидланганидек, миллий хавфсизликнинг муҳим таркибий қисми, уни таъминлашнинг энг муҳим шарти ёки омили, кўрсаткичи иқтисодий хавфсизлик ҳисобланади. «Иқтисодий хавфсизлик» тушунчасида энг умумий тарзда мамлакатнинг моддий ва номоддий, қайта тикланадиган ва тикланмайдиган иқтисодий салоҳияти акс этади.

«Иқтисодий хавфсизлик» тушунчасининг мазмуни илмий адабиётда турлича талқин қилинади. Бир гуруҳ олимлар мазкур тушунча мазмунини мамлакатнинг етарли мудофаа салоҳиятини, давлат сиёсатининг ижтимоий йўналтирилганини, миллий манфаатларни ҳимоя қилишни кафолатлашга қодир бўлган иқтисодиёт ва ҳокимият институтларининг аҳволи сифатида таърифлайди¹⁰. Шунингдек, у ҳокимият институтларининг иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган, миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ва рўёбга чиқариш ҳамда жаҳиятнинг ижтимоий-сиёсий барқарорлигини таъминлаш механизмларини яратишга қодирлиги ва тайёрлиги деб ҳам талқин қилинади¹¹.

Иккинчи гуруҳ олимлар мазкур тушунчани халқнинг мустақил равишда ташқи кучларнинг аралашувисиз ва тазйиқсиз иқтисодий тараққиёт йўли ва шакллариини ўзи белгилаб олишига имкон берадиган ҳолат сифатида тавсифлайди¹².

Учинчи гуруҳ олимлар «иқтисодий хавфсизлик» тушунчасини иқтисодиётнинг ижтимоий эҳтиёжларни самарали қондиришга қодирлиги деб таърифлайди¹³.

Тўртинчи гуруҳ олимлар эса мазкур тушунчани иқтисодиётнинг барқарор ривожланишининг муҳим шартини, бу соҳада шахс, жамият ва давлатнинг энг муҳим манфаатларининг ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимояланиши деб тавсифлайди. Уларнинг фикрича, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш - шахс, жамият ва давлат мавжудлиги ва уларнинг изчил ривожланишига имкон яратадиган талаб-эҳтиёжларнинг қондирилиши демакдир¹⁴.

Таниқли рус иқтисодчиси Л.И.Абалкин ушбу тушунча моҳиятини очиқ берувчи уч омилга эътибор қаратган:

1. Иқтисодий мустақиллик. Ҳозирги жаҳон хўжалиги шароитида иқтисодий мустақиллик абсолют характерга эга эмас, чунки халқаро меҳнат тақсимооти миллий иқтисодиётларни бир-бирига ўзаро боғлиқ қилиб қўяди. Бундай жараёнда иқтисодий мустақиллик давлатнинг иқтисодий заҳиралар устидан назорат ўрната олиш имкониятини, жаҳон савдосида, кооперация алоқаларида, илмий-техника ютуқларини айирбошлашда тенг иштирок этишни ва рақобатбардошликни таъминлайдиган ишлаб чиқариш, самарадорлик ва сифат даражасига эришишни англатади;

2. Миллий иқтисодиётнинг барқарорлиги. Бу омил шаклидан қатъий назар, мулкчиликнинг ҳимоя қилиниши, тадбиркорлик фаоллиги учун барча шарт-шароит ва кафолатларнинг яратилишини, мамлакатдаги вазиятнинг ёмонлашувига, беқарорликка олиб келадиган ҳолатларнинг жиловланишини (яъни иқтисодиётдаги криминал тузилмаларга қарши кураш, даромадларнинг тақсимланишидаги жиддий фарқ, табақаланишнинг

келиб чиқиши, ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашиб кетишига йўл қўймаслик) тақозо этади;

3. Ўз-ўзидан ривожланишга ва тараққий этишга қодирлиги. Бу эса инвестициялар ва инновация учун қулай муҳитнинг яратилиши, ишлаб чиқаришнинг мунтазам модернизациялашуви, янгилашиши ва такомиллашиб бориши ҳамда ходимларнинг билим, касб-малака, умумий маданий даражасининг ўсиб бориши миллий иқтисодиёт барқарорлигининг зарур шартига айланишини ифодалайди¹⁵.

Е.Бухвальд эса иқтисодий хавфсизликни иқтисодий тизимнинг аҳоли ҳаёт фаолияти учун зарур шароит яратиш, халқ хўжалигини ресурслар билан барқарор таъминлаш ҳамда миллий давлат манфаатларини таъминлаш ва ҳимоя этишга қодир эканини акс эттирадиган сифат тавсифи деб таърифлайди¹⁶.

«Иқтисодий хавфсизлик» тушунчасининг моҳиятини англаш учун, энг аввало, “ривожланиш”, “барқарорлик” ва “хавфсизлик” тушунчаларининг ўзаро боғлиқлигини аниқлаш лозим. Ушбу тушунчалар иқтисодий хавфсизликнинг асосий атрибутлари, компонентлари ҳисобланади. Агар миллий иқтисодиёт ривожланмаса, у ҳолда унинг амал қилиш имкониятлари, ички ва ташқи таҳдидларга қарши туриш салоҳияти, турли ўзгаришларга мослашувчанлиги камаяди.

Барқарорлик ва хавфсизлик бир бутун тизимнинг муҳим элементлари бўлиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш мумкин эмас. Барқарорлик иқтисодий тизимнинг, тизим ичидаги барча йўналишдаги алоқаларнинг мустақамлигини, ишончлилигини, ички ва ташқи таҳдидларни бартараф этиш қобилиятини ифодалайди. Хавфсизлик эса тизимдаги объектнинг ички ва ташқи таҳдидларнинг мавжудлиги шароитида яшай

олиш ва ривожланиш қобилиятига эга экани ва кўзда тутилмаган, аниқланиши қийин бўлган нохуш омиллар таъсирига бардошлилик ҳолатини ифодалайди (қаранг: 1.3.2-чизма).

Ушбу фикрларга асосланган ҳолда «иқтисодий хавфсизлик» тушунчасини миллий иқтисодиёт мустақиллигининг, унинг барқарорлиги, мустаҳкамлиги, доимо янгиланишга ва такомиллашиб боришга қодирлигини таъминловчи шарт-шароит ва омиллар йиғиндиси¹⁷ деб таърифлаш мумкин.

Илмий иқтисодий адабиётда ушбу таъриф энг тўғри ва тўла қонли таъриф сифатида эътироф этилмоқда¹⁸. Иқтисодий хавфсизлик иқтисодиёт ва ҳокимият институтларининг шундай ҳолатидирки, бундай ҳолатда мамлакат миллий манфаатларининг кафолатли ҳимоялангани, мамлакат иқтисодий ривожининг ижтимоий йўналтирилгани, ички ва ташқи жараёнлар ривожидagi энг ноқулай шароитда ҳам мудофаа салоҳиятининг етарли даражада таъминланганини ифода этади.

Иқтисодий хавфсизлик иқтисодиётнинг турли субъектларига тегишли бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: алоҳида фуқаролар; хусусий тадбиркорлик, бизнес; давлат корхоналари; миллий иқтисодиёт; давлат.

Ички иқтисодий соҳаларда хавфсизлик табиий, техникавий-иқтисодий, инфратузилмавий, ижтимоий, микро ва макроиқтисодий ривожланишнинг бошқа омиллари, шунингдек, турли беқарорликни, тангликни келтириб чиқарувчи ички ва ташқи таҳдидлар таъсиридан ҳимоя қилувчи ички имкониятлар билан боғлиқдир.

Ташқи иқтисодий соҳадаги хавфсизлик мамлакатнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлиги, миллий валютанинг барқарорлиги, давлатнинг молиявий аҳволи билан тавсифланади.

Илгари икки қарама-қарши ижтимоий-сиёсий ти-

зим мавжуд бўлган даврда иқтисодий хавфсизлик ўз моҳиятига кўра «миллий хавфсизлик» тушунчасига тўлиқ мос келар эди. Эндиликда жаҳон социалистик лагери барбод бўлганидан сўнг бу тушунчалар ўртасидаги фарқ тобора яққол кўзга ташланмоқда. Жаҳон хўжалик тизимига кириб бораётган ёш мустақил давлатлар учун иқтисодий хавфсизликни таъминлаш борасидаги энг муҳим муаммо - мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигига эришишдан иборатдир.

Ўтиш, яъни транзит иқтисодиётига эга бўлган, бозор иқтисодиётига ўтиш мақсадида ислоҳотларни амалга ошираётган мамлакатларда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш алоҳида аҳамият касб этади. Уларда, жумладан, Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар мамлакатнинг геосиёсий ҳолатини, унинг ҳозирги замон жаҳон иқтисодий тизимидаги ўрнини тубдан ўзгартириб юборади.

Ислоҳотлар кишиларнинг, иқтисодиёт субъектларининг мотивация механизмларига, манфаатларига, иқтисодий фаолиятига таъсир кўрсатади. Шунингдек, ислоҳотлар ишлаб чиқаришнинг моддий асосларига, иқтисодиётнинг таркибий тузилишининг ўзгаришига, илмий-техникавий салоҳиятига, иқтисодий мувозанатни таъминлашга таъсир этади. Бу иқтисодий хавфсизликни таъминлаш муаммоларининг иқтисодий ислоҳотлар мақсадлари, стратегияси ва уни амалга оширишнинг устувор йўналишлари билан узвий боғлиқ эканидан далолат беради.

Ўтиш даврида давлатнинг иқтисодий хавфсизлик стратегияси, авваламбор, аҳолининг турмуш даражасини бир меъёрда ушлаб туриш ва яхшилаш, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий хавфсизлигини, миллатлараро тотувликни таъминлаш, давлатнинг конституцион тизими асосларини сақлаш ва мустаҳкам миллий қадри-

ятлар ва манфаатлари тизимини шакллантиришга йўналтирилади. Бу жараёнда барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш механизмлари ўзаро зид бўлиб, улар катта иқтисодий харажатлар қилишни тақозо этади. Бу харажатлар миллий хўжалик ва табиий-иқтисодий салоҳиятнинг ўрни қопланмайдиган сарфидан иборат бўлиб, унинг миқдори иқтисодий беқарорликнинг муҳим омилига айланиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун ҳам танглик ёки ўтиш даврида инсон, иқтисодиёт, жамиятга келтирилган зарар ва харажатларни камайтириш иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим тамойили бўлиши мумкин. Иқтисодий хавфсизлик тамойиллари сифатида ижтимоий-иқтисодий тизим ҳолатининг қуйи чегарасини ифодаловчи кўрсаткичлар қўлланади. Кўрсаткичлар мазкур чегарадан пасайиб кетган ҳолларда иқтисодий тизим учун таҳдидлар вужудга келади; улар бу тизимнинг бузилиши, деградациясига олиб келиши мумкин. Ушбу чегарани ва унинг миқдорий ўлчамларини аниқлаш, белгилаш учун, бизнингча, қуйидагилар амалга оширилиши лозим:

- миллий иқтисодиёт ва иқтисодий тизим фаолиятининг асосий шароитларини ўрганиш ва уларни тавсифловчи кўрсаткичларни белгилаб олиш;

- миллий иқтисодиётни тангликка ва беқарорликка олиб келадиган омилларни аниқлаш;

- турли танглик, хавфли ҳолатлар юзага келишининг шарт-шароити, омиллари ва имкониятларини баҳолаш;

- хавфсизлик ва барқарорликни сақлашга хавф соладиган таҳдидларнинг олдини олиш йўллари аниқлаш.

Алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, «иқтисодий хавфсизлик» тушунчаси «риск» (таваккалчилик) категорияси билан узвий боғлиқдир. Узоқ йиллар давомида иқтисодиётни бошқариш назарияси ва амалиётида, айниқса,

макроиқтисодиёт даражасида унинг ривожланишига қатъий белгиланган жараён сифатида қаралган. Ушбу жараёнда хўжалик қарорларининг кўзда тутилмаган натижаларга олиб келиши, такрор ишлаб чиқариш жараёнлари бузилишининг салбий оқибатлари назарда тутилмас эди. Бу эса «иқтисодий риск» омилларига эътибор бермаслик оқибати эди. Зеро иқтисодий риск категорияси иқтисодий хавфсизликни таъминлашда муҳим ўрин тутди. Бу ўринда рискни баҳолаш билан уни бошқаришни бир-биридан фарқ қилиш лозим. Иқтисодиётга таъсир кўрсатувчи омиллар ва қабул қилинган хўжалик қарорлари оқибатларининг ноаниқлиги туфайли рискни баҳолаш эҳтимоллик касб этади. Бу жараёни бошқариш фавқуллоҳда содир бўладиган ижтимоий-иқтисодий ҳодисаларни олдиндан пайқаб, уларнинг оқибатларини юмшатиш, кучсизлантириш ва бартараф этиш имконини яратади. Албатта, танглик ҳолатининг пайдо бўлиш эҳтимоллигини баҳолаш билан бир қаторда у билан боғлиқ равишда кўриладиган зарар ва йўқотишларни ҳам олдиндан баҳолаш зарурати туғилади. Демак, иқтисодий хавфсизлик даражасини баҳолаш риск омилларини таҳлил қилиш билан биргаликда «йўқотиш» (зарар) категориясидан фойдаланишни ҳам тақозо этади. Йўқотиш, зарар ҳақиқий, кутилган, потенциал, компенсациявий, яъни ўрни тўлдириладиган ва тўлдирилмайдиган бўлиши ҳам мумкин. Йўқотиш ва кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш учун зарур бўлган ресурсларнинг вужудга келиши характериға кўра риск омиллари ёки уларнинг амал қилиши билан боғлиқ бўлган нохуш ижтимоий-иқтисодий ҳодиса ва ҳолатларнинг салбий оқибатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- локал (алоҳида ҳудуд, аҳоли гуруҳи, корхона) даражасида;

- мезодаражада (халқ хўжалиги соҳалари, секторлари);
- умуммиллий ва глобал даражада.

Турли иқтисодий таҳдидлар, ноҳуш ҳолатлар оқиба-тида кўрилган зарарларнинг ўрнини қоплаш учун зарур бўлган харажатларни прогноз қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунинг натижасида фавқулоддаги ҳолатлар оқиба-тида кўриладиган зарарларни қоплаш, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашга йўналтирилган ресурсларни баҳолаш ва ўз вақтида шакллантириш учун имконият яратилади. Шунга боғлиқ равишда компенсацион ресурслар ва компенсацион салоҳият (потенциал) тушунчаларини бир-биридан фарқ қилиш лозим бўлади.

Компенсацион ресурслар ўз мазмунига кўра суғурта, захира, резерв ресурсларини англатади. Компенсацион салоҳият (потенциал) мамлакат иқтисодиётининг танглик, ноҳуш ҳолатларга қайишқоқлиги, унинг олдини олиш ва уни енгиб ўта олиш, хўжалик жараёнларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг барқарорлиги, мустаҳкамлигини тиклай олиш қобилиятида намоён бўлади. Компенсацион салоҳият миллий иқтисодиётнинг, халқ хўжалигининг бирон-бир сектори ёки бирон-бир муайян ҳудудда ноҳушликлар вужудга келганида уларни тиклай олишга қодирлигини ифодалайди.

Компенсацион салоҳият қуйидагиларни қамраб олади:

- ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш характеридаги моддий захиралар;
- ҳудудлар бўйича жойлаштирилган махсус захиралар;
- танглик, ноҳуш ҳолатлар содир бўлган жойларга моддий ресурсларни етказиб бериш учун зарур бўлган қўшимча транспорт воситалари имкониятлари;
- йирик тиклаш ишларини амалга ошириш учун зарур бўлган қўшимча резерв қувватлари (айниқса, энерге-

тика тармоқларида), шунингдек, техник воситалар;
- аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва аҳолининг ижтимоий қўниқиш ҳосил қилиши учун резерв имкониятларни сақлаш (қаранг: 1.3.3-чизма).

Компенсация салоҳияти, шунингдек, молиявий резервлар, суғурта тизими, халқаро ёрдам ва хайрия фондлари имкониятлари, соғлиқни сақлаш тизимининг мобиллиги, кадрларни қайта тайёрлаш ва бошқа омиллар билан ҳам тавсифланади.

Мамлакат иқтисодий тизимининг қуйидаги элементлари иқтисодий хавфсизлик объекти ҳисобланади:

- мамлакат макроиқтисодиёти;
- ҳудудий ва тармоқ иқтисодиёти;
- оила ва шахснинг иқтисодий манфаатлари.

Хулоса қилиб айтганда кенг маънода иқтисодий хавфсизликни миллий иқтисодиётнинг самарали, динамик ўсиши, унинг жамият, давлат, шахс эҳтиёжларини қондириш, ташқи бозорда рақобатбардошлигини таъминловчи, турли таҳдид ва йўқотишлардан кафолатловчи ички ва ташқи шароитлар йиғиндиси деб таърифлаш мумкин. Ушбу таърифдан келиб чиққан ҳолда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун ўтиш даврида унга хавф солувчи ички ва ташқи таҳдидларни таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Асосий таянч тушунчалар

Хавфсизлик, миллий хавфсизлик, мустақиллик, барқарорлик, ўз-ўзидан ривожланишга қодирлик, риск, компенсацион салоҳият, иқтисодий хавфсизлик.

1. Хавфсизлик нима ва у жамият ҳамда инсон ҳаётида қандай ўрин тутади?
2. Миллий ва иқтисодий хавфсизлик тушунчаларининг қандай ўхшаш ва фарқли жиҳатлари бор?
3. «Иқтисодий хавфсизлик», «тахдид» ва «риск» тушунчаларининг фарқли ва ўхшаш жиҳатларини тушунтириб беринг.
4. Иқтисодий йўқотиш ва зарар нима?
5. Иқтисодий хавфсизликнинг объектлари ва субъектлари нималарда намоён бўлади?
6. Иқтисодий хавфсизлик қандай кўрсаткичлар орқали тавсифланади?
7. Иқтисодий хавфсизликни қандай баҳолаш мумкин?

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т., Ўзбекистон, 1998. 421-б.

² Основы экономической безопасности - М., 1996, с.3.

³ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник - М., изд-во РАГС, 2001, с.8.

⁴ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник - М., Изд-во РАГС, 2001, с.7.

⁵ Сенчаков В.К. Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие (испыт четвертая) - М., ЗАО "Финстатинформ", 2002, с.6.

⁶ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник - М., изд-во РАГС, 2001, с. 29.

⁷ Миллий истиклол гуяси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т., Ўзбекистон, 2000, 45-б.

⁸ Ўша асар.

⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., Ўзбекистон, 1997 йил 115-116-б.

¹⁰ Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки. М., ЗАО "Финстатинформ", 1998, с. 12.

¹¹ Ўша ерда.

¹² Жандаров А.М., Петров А.А. Экономическая безопасность России: определения гипотезы, расчеты. // Безопасность. 1994, №3, с.8.

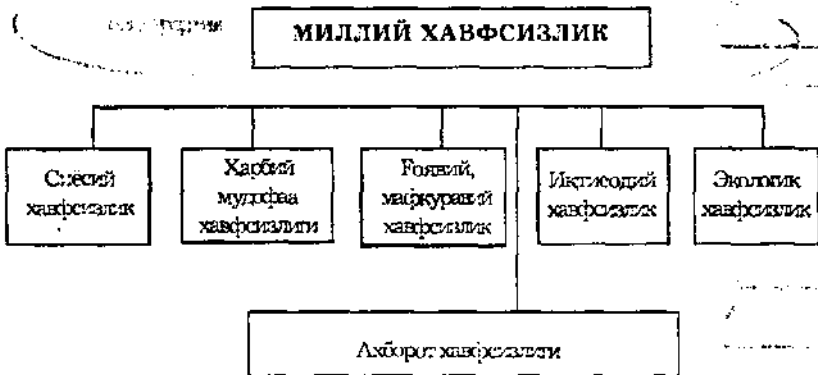
1.1.1-чизма

Хавф-хатарнинг намоён бўлиш шакллари

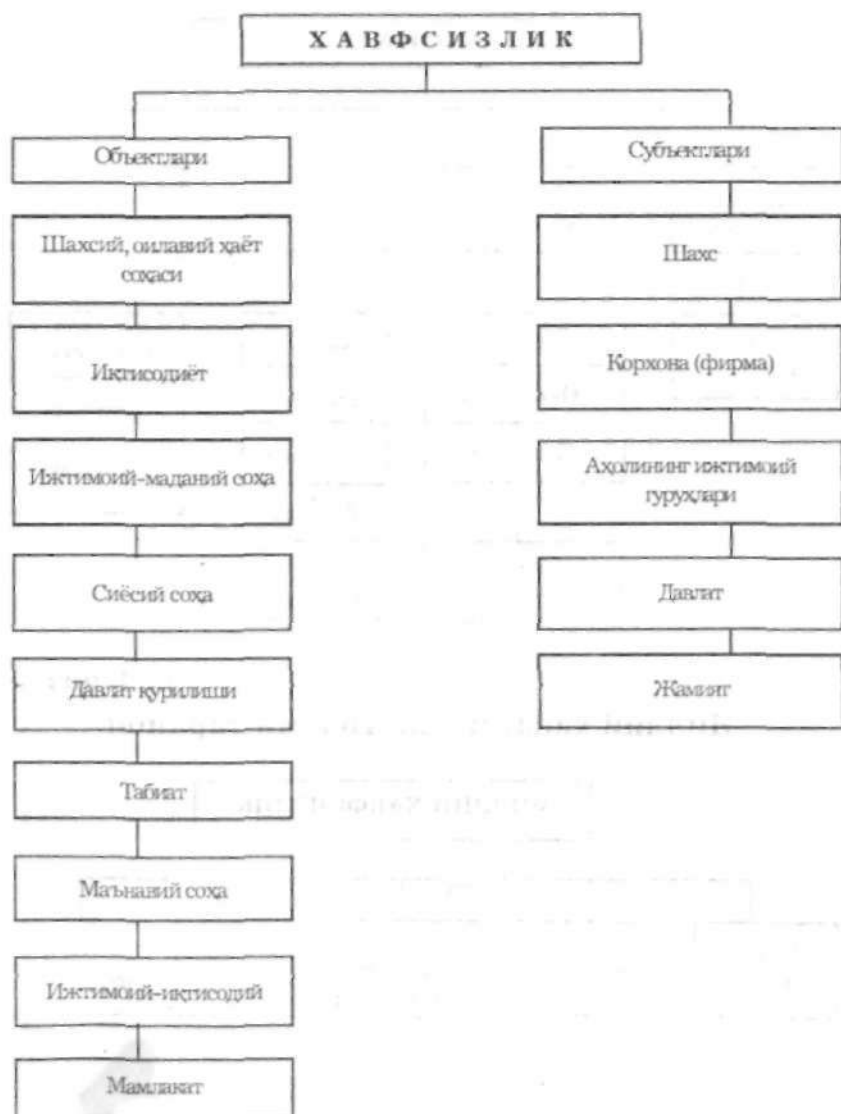

1.2.1-чизма

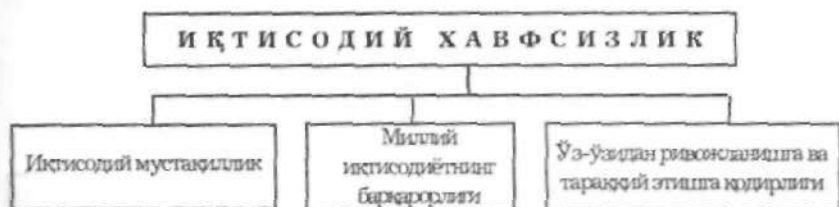
Миллий хавфсизлик тизими таркиби

Хавфсизликнинг объект ва субъектлари

Иқтисодий хавфсизлик мазмуни

«Ривожланиш», «барқарорлик» ва «хавфсизлик» тушунчаларининг ўзаро боглиқлиги

Компенсация салоҳияти компонентлари

2-боб. Иқтисодий хавфсизлик шакллари ва асосий кўрсаткичлари

2.1. Иқтисодий хавфсизликнинг намоён бўлиш шакллари

Иқтисодий хавфсизлик шакллари унинг объект ва субъектлари нуқтаи назаридан туркумлаш мумкин. Иқтисодиёт субъектлари нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизлик қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

- 1 - шахснинг иқтисодий хавфсизлиги;
- 2 - корхонанинг (фирма) иқтисодий хавфсизлиги;
- 3 - давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги (қаранг: 2.1.1-чизма).

Шахснинг иқтисодий хавфсизлиги унинг ҳаётий манфаатларининг, яъни яшаш ва шахсий дахлсизлик, эркин меҳнат қилиш, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш, мулкдор бўлиш, ҳаётий истеъмол эҳтиёжларини қондириш, саломатлигини сақлаш, билим олиш ва касбга эга бўлиш, қариганда ва меҳнат лаёқатини йўқотганда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқларининг ҳимояланганини ифодалайди. Бунда шахснинг бозор иқтисодиётида истеъмолчи ва ишчи, хизматчи, тадбиркор сифатидаги ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликларининг, манфаатларининг ҳимоялангани, кафолатлангани нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизликни икки турга ажратиш мумкин.

Корхоналарнинг (фирма) иқтисодий хавфсизлигини таҳлил қилганда уларни ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, молиявий, савдо-тижорат ҳамда нотижорат ва жамоатчилик ташкилотлари сифатида фаолият юритиши нуқтаи назаридан туркумлаш мақсадга мувофиқ. Корхонанинг (фирма) иқтисослигига кўра хавфсизли-

гини таъминлаш хусусиятлари ҳам турлича бўлиши табиийдир.

Давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги унинг мамлакат ички муаммолари ва ташқи иқтисодий фаолияти ҳамда халқаро молиявий ташкилот ва уюшмаларда иштирок этиши билан боғлиқ хавф-хатарлар нуқтаи назаридан таҳлил этилади.

Иқтисодий адабиётда хавфсизлик хўжалик фаолияти соҳаларида юзага келиши нуқтаи назаридан, асосан уч йўналиш, яъни ишлаб чиқариш - хўжалик, хўжалик-истеъмол ва молиявий соҳалар бўйича туркумланади¹. Бизнинг назаримизда, ушбу уч йўналиш барча мамлакатлар учун умумий бўлгани билан, айримлари учун қўшимча йўналишлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Ўзбекистон учун халқаро бозорларга чиқишда янги транспорт йўллари, коммуникация тармоқларини барпо этиш ҳам муҳим ҳисобланади. Шунингдек, аҳолининг турмуш даражаси, даромадлар бўйича табақаланиши билан боғлиқ ижтимоий хавфсизликни таъминлаш ҳам алоҳида ўрин тутди. Шунга кўра, бизнинг фикримизча, иқтисодий хавфсизликни ишлаб чиқариш-хўжалик, хўжалик-истеъмол, молиявий, транспорт коммуникация ва ижтимоий соҳалар бўйича туркумлаш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Ишлаб чиқариш-хўжалик соҳасида энергетик ва технологик хавфсизликни таъминлаш муҳим ҳисобланади. Бу ўринда айниқса, энергетика ресурсларининг аҳамияти беқиёсдир. Чунки мазкур ресурслар ҳар қандай мамлакат иқтисодиёти учун стратегик хом ашё ҳисобланиб, унинг салоҳиятини, мустақил ривожланиш имкониятларини белгилаб беради.

Мамлакат иқтисодиёти энергетик хом ашё ресурсларининг импортига боғлиқ бўлиб қолса, у ҳолда иқти-

содий мустақилликка эришиш мушкул муаммога айланади. Технологик хавфсизликнинг таъминланиши истиқболда фан, техника ва технология ютуқларидан ўз вақтида ва тўлиқ фойдаланиш имкониятини, интеллектуал салоҳиятдан хўжалик фаолиятида фойдаланиш даражасини ифодалайди. Шу боисдан энергетик ва технологик хавфсизликнинг таъминланиши мамлакат иқтисодиётининг салоҳиятини, қудратини ва мустақиллигини ҳамда рақобатбардошлигини ифодалайди.

Энергетика хавфсизлигини таъминлаш учун ёнилғи-энергетика ресурсларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш, истеъмолчиларга етказиб бериш ва уларни сотиш тизимини ташкил этиш муаммоларини ҳал этиш лозим. Ёнилғи-энергетика ресурсларини қидириб топиш, қазиб олиш ва дастлабки қайта ишлашни йўлга қўйиш ҳамда унинг ҳажмини кўпайтириш орқали миллий иқтисодиёт эҳтиёжларини тўлиқ қондириш мумкин. Бунинг оқибатида энергия ресурсларини четдан ташиб келишга барҳам берилиб, энергетика мустақиллигига эришилади.

Ўзбекистон сиёсий мустақилликка эришгунига қадар собиқ Иттифоқнинг ягона халқ хўжалиги комплексининг хом ашё базасига айлантирилган эди. Республика ер ости бойликларига, шунингдек, энергетика ресурслари хом ашёсига эга бўлишига қарамасдан, улардан ўз эҳтиёжлари учун мустақил фойдалана олмас эди. Шунинг учун ҳам нефть маҳсулотлари ва бошқа энергия ресурсларини четдан, асосан, МДҲ мамлакатларидан ташиб келишга мажбур эдик. 1990 йилда республикада истеъмол қилинадиган нефтнинг 70 фоизидан ортиғи ва нефть маҳсулотларининг деярли ярми импорт қилинган². Бу эса мустақилликка эришгандан сўнг республика иқтисодиётининг бошқа мамлакатларга қарамлиги муаммосини кескинлаштириб қўйиши мумкин эди.

Шу боисдан ҳам Президент Ислон Каримов энергетика мустақиллигига эришиш вазифасини белгилаб берар экан, "...республика энергетика мустақиллигига эришган тақдирдагина тўла мустақил бўлади"³, деб таъкидлаган эди.

Энергетика мустақиллигига эришиш учун нефть қазиб чиқариш 1991 йилдаги 2,8 млн тоннадан 2000 йилга келиб 7,5 млн тоннага етказилди, яъни қарийиб уч баробарга кўпайтирилди. Табиий газ қазиб олиш ҳажми 41,9 млрд м³дан 55,5 млрд м³га, яъни 37%га ўсди. Ўзбекистон 1996-1997 йилдаёқ энергетика мустақиллигига эришиб, нефть ва газ экспорти ҳажмини анча кўпайишига эришди⁴. Истиқболда энергия ресурсларига бўлган эҳтиёж анча ошади. Масалан, 2010 йилга келиб, нефтга бўлган эҳтиёж 8,5-10 млн т.н.э, кўмир истеъмоли 2-2,1 млн т.н.э, газ 45-52-млн т.н.э, электроэнергия истеъмоли 59,4-70,1 млн квт. с. га етиши тахмин қилинмоқда (қаранг: 2.1.1-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотлари газдан ва электроэнергетикадан фойдаланиш муттасил ўсиб борганидан далолат беради. Истиқболда ҳам уларга устуворлик берилади. Энергетика хавфсизлигини таъминлаш учун нефть, газ ва бошқа ҳозирги даврда ишлатилаётган энергия ресурсларидан ташқари унинг янги турлари, манбаларини излаб топиш ва улардан фойдаланиш чора-тадбирларини амалга ошириш зарур. Шу боис республика-мизда қуёш ва шамол энергияси, геотермал энергия, яъни ўртача температураси 45°C (градус) бўлган сувлардан, биомасса ва маиший қаттиқ чиқиндилар, тўйинтирилган урандан (атом энергиясидан) кенг фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, энергетика ресурсларини ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишини таъминлаш билан бирга,

улардан тежаб, самарали фойдаланиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш лозим. Бунинг учун бу соҳада ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техника ва технологияни янгилаш каби ишлар амалга оширилиши даркор.

Технологик хавфсизлик мамлакат иқтисодиётининг илғор техника ва технология билан жиҳозланган; бошқа мамлакатлардан келтириладиган технологияга қарам эмаслигини ифодалайди. Шунингдек, фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш даражасини, интеллектуал, инновацион ва инженерлик салоҳиятининг ҳимояланганини ҳам акс эттиради. Технологик хавфсизлик мамлакат иқтисодий қудратини акс эттирган ҳолда, ўзининг технологиясига асосланган, жаҳон бозорларида ўхшашли йўқ, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ўз ифодасини топади⁵. Унинг асосий кўрсаткичлари илмталаб ва юқори технологияли маҳсулотлар ишлаб чиқарилишида намоён бўлади. Бинобарин, бу ҳол фан-техника соҳасидаги ютуқлар асосида янги техника ва технологияни ривожлантиришни ҳам тақозо этади.

Технологик хавфсизлик иқтисодиётда мукамал технологик жараёни ўз ичига олган, ички ва ташқи бозорда рақобатбардош тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, миллий ва хорижий илғор замонавий технологиялардан, интеллектуал ва илмий-техникавий салоҳиятдан тўлиқ ва самарали фойдаланиш асосида таъминланади.

Ўзбекистон учун технологик хавфсизликни таъминлаш ғоят муҳимдир. Чунки республикамизга собиқ тоталитар тузумдан мўрт, заиф, бирёқлама ривожланган, асосан, хом ашё ва оралиқ маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган иқтисодиёт мерос бўлиб қолган эди. Пахтанинг 95 фоизи қайта ишланмасдан республикадан ташқарига олиб кетилар эди. Табиийки,

собик мустабид тузум даврининг 50 йили мобайнида енгил саноатнинг умумий тармоқ ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши 54 фоиздан 37 фоизгача, озиқ-овқат саноати улуши 30 фоиздан 14 фоизгача, яъни икки баробар камайишига сабаб бўлган.

Шунга кўра, ёқилғи, қора ва рангли металлургия каби хом ашё ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг улуши эса кескин ўсди. Машинасозлик саноати тармоқлари пахта комплексига бўйсундирилган бўлиб, унинг улуши атиги 16% ни ташкил этади⁶. Бу, албатта, республика иқтисодиётини марказга, бошқа собик иттифоқдош республикаларга боғлиқ ва тобе бўлиб қолишига олиб келди. Айниқса, технологик жиҳатдан миллий иқтисодиётимиз импортга тобе қилиб қўйилган эди.

Бу эса мустақилликни мустаҳкамлашда технологик хавфсизликни таъминлашнинг ўта зарурлигидан далолат беради. Бунинг учун республикада иқтисодиётни модернизация қилиш ва таркибий жиҳатдан чуқур ўзгартиришлар амалга оширилмоқда. Буларнинг натижаси ўлароқ, саноатда юксак технологияга асосланган ва истиқболли тармоқларнинг, чунончи, машинасозлик, ёқилғи-энергетика, кимё ва енгил саноат кабиларнинг ҳиссаси ортиб бормоқда. Шунингдек, республика учун тамомила янги бўлган автомобилсозлик саноати вужудга келтирилди. Хорижий инвестицияларни жалб этиш йўли билан самолётсозлик, радиоэлектроника ва электроника соҳаларини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Енгил ва озиқ-овқат саноати учун асбоб-ускуналар, қишлоқ хўжалиги учун кичик механизация воситалари ишлаб чиқаришни таъминловчи бошқа истиқболли тармоқлар ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантириш борасида изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Иқтисодиёт таркибий тузилишининг ўзгариши натижасида пахта толасини ўзимизда қайта ишлаш 1990 йилдаги 5%дан 2004 йилда 30%га, аҳоли томонидан мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг истеъмоли 60%дан 90%га ўсди. Саноатнинг хом ашёга йўналтирилганлик даражаси 1990 йилдаги 70%дан 2004 йилда 50,9%га камайишига эришилди. Аммо бу ҳол республика иқтисодиётида хом ашёга йўналтирилганлик даражасининг ҳамон юқори эканлигидан далолат беради. Чунки бу кўрсаткич индустриал ривожланган давлатларда ўртача 33%ни ташкил этади⁷. Бу эса ишлаб чиқаришни жадал модернизация қилиш, замонавий қувватларни ишга тушириш истеъмом бозорини сифатли ва рақобатбардош маҳсулотлар билан тўлдириш асосида нафақат технологик, шу билан бирга озиқ-овқат хавфсизлигини ҳам таъминлаш имкониятини беради.

Озиқ-овқат хавфсизлиги ички имкониятлардан фойдаланган ҳолда мамлакат аҳолисининг асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан етарли даражада таъминланишини, импорт маҳсулотларга боғлиқликни пасайтиришга эришишни ифодалайди.

Ҳар бир мамлакат аграр сектори ислохотидан кўзланган бош мақсад - озиқ-овқат таъминоти мустақиллигига эришиш бўлиб, катта ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этади. Ўзини ўзи озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш зарурати мамлакатда мустақиллик, иқтисодий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни сақлаб қолиш шартларидан бири ҳисобланади.

Собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистонга пахта толаси етказиб бериш вазифаси юклатилган эди. Бунинг натижасида сабзавот, мевали боғ, узумзор, ем-хашак, дон экинлари майдонлари кескин қисқартирилди, ун маҳсулотларининг асосий турлари, картошка, шакар, чорвачилик маҳсулотлари ва бошқа бир қатор озиқ-овқат

маҳсулотлари қўшни республикалардан ташиб келтирилар эди. Масалан, республикага келтириладиган ун ва ун маҳсулотларининг ўртача йиллик миқдори деярли 500 минг тонна, картошка – 450 минг тонна, шакар – 300 минг тонна, гўшт ва гўшт маҳсулотлари – 6,5 минг тонна, сут ва сут маҳсулотлари 3,7 минг тоннани ташкил этарди⁸. Аммо барибир республикага олиб керилаётган озиқ-овқат маҳсулотлари ҳажми аҳоли эҳтиёжларини қондириш учун етарли эмас, уларнинг асортименти бўйича тиббий меъёрларга ҳам риоя қилинмас эди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун икки йўналишда чора-тадбирлар амалга оширилди:

- қишлоқ аҳолиси томорқа майдонларини кенгайтириш ва янгиларини ажратиб бериш;
- қишлоқ хўжалиги экинлари таркибини қайта кўриб чиқиш.

Натижада пахта майдонлари 1,5 миллион гектаргача қисқартирилиб, дон экинлари, сабзаёт, мевали боғ, узумзор ва ем-хашак экинлари майдонлари анча кенгайтирилди. Мамлакатда дон мустақиллиги дастури қабул қилиниб, суғориладиган ерлардаги буғдой экишга ажратилган ер майдони 1 миллион гектарга оширилди. Бунинг натижасида буғдойнинг бир йиллик ялпи ҳосили 3 миллион тоннадан ошиб кетди. Ўзбекистон дон мустақиллигига эришди.

Давлатнинг озиқ-овқатга оид сиёсати картошка, мевасабзаёт маҳсулотлари билан ҳам ўз-ўзини таъминлашни кўзда тутди. Аҳолига етарли даражада чорвачилик маҳсулотлари ва ўсимлик ёғи етказиб бериш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш учун зарур бўлган базани барпо этиш, шунингдек,

озик-овқат маҳсулотлари асосий турларининг етарли захирасини шакллантириш, уларнинг чакана баҳолари барқарорлигини таъминлашга эришиш, четдан келтирилаётган маҳсулотлар ҳажмини қисқартириб бориш ҳам озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим йўналишлари ҳисобланади.

Озиқ-овқат хавфсизлиги хўжалик фаолияти натижасида табиатга техноген таъсир этишнинг кучайиши муаммоси билан ҳам боғлиқдир. Ҳаёт фаолияти маконининг бузилиши, табиий ресурсларга истеъмол талабининг ўзгариши атроф-муҳитнинг, экологиянинг ёмонлашувига олиб келади. Бу эса экологик хавфсизликни таъминлаш заруратини келтириб чиқаради. Экологик хавфсизлик табиий муҳитга турли нохуш таъсирлардан, табиий офат ва фалокатлардан ҳамда инсон ва хўжалик субъектларининг атроф-муҳитга салбий таъсиридан ҳимояланганликни ифодалайди. Атроф-муҳитнинг шундай хусусиятлари мажмуи мавжудки, уларнинг инсон фаолияти натижасида ўзгаришига ҳеч йўл қўйиб бўлмайди. Бу хусусиятлар иқтисодий адабиётда “экологик императив” деган тушунча билан изоҳланади⁹. Мазкур тушунча табиий муҳит билан инсоннинг физиологик ва ижтимоий хусусиятлари ўртасидаги нисбатни ифодалайди. Инсон ва табиий муҳит, табиат ва жамият ўртасидаги нисбатнинг бузилиши, авваламбор, инсон ҳаёт фаолиятига, жамият ривожига салбий таъсир этади. Шу боис атроф-муҳит, экологик мувозанатни сақлаш ва муҳофаза қилиш ҳаётий заруратга айланади.

Экологик хавфсизликни таъминлашнинг иқтисодий механизми табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф-муҳитга таъсир этиш бўйича белгиланган норма, нормативлар, квоталарга қатъий риоя этиш, уларга риоя

этмаганлик учун иқтисодий санкцияларни қўллаш, экологик хавфсизлик даражасини оширишни рағбатлантириш, солиқ имтиёзлари бериш, имтиёзли кредитлаш, бюджетдан молиялаштириш, шунингдек, фавқулодда вазиятлар учун моддий ва материал ресурслар захираларини барпо этиш ва уларнинг нохуш оқибатларини бартараф этиш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш, қурилиш қувватларини барпо этишни назарда тутати.

Иқтисодий хавфсизлик турларида яна бири молиявий соҳадаги фаолият билан боғлиқ хавфсизлик ҳисобланади. Молиявий хавфсизлик мамлакат ва унинг ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий барқарорлиги ва ривожланиши учун зарур молиявий шароит ва ресурсларнинг яратилганини, молиявий тизим яхлитлигини сақлаш ҳамда ички ва ташқи иқтисодий манфаатлар таҳдидларига муваффақиятли қаршилик қилишни ифодалайди. Бу хавфсизлик пул, бюджет, кредит, солиққа тортиш ва валюта тизимларида вужудга келадиган таҳдидларнинг олдини олиш, улардан муҳофазаланиш кабиларда намоён бўлади.

Ижтимоий хавфсизлик эса аҳолининг энг бой ва энг қуйи табақалари даромадлари ўртасидаги фарқ, қашшоқлик муаммоси, турли юқумли касалликлар кўламининг кенгайишини олдини олиш заруратида ўз ифодасини топади.

Мамлакатнинг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашда, унинг жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашувида ички ва ташқи транспорт йўл ва алоқа коммуникациялари тизимининг яратилиши орқали мазкур тизим хавфсизлиги таъминланади.

Иқтисодий хавфсизлик турларининг моҳиятини, вужудга келиш сабабларини ўрганиш, миллий манфа-

атларга таҳдидларни аниқлаш, уларнинг олдини олиш ва улардан муҳофазаланиш чора-тадбирлари, механизмларини ишлаб чиқиш ҳамда вужудга келтиришга имкон беради. Бунинг учун ушбу хавф-хатарларни ва хавфсизлик даражасини аниқлаш, уларнинг кўрсаткич ва мезонларини ўрганишга зарурат туғилади.

2.2. Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлат бошқа субъектлардан фарқли ўлароқ ҳал қилувчи ўрин тутади.

Давлатнинг энг муҳим вазифаси - жамият барқарорлиги ва ривожланишини таъминлаш, мамлакат хавфсизлигига таҳдидларни бартараф этишдан иборат. Эндигина вужудга келаётган хавфнинг олдини олиш иқтисодий таҳдидларнинг чуқурлашиб кетишини пассив кузатиб туришга қараганда ғоят муҳим аҳамият касб этади. Зеро, оқилона ёндашувга таянган бундай саъй-ҳаракатлар хавфнинг олдини олишнинг асосий тамойили бўлиши мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида аралаш иқтисодиёт шаклланаётган шароитда давлат мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун барча хўжалик субъектлари фаолиятини илгаригидек директив усуллар билан тартибга солиб бўлмайди. Бундай вазиятда давлат хўжалик субъектлари фаолиятини, иқтисодиётни, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнларини асосий иқтисодий усул ва воситалар қўмағида тартибга солиш талаб этилади.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирларни амалга ошириш учун унинг индикаторлари мониторингини ташкил этиш ҳам му-

ҳим аҳамият касб этади. Мониторинг иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларини аниқлаш, таҳлил қилиш ва уларнинг ўзгариш тенденциялари ва истиқболини аниқлаш имконини беради.

Иқтисодий хавфсизликнинг умумий кўрсаткичлари (индикаторлари) қуйидагилардан иборат:

- турмуш даражаси ва сифати;
- инфляция суръати;
- иқтисодий ўсиш;
- бюджет дефицити;
- давлат қарзи;
- жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув даражаси;
- “хуфёна иқтисодиёт” фаолияти;
- мулк таркиби;
- солиқ тизими;
- бозор инфратузилмаларининг ривожланиши (қаранг: 2.2.1-чизма).

Ҳудудий даражада умумий кўрсаткичлардан ташқари яна қуйидаги индикаторлар иқтисодий хавфсизликни ифодалайди:

- аҳоли даромадлари;
- чакана нархлар миқдори;
- уй-жой билан таъминланганлик;
- қочоқлар, эмигрантлар ва бошқалар сони;
- ҳудуднинг мамлакат ЯИМдаги улуши;
- ҳудуднинг тўлов баланси;
- экспорт-импорт сальдоси (қаранг: 2.2.1-чизма).

Юқоридаги кўрсаткичлар миқдорининг таҳликали қуйи (пороговая черта) чегарасини кўрсатиш ва аниқ белгилаш зарур. Кўрсаткич миқдори қуйи чегарадан пастга тушгандагина иқтисодий таҳдид вужудга келади. Бу чегара – иқтисодий манфаатлар нуқтаи назаридан хўжалик фаолияти пропорцияларининг энг қуйи

мақбул нисбатларини ифодаловчи миқдорий индикаторлар бўлиб, уларга риоя қилмаслик такрор ишлаб чиқаришнинг турли элементларининг иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилади ва мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таҳдид солади.

Таҳликали қуйи чегаранинг миқдорий ўлчамларини аниқлаш учун қуйидагиларга асосланиш лозим:

- миллий иқтисодиёт ҳолатининг ва ундаги мутаносибликлар ҳамда такрор ишлаб чиқариш элементлари ва омиллари ҳолатининг бирламчи, муҳим хусусиятларини тавсифлаш;

- иқтисодиёт соҳасидаги миллий манфаатларни тўлиқ ва кенг қамровли ифодалаш;

- иқтисодиёт соҳасидаги миллий манфаатларга хавф солувчи таҳдидларни тўлиқ ва ҳар томонлама ҳисобга олиш;

- иқтисодий хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегарасини ифодаловчи индикаторлардан ҳокимият органлари мамлакат иқтисодиёти ҳолатини аниқ баҳолашда ва бошқа мамлакатлар билан қиёслашда фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги;

- ушбу индикаторларнинг мамлакат ҳисоб, статистика ва прогнозлаштириш тизими билан мувофиқ келиши.

Иқтисодий хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегараси индикаторлари миллий иқтисодиёт соҳалари ва уларнинг ҳар қайсисидаги миллий манфаатлар нуқтаи назаридан туркумланади.

Илмий адабиётда иқтисодий хавфсизлик қуйи таҳликали чегарасига оид индикаторлар 50 та кўрсаткични қамраб олган ҳолда қуйидагича туркумланган:

1) иқтисодиётнинг барқарор ривожланишга қодирлигини ифодаловчи кўрсаткичлар. Ушбу гуруҳга ялпи ички маҳсулот ҳажми, саноат ишлаб чиқариши ва унинг

таркиби, машинасозлик маҳсулотлари ҳажмида янги турдаги маҳсулотлар улуши, муҳофаа ва фан учун харажатлар улуши, инвестициялар, фойдали қазилма бойликларининг захиралари бўйича қуйи таҳликали чегарани ифодаловчи индикаторлар;

2) молиявий тизим барқарорлиги кўрсаткичларига давлат бюджети камомади, давлат қарзи, пул муомаласи, ўзаро ҳисоб-китоб ва солиқ интизомини ифодаловчи кўрсаткичлар;

3) ижтимоий соҳа кўрсаткичлари аҳоли даромадлари даражаси ва унинг мулкӣ жиҳатдан табақаланиши, ишсизлик ва ижтимоий соҳа харажатлари бўйича қуйи таҳликали чегараларни ўз ичига олади;

4) ташқи савдо ва иқтисодий фаолият кўрсаткичлари гуруҳига мамлакат ички истеъмолда импортнинг улуши ва миллий ишлаб чиқариш ҳажмида экспортнинг улуши бўйича қуйи таҳликали чегараларни ифодаловчи индикаторлар киради.

Иқтисодий адабиётда иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари сифатида С.Ю.Глазьев таклиф этган туркумлашдан кўпроқ фойдаланилмоқда. Бу кўрсаткичлар туркумига қуйидагилар киради¹¹:

- ялпи ички маҳсулотнинг умумий ва аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳажми;

- саноат маҳсулотлари умумий ҳажмида ишлаб берувчи саноат маҳсулотлари улуши;

- саноат ишлаб чиқаришида машинасозликнинг улуши;

- инвестициялар ҳажмининг ЯИМга фоиз ҳисобидаги нисбати;

- илмий тадқиқотлар учун харажатларнинг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);

- янги турдаги маҳсулотларнинг ялпи ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмидаги улуши;

- яшаш минимуми даражасидан паст даромад олувчи кишилар улуши;
- аҳолининг ўртача умр узоклиги (ёш);
- аҳолининг энг юқори даромад олувчи 10 фоизи ва энг кам даромад олувчи 10 фоизи гуруҳлари даромадлари ўртасидаги нисбат;
- қайд этилган жинойтлар ҳар 100000 киши ҳисобига;
- Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ) методологияси бўйича ишсизлик даражаси (фоиз ҳисобида);
- йиллик инфляция даражаси (фоиз ҳисобида);
- ички қарзлар ҳажмининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида, қиёсий даврда);
- ички қарзларни қоплаш ва уларга хизмат кўрсатиш учун жорий эҳтиёжнинг бюджетга солиқ тушумлари ҳажмидаги улуши (фоиз ҳисобида);
- ташқи қарзнинг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- ташқи қарзнинг ЯИМ камомадини қоплашдаги улуши;
- хорижий валюталар миқдорининг миллий валюта массасига нисбати (фоиз ҳисобида);
- нақд хорижий валюта миқдорининг нақд миллий валюта ҳажмига нисбати (фоиз ҳисобида);
- пул массасининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- ички истеъмолда импортнинг ҳиссаси, жумладан, ички озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли ҳажмида импорт озиқ-овқат маҳсулотлари улуши (фоиз ҳисобида);
- аҳоли яшаш даражаси бўйича мамлакат ҳудудлари ўртасидаги фарқлар.

Ҳар бир мамлакатда расмий тарзда белгиланган қуйи таҳликали чегара индикаторлари миллий ва жаҳон иқтисодиётидаги шароитларнинг ўзгариши натижалари билан таққосланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларини турли нуқтаи назардан туркумлаш

мумкин. Масалан, А.Илларионовнинг фикрича, иқтисодий ривожланишнинг таъминланиши нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларини қуйидагича туркумлаш мумкин:

- давлат секторининг (корхоналарининг) ЯИМ ишлаб чиқаришдаги улуши (фоиз ҳисобида);
- давлат истеъмолининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- давлат харажатларининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- давлат бюджетининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- давлат қарзлари ўсишининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- пул массасининг ўсиш суръати (фоиз ҳисобида);
- инфляция суръатлари (фоиз ҳисобида);
- валюта курсининг пасайиш суръатлари (фоиз ҳисобида);
- ташқи савдога солинадиган солиқларнинг ташқи савдо айланмасига нисбати (фоиз ҳисобида)¹².

Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларини миллий иқтисодиёт субъектларининг ҳаётий муҳим манфаатларини таъминлаш нуқтаи назаридан ҳам туркумлаш мумкин. Масалан, А.Прохожев ва М.Корнилов, шахснинг, яъни алоҳида индивид, фуқаронинг ҳаётий муҳим манфаатини рўёбга чиқариш нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизликни ифодаловчи қуйидаги кўрсаткичларни таклиф этади:

- жон бошига ойлик даромад миқдорининг расмий равишда белгиланган яшаш минимуми миқдорига нисбати;
- аҳоли озиқ-овқат харажатларининг йиллик жон бошига даромадлар ҳажмидаги улуши;
- аҳоли жон бошига кундалик истеъмол қилинаётган калориялар миқдори;
- аҳоли жон бошига ўртача йиллик даромадида уй-жой ва коммунал тўловларга қилинган харажатлар улуши;

- аҳоли жон бошига ўртача йиллик даромадидаги жамғармаларнинг улуши ва бошқалар¹³. Шунини айтиб ўтиш жоизки, кўрсаткичларининг ўртача жаҳон ва МДХ мамлакатларининг айнан шундай, шунингдек, расмий белгиланган қўйи таҳликали чегара индикаторларига таққослаш орқали миллий иқтисодиётнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш, унга баҳо бериш мумкин. Натижада, ҳукумат томонидан мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган иқтисодий сиёсатнинг мақсадлари ва уларни амалга ошириш йўналишларини белгилашга имкон туғилади.

Асосий таянч тушунчалар

Шаҳс, корхона (фирма) ёки давлат миқёсидаги иқтисодий хавфсизлик; энергетик ва технологик хавфсизлик; озиқ-овқат ва молиявий хавфсизлик; транспорт-коммуникация соҳасидаги хавфсизлик, ижтимоий хавфсизлик; хавфсизлик мезони ва кўрсаткичлари, хавфсизликнинг қўйи таҳликали чегараси.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодий хавфсизлик субъектлари нуқтаи назаридан қандай шаклларда намоён бўлади?
2. Иқтисодий хавфсизликнинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти бўйича намоён бўлиш шаклларини тавсифлаб беринг.
3. Истеъмол нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизлик қандай шаклларда намоён бўлади?
4. Ижтимоий хавфсизлик шакллари нималарда намоён бўлади? Уларнинг аҳамиятини тушунтириб беринг.

5. Иқтисодий хавфсизликнинг транспорт-коммуникация-си соҳасидаги шаклининг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини изоҳлаб беринг.
6. Иқтисодий хавфсизлик қандай кўрсаткичлар орқали тавсифланади?
7. Иқтисодий хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегараси нима?

¹ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник – М, Изд-во РАГС, 2001, с.39.

² Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. – Т., Ўзбекистон, 2000, 64-б.

³ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., Ўзбекистон, 1995, 234-б.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

⁵ Кушлин А. Мировые технологические тенденции и экономическое переустройство России // Экономист 1998, №7; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник М., Изд-во РАГА, 2001, с.410.

⁶ Абулқасимов Ҳ.П., Вахобов А.В., Рахимова Д.Н., Нарбаев Б.И. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш йўлида. Т., ТДТУ, 2001, 60-61-б.

⁷ Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004 йил. Т., 2005, 99-б.

⁸ Ўзбекистон аграр иқтисодчи олимлари анжумани (форуми). Т., 2001, 110-б.

⁹ Экологическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. М., Изд-во РАГС, 2001, с.49.

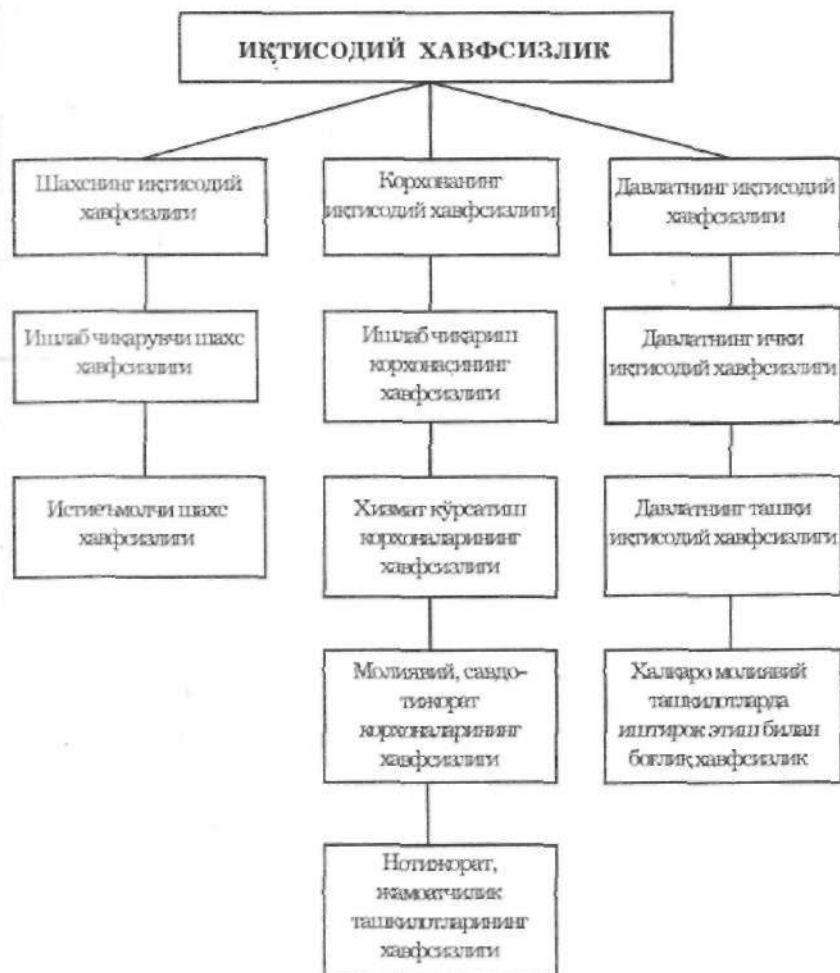
¹⁰ Илларионов А. Критерии экономической безопасности // Вопросы экономики, 1999, №10. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие (книга четвертая) / Ин-т экономики РАН.- М., ЗАО "Финстатинформ", 2002, с.72-78; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник – М., Изд-во РАГС, 2001- с.176-180; Прохожев А., М.Корнилов О проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5. 2003, с. 232-233.

¹¹ Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. – М., Изд. Вла-Дор, 1997, с.107-110; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М., Изд. РАГС, 2001, с.178-179.

¹² Илларионов А. Критерии экономической безопасности. // Вопросы экономики. 1999, №10.

¹³ Прохожев А., Корнилов М. О проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5, 2003, с. 233.

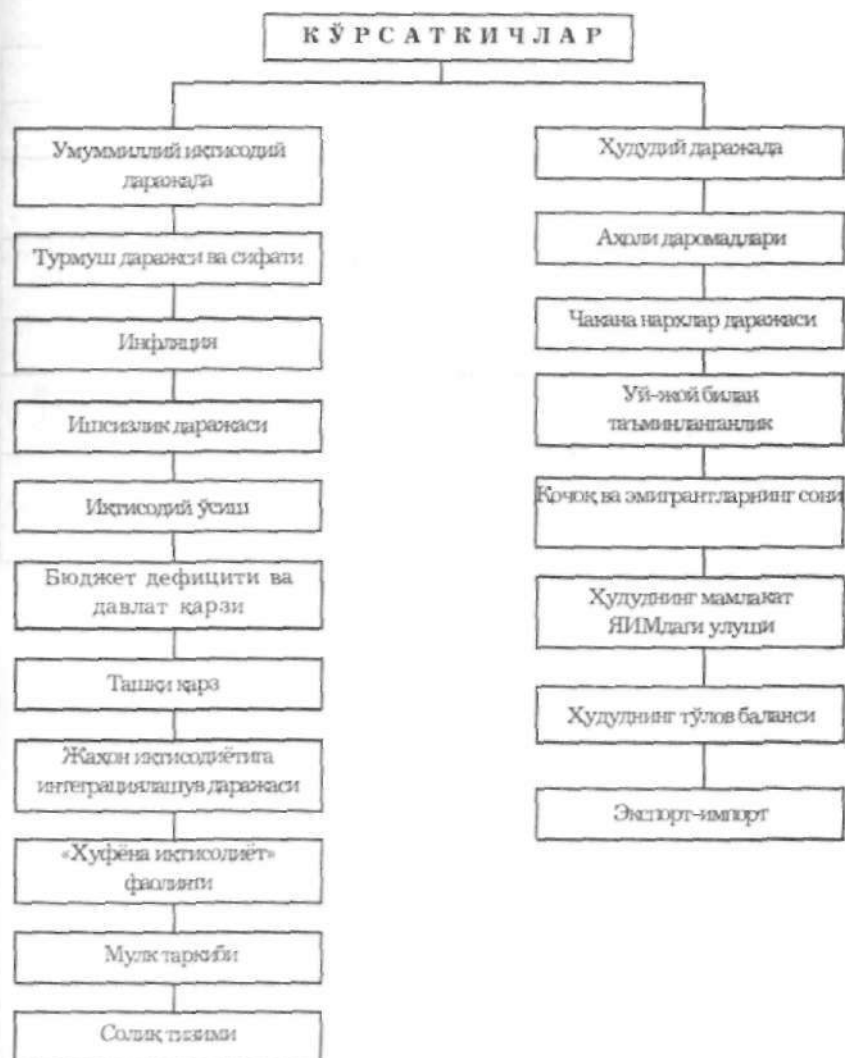
Иқтисодий субъектларнинг хавфсизлиги

Ҳўжалик фаолияти соҳаларидаги иқтисодий хавфсизлик турлари

Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари

2.1.1-жадвал

Ўзбекистонда асосий энергия ресурсларига
бўлган эҳтиёжнинг ўсишига оид прогноз*

Энергия тури	Йиллар				
	1990	1995	2000	2005	2010
Нефть (млн т.н.э)	12,5	7	7,33	7,8-8	8,5-10
Кўмир (млн т.н.э)	3,4	1,05	0,88	1,5-1,6	2,-2,1
Газ (млн т.н.э)	28,6	34,2	41,32	44,1-47,1	45-52
Электрэнергия (млн квт.с)	54,2	46,2	46,84	54,5-60,4	59,4-70,1
Иссиқлик энергияси (ТДЖ)	245765	236564	194266	226565-2522464	234879-280934

* Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ва Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

3-боб. Иқтисодий хавфсизликка таҳдидлар

3.1. Иқтисодий манфаатлар ва таҳдидлар

Жамиятда инсон, хўжалик субъектларининг фаолияти уларнинг эҳтиёжларини қондириш ва манфаатларини рўёбга чиқариш мақсадида амалга оширилади. Эҳтиёж кишиларнинг ҳаёт фаолиятини таъминлаш, инсон организми ва шахсини ривожлантириш учун унинг ҳаётини неъматларга ва нарсаларга бўлган объектив зарурати ҳисобланади.

Кишилар эҳтиёжи хилма-хил бўлиб, уларнинг таркибида социал-иқтисодий эҳтиёжлар алоҳида ўрин тутади. Умуман, инсон эҳтиёжларини америкалик олим А.Маслоу қуйидаги гуруҳларга ажратган:

1) физиологик, яъни овқатланиш, ичимлик ичиш, ухлаш ва бошқалар;

2) хавфсизлик эҳтиёжлари, яъни касаллик, қўрқинчли вазиятлар, табиий офат ва бошқалардан ҳимояланиш;

3) ижтимоий алоқаларга бўлган эҳтиёжлар, яъни меҳроқибат, муҳаббат, бирон-бир гуруҳга, оиллага бирикиш ва бошқалар;

4) ҳурматга сазовор бўлиш (мақсадга эришиш, тан олиниш);

5) ўзини намоён этиш, юқори мавқега эришиш, яъни ўз қобилиятларини намоён этиш ва амалга ошириш ва ҳ.к.

Инсон ўз эҳтиёжларини қондириш зарурлигини англаганида манфаат юзага келади. Манфаат эса меҳнатга, фаолиятга ундовчи мотивацияни вужудга келтиради.

Иқтисодий манфаат англаган ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларнинг намоён бўлиши шаклидир. Манфаатлар хўжалик юритишда кўзланган наф ва ютуқни ифода-

лайди. Уларга эришилганда хўжалик субъекти мустақилликка ва ўзидан-ўзи ривожланиш имкониятига эга бўлади. Шу боис иқтисодий манфаатлар хўжалик фаолиятини юритишдан кўзланган иқтисодий мақсадларни ҳам ифодалайди. Иқтисодий мақсадларни умумий тарзда қуйидагича туркумлаш мумкин:

1. Иқтисодий ўсиш. Кўпроқ миқдорда ва юқори сифатли маҳсулот ҳамда хизматларни ишлаб чиқариш орқали юқори турмуш даражасини таъминлаш.

2. Тўлиқ бандлик. Ишлашга қодир бўлган ва ишлашни хоҳлайдиган кишиларни ўзларига мос машғулот билан таъминлаш.

3. Иқтисодий самарадорлик. Чекланган ишлаб чиқариш ресурсларини минимал даражада харажат қилиб, максимал натижа олишга интилиш.

4. Барқарор нарх даражаси. Умумий нарх даражасининг жиддий даражада кўтарилиши ёки пасайишининг, яъни инфляция ёки дефляциянинг кескин ўзгаришига йўл қўймаслик чора-тадбирларини кўриш.

5. Иқтисодий эркинлик. Корхона бошқарувчилари, ишчи ва истеъмолчиларнинг иқтисодий фаолият эркинлигини таъминлаш.

6. Даромадларнинг одилона тақсимланиши. Аҳолининг энг бой ва энг камбағал қатламлари ўртасидаги фарқнинг ҳаддан ташқари катталашувига йўл қўймаслик чора-тадбирларини кўриш.

7. Иқтисодий жихатдан таъминлаш. Меҳнатга лаёқатсиз, касалманд, қари-қартанг, ногирон ва аҳолининг бошқа кам таъминланган, ёрдамга мухтож тоифасини ижтимоий ҳимоялашни амалга ошириш.

8. Савдо баланси. Халқаро савдо ва халқаро молиявий битимларда оқиллона балансни таъминлашга интилиш¹.

Ушбу умумий иқтисодий мақсадлар хўжалик юри-

тишнинг микро ва макро даражаларидаги, турли иқтисодиёт субъектларининг иқтисодий манфаатларини умумий тарзда ифодалайди.

Иқтисодиёт субъектларининг кўплиги улар манфаатларининг хилма-хил шаклларда намоён бўлишини кўрсатади. Шунга мувофиқ манфаатлар иқтисодиёт субъектлари нуқтаи назаридан шахс, жамият, давлат, ҳудуд, маҳкама, гуруҳ, оила манфаатлари шаклида намоён бўлади.

Шунингдек, манфаатларнинг жорий ва истиқбол, рационал ва нораціонал, англанган ва англанмаган, молиявий, меҳнат, маънавий-ахлоқий шакллари ҳам мавжуддир.

Шахсий манфаатлар кишиларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини, яшаш хавфсизлигини таъминлаш, турмуш даражаси ва сифатини ошириш, жисмоний, маънавий ва интеллектуал ривожланишидан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида шахснинг яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик, ўзини судда ҳимоя қилиш, ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралаштиришдан ҳимояланиши ҳамда турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эгаллиги қайд қилинган. Шунингдек, фуқаролар фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлигига ҳам эгадирлар. Шахснинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари, яъни мулкдор бўлиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш, дам олиш, қариганида ва меҳнат лаёқатини йўқотганида, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганида ижтимоий таъминот олиш, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ва билим олиш, илмий ва техникавий ижод эркинлиги ҳамда маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқларининг

кафолатланиши Конституциямизда белгилаб қўйилган². Бу эса шахс ижтимоий ва иқтисодий манфаатларининг ҳуқуқ даражасида қонуний муҳофаза қилинишидан далолат беради.

Жамият манфаатлари ўз ичига демократияни мустаҳкамлаш, аҳоли барча ижтимоий ва этник гуруҳларининг ижтимоий тотувлиги, яратувчилик фаолигини ошириш ҳамда маънавий ривожланишини ифодалайди. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам Ўзбекистон халқи "... республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни кўзлаб, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсадида, ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади"³, деб таъкидланган.

Давлат манфаатлари конституцион тузум, суверенитет, мамлакат ҳудудий дахлсизлиги ва бўлинмаслигини ҳимоя қилиш, сиёсий, иқтисодий ҳамда ижтимоий барқарорликни қарор топтириш, қонунларга қатъий риоя этиш, ҳуқуқ-тартиботнинг ўрнатилиши, тенг шериклик асосида халқаро ҳамкорликни ривожлантиришни ифода этади.

Шуни таъкидлаш жоизки, алоҳида шахслар манфаатларини рўёбга чиқариш орқали умумий манфаатлар рўёбга чиқарилади. Аммо бунга кишилар ва уларнинг ижтимоий гуруҳларининг бирлашуви, биргаликдаги фаолияти орқалигина эришиш мумкин.

Жамият аъзоларининг умумий манфаатлари уларнинг биргаликда давлатнинг мустақиллиги, халқ фаровонлиги ва юқори турмуш даражасини таъминлаш ҳамда унинг маданияти ва маънавий қадриятларини сақлашга бўлган интилишини ифодалайди. Шу боис иқтисодий

адабиётда «миллий», «миллий-давлат манфаатлари» каби тушунчалар қўлланади. Бу тушунча мамлакат фуқаро-ларининг умумий иқтисодий манфаатларини акс этти-ради. Миллий манфаат эса инсоннинг маънавий-мадъ-ний ривожланиши, унинг ҳуқуқ ва эркинлигини ҳимоя қилиш ҳамда ўз фаолияти учун масъулиятини рағбат-лантириш асосида халқ фаровонлигининг барқарор ўси-шини таъминлаш демакдир.

Маълумки, иқтисодий манфаатларни рўёбга чиқа-ришнинг ички ва ташқи шарт-шароитлари мавжуд. Ички шароитларга шахснинг ривожланиши, конституцион ту-зумнинг мустақамланиши, мамлакат ҳудудларининг яхлитлиги ва бўлинмаслигини таъминлаш ҳамда хўжа-лик ва бошқа фаолият турлари, шунингдек, фавқулод-да вазиятлар, табиий офат, фалокатлар таъсирида ву-жудга келадиган нохуш экологик ҳолатлардан киши-лар саломатлигини сақлаш киради. Ташқи шароитларга эса шерикчилик ва ўзаро ҳамкорлик асосида халқаро алоқаларнинг самарали тизимини шакллантириш ва ри-вожлантириш, ташқи таъжовузни қайтариш қобилия-тини мустақамлаш, давлатнинг иқтисодий, ҳарбий-сиё-сий, интеллектуал салоҳиятига мос равишда халқаро ҳамжамиятда ўзига муносиб ўрин эгаллашини киритиш мумкин. Ушбу иқтисодий манфаатларни рўёбга чиқа-ришга тўсқинлик қиладиган турли таҳдид ва хавф-ха-тарлардан ҳимоя қилиш давлат зиммасига юклатилган.

Таҳдид жамият, давлат ва уларнинг субъектлари, алоҳида шахснинг нормал ҳаёт фаолиятига, улар ман-фаатларини рўёбга чиқаришга тўсқинлик қиладиган, зиён-заҳмат келтирадиган, хавф-хатар туғдирадиган омиллар ва шарт-шароитларни англатади.

Иқтисодий манфаатларга таҳдидлар улар таъсири-да вужудга келадиган нохуш ва салбий оқибатлар би-

лан боғлиқ равишда қаралиб, хавф-хатар манбаи сифатида изоҳланади. Уларни қуйидаги белгилар бўйича бир қанча турларга ажратиш мумкин:

- таҳдидлар манбаларига кўра ички ва ташқи гуруҳларга ажратилади;

- инсон фаолияти соҳалари бўйича сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий, ҳарбий, миллатлараро муносабатлардаги, экологик, демографик, илмий-техникавий, технологик, интеллектуал, инфорацион, хом ашёвий таҳдидларга бўлинади;

- инсон фаолиятига нисбатан таҳдидлар объектив, субъектив таҳдидга ажратилади. Субъектив таҳдидларга ташкиллаштирилган ва онгли равишда амалга ошириладиган таҳдидлар киради. Масалан, разведка, шпионаж, айғоқчилик, уюшган жиноятчилик;

- амалга ошиш эҳтимоли бўйича, яъни маълум шарт-шароитлар тақозоси билан вужудга келадиган таҳдидлар. Инқироз, қайта қуриш, ислоҳ этиш, қарама-қаршилик, шерикчилик туфайли вужудга келадиган таҳдидлар шулар жумласидандир;

- оқибатига кўра умумий, (мамлакат миқёсига таъсир кўрсатувчи), локал, (маълум худудга таъсир кўрсатувчи), хусусий, (айрим хўжалик субъектларига таъсир кўрсатувчи) таҳдидлар⁴.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида таҳдидлар мамлакатимиз, миллатимиз, жамиятимиз ва ҳар бир фуқаронинг хавфсизлигига, янгилашиш ва тараққиёт йўлига, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўлига солинаётган таҳдидлар гуруҳларга ажратилиб, таҳлил қилинган⁵.

Иқтисодий таҳдидларни энг умумий тарзда ички ва

ташқи гуруҳларга ажратиб ўрганиш мумкин. Ташқи таҳдидлар геосиёсий, ташқи-иқтисодий, шунингдек, глобал экологик омиллар билан тавсифланади (қаранг: 3.1.1-чизма).

Иқтисодий таҳдидлар мамлакат иқтисодиёти ривожига, жамият, давлат, хўжалик юритувчи субъектлар, фуқароларнинг иқтисодий манфаатларига бевосита хавф туғдиради. Бу таҳдидлар ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришни издан чиқариб, жамият ҳаётида танглик ҳолатларини келтириб чиқаради.

3.2. Иқтисодий хавфсизликка ички таҳдидлар

Мамлакатнинг ички иқтисодий соҳадаги хавфсизлиги табиий, техника-технологик, инфратузилмавий, ижтимоий ва бошқа макро ва микроиқтисодий ривожланиш омиллари, ички иммунитет ва турли беқарорлик, тангликлар таъсиридан ҳимояланиш орқали таъминланади.

Иқтисодий хавфсизликка таҳдид солувчи ички омилларга қуйидагилар киради:

- илгариги тизимдан бирёқлама, таркиби деформациялашган иқтисодиётнинг мерос бўлиб қолгани;
- кўпчилик тармоқларнинг қолоқ технологик базага, юқори энергия ва ресурс сифимига эгаллиги сабабли миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигининг пастлиги;
- иқтисодиётнинг юқори даражада монополлашуви;
- юқори даражадаги инфляция;
- 40 - инфратузилма объектларининг етарли даражада ривожланмагани ва мустаҳкам эмаслиги;
- минерал-ҳом ашё базаларининг кам ўрганилган ва хўжалик оборотига тортилиш имкониятларининг етарли эмаслиги;

- мамлакат илмий-техника салоҳиятининг ёмонлашуви, фан-техника ривожланишининг айрим йўналишларида илғор ўринларнинг бой берилиши, бошқа фаолият соҳаларида интеллектуал меҳнат нуфузи ва обрў-эътиборининг тушиб кетиши;

- ички бозорлардан чет эл фирмалари томонидан маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар маҳсулотларининг, жумладан, истеъмол товарларининг сиқиб чиқарилиши;

- ҳудудий сепаратизм тенденцияси ва бошқариш қарорларини қабул қилишда тармоқ лоббизмининг юқори даражада экани;

- инвестицион фаолликнинг суестлиги;

- капитал харажатлар ўрнига жорий харажатларни афзал кўриш;

- социал конфликтларнинг (зиддият) келиб чиқиш хавфининг мавжудлиги. Бундай ижтимоий зиддиятлар меҳнатга ҳақ тўлаш механизмининг такомиллашмагани, ишсизлик даражасининг юқорилиги, аҳоли ўртасидаги табақаланишнинг кескинлашиб кетиши, аҳоли билим даражаси ва ишчи кучи сифатининг пасайиши туфайли вужудга келади;

- қонунчиликнинг ривожланмагани, бир қанча иқтисодий субъектларнинг ички ва ташқи бозорда монопол ўрин тутгани, ғайриқонуний фаолият кўрсатиши ҳамда уларнинг ҳукуқий интизомининг пастлиги;

- иқтисодиёт субъектларининг молиявий ва шартномавий интизомининг пастлиги;

- иқтисодиётнинг криминаллашуви ва коррупциянинг кучайиши;

- даромадларни яшириш ва солиқ тўлашдан қочиш ҳолларининг кўпайиши;

- молиявий маблағларни чет элларга ноқонуний тарзда ўтказиш (қаранг: 3.2.1-чизма).

Ички таҳдид омилларини, ўз навбатида, икки гу-

руҳга ажратиш мумкин. 1) иқтисодий тизимнинг циклик ривожланиш қонуниятларига боғлиқ омиллар; 2) циклик ривожланиш қонуниятларига боғлиқ бўлмаган омиллар. Биринчи гуруҳ омиллари таъсири оқибатида маълум шароитларда макроиқтисодиёт даражасида салбий оқибатларнинг келиб чиқиши ва давлатнинг иқтисодий хавфсизлигига таҳдид қилиши мумкин.

Иккинчи гуруҳ омиллари эса узоқ муддатли даврда хўжалик тизими муҳим элементларининг такрор ишлаб чиқарилиши шароитида тўпланган нохуш тенденциялар туфайли юзага келади. Бу нохуш тенденциялар қуйидагиларда намоён бўлади:

- мамлакатнинг ишлаб чиқариш, инновацион ва илмий-техникавий салоҳиятидан фойдаланиш даражаси ва самарадорлиги;

- хўжалик юритиш ва бошқаришнинг иқтисодий муносабатлари;

- социал соҳа;

- атроф-муҳит ҳолати;

- мамлакат ҳудудларидаги аҳвол.

Иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичида танглик ҳолати чуқурлашиб, ишлаб чиқариш кескин қисқариб кетади. Бу ҳолнинг ўзиёқ жиддий иқтисодий хавф туғдиради. Чунки ишлаб чиқаришнинг қисқариши, ички бозорда товар ва хизматлар миқдорининг камайиб кетиши оқибатида уларнинг ўрнига хориж товарлари, айниқса, арзон ва сифатсиз товарлар кириб келади. Ички бозордан сиқиб чиқарилган миллий товарларнинг ўрнини тиклаш ниҳоятда оғир кечади. Шунингдек, бой берилган Ғарбий ва Марказий Россия ва бошқа МДХ мамлакатлари бозорларига қайтадан кириб бориш ҳам қийин бўлади.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлиги учун фундамен-

тал тадқиқот ишларининг тўхтатилиб қўйилиши, жаҳон талабларига жавоб берадиган илмий-тадқиқот жамоалари ва конструкторлик бюроларининг тарқалиб кетиши, юқори технологик ва рақобатбардош маҳсулотларга буюртмаларнинг кескин камайиб кетиши, мамлакатдан “ақлларнинг чиқиб кетиши” (“утечка мозгов”) ҳам жиддий таҳдид солади. Юқори малакали мутахассис ва ишчиларнинг ўз мутахассислигидан чиқиб кетиши обрўли, нуфузли соҳалардан бошқа, бундай билим ва малака талаб қилмайдиган, айниқса, тижорат-воситачилик соҳаларига ўтиб кетиши ҳам хавфли оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган жиддий таҳдид ҳисобланади.

Иқтисодиёт таркибий тузилишида хом ашё маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи, ёқилғи энергетика, металлургия тармоқлари улушининг ўсиб, машинасозлик, кимё, енгил ва озиқ-овқат саноати улушининг камайиб кетиши ҳам жиддий хавф туғдиради. Россия Федерациясида XX аср 90-йилларининг биринчи ярмида бозор муносабатлари ўз-ўзидан иқтисодиётнинг таркибий тузилишини ўзгартириб юборади деган қарашлар ўзини оқламади. Шунингдек, таркибий ўзгартиришларда чет эл инвесторларига умид қилиш ҳам ўзини оқламади. Чунки уларнинг манфаатлари давлат иқтисодий сиёсатига мос келмади.

Мавжуд хўжалик тузилиши ва алоқаларнинг узилиши, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари ўртасидаги диспропорциянинг кучайиши, ватанимиздаги ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлашдан воз кечиш, амалда ички бозорни озиқ-овқат маҳсулотлари импортига тўлиқ очиб қўйилиши ўзини ўзи озиқ-овқат билан таъминлаш базасининг барбод бўлишига, заифлашувига олиб келади. Давлат мустақиллиги хавф остида қолади. Шунинг учун мамлакат озиқ-овқат мустақил-

лигини таъминлашда маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларни самарали ҳимоя қилиш, импорт маҳсулотлари билан миллий товарлар нисбатини тартиблаш муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Ишсизликнинг оммавий ва турғун тус олиши мамлакатга жиддий иқтимоий хавф туғдириши мумкин. Ишсизлик турли-туман жинойтлар, хусусан, экстремизмнинг кучайиши учун база ҳисобланади.

Ишбилармонлик, инвестиция фаоллигига тўсиқларнинг мавжудлиги давлатнинг молиявий қийинчиликларни чет эл кредитлари ҳисобига “яшашга” интилишини кучайтиради. Чет эл кредитларидан фойдаланиш бирор хавф туғдирмайди, аксинча, иқтисодий тараққиётга кўмаклашувчи восита бўлади. Аммо чет эл кредитларидан самарасиз фойдаланиш, уларни ҳаддан ташқари қўл миқдорда олиб, тўлай олмаслик хавфлидир. Буни ҳозирги Аргентинадаги воқеалар мисолида кўриш мумкин.

Иқтисодиётда коррупция ва “маъмурий рэкет” мамлакат хавфсизлигига жиддий таҳдид солади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида “маъмурий рэкет” турли давлат ҳамда назорат органларининг кичик ва хусусий бизнес субъектлари фаолиятига ноўрин аралашини туфайли вужудга келган. У мамлакатда ўрта мулкдорлар синфининг амалда шаклланиши, қарор топишига, тadbиркорликнинг ривожланишига тўсиқлик қилади.

Иқтисодиётда криминал жараёнларнинг кучайиши жинойий ёки “хуфёна” иқтисодиётнинг вужудга келиши билан боғлиқдир. Президентимиз Ислам Каримов бу борада тўхталиб, шундай деган эди: “Жинойий ёки қўп ҳолларда “хуфёна” деб аталаётган иқтисодиёт воқелик сифатида қуйидагича шароитда ўсди ва ривожланди: у ишлаб чиқариш соҳасидаги қонунларни қўпол равишда бузиб, ўзига хон – ўзига бек бўлиб олган эди. Чунки

унга энг яқин рақобатчи бўлган давлатнинг иқтисодий тузилмалари қотиб қолган кўрсатмалар ва тақиқлар билан чеклаб қўйилган эди. Совет даврида бу ҳодиса ҳаддан ташқари кучайди, хунук ҳолга келди ва Ўзбекистонга мерос бўлиб қолди”⁶.

Ички таҳдидлар ичида хуфёна иқтисодиёт ўта хавфлилиги билан ажралиб туради. Шунинг учун унга қарши кураш иқтисодий хавфсизликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун унга таҳдид солувчи ички ва ташқи омилларни аниқлаш билан бир қаторда, унинг кўрсаткичларини таҳлил қилиш ҳамда улар асосида хавфсизликни таъминлаш механизмини шакллантириш долзарб муаммо ҳисобланади.

3.3. Иқтисодий хавфсизликка ташқи таҳдидлар

Очиқ иқтисодиёт шароитида ташқи иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун қуйидагилар тақозо этилади:

Биринчидан, жаҳон хўжалик алоқаларида иштирок этиб, миллий ишлаб чиқариш учун қулай шароитлар яратиш;

иккинчидан, жаҳонда содир бўлаётган иқтисодий, сиёсий нохуш ҳодисалар салбий оқибатларининг миллий иқтисодиётга таъсирини камайтиришга эришиш. Алоҳида таъкидлаш жоизки, очиқ иқтисодиёт шароитида ташқи таҳдидлар таъсирини бутунлай йўқ қилиш, унга барҳам бериш мумкин эмас.

Иқтисодий хавфсизликка таҳдид солувчи ташқи омилларга қуйидагилар киради:

- 1) Экспорт таркибида хом ашё товарларининг ус-

туворлиги, анъанавий машинасозлик ва ҳарбий саноат товарлари бозорларининг йўқотилиши;

2) мамлакатнинг кўп турдаги маҳсулотлар, шу жумладан, стратегик аҳамиятдаги ва озиқ-овқат маҳсулотлари импортига қарамлиги;

3) ташқи қарзларнинг ўсиб бориши;

4) экспорт ва валюта назоратининг яхши йўлга қўйилмаганлиги, божхона чегараларининг очиқлиги;

5) рақобатга бардошли экспортни қўллаб-қувватловчи молиявий, ташкилий ва ахборот инфратузилмаларнинг ривожланмаганлиги ва импорт таркибининг рационал эмаслиги;

6) экспорт-импорт операцияларига хизмат кўрсатувчи транспорт инфратузилмаларининг ривож топмаганлиги (қаранг: 3.3.1-чизма).

Экспорт товарларига нархларнинг кескин пасайиб кетиши ёки аксинча, импорт товарларига нархларнинг кескин кўтарилиб кетиши ташқи бозорга боғлиқ бўлган иқтисодиёт учун ўта хавфли ҳисобланади.

Бундан ташқари, бозорларда савдо қилиш ёки маҳсулот етказиб берувчи мамлакат ёки мамлакатлар гуруҳи томонидан эмбарго киритилиши ҳам иқтисодиёт ривожига хавф туғдиради. Шунингдек, бир мамлакатдан ёки мамлакатлар гуруҳидан айрим турдаги маҳсулотларни келтиришда юқори даражадаги қарамликка, боғлиқликка йўл қўйиб бўлмайди. Чунки бу иқтисодий қарамликдан сиёсий жиҳатдан таъсир кўрсатишда фойдаланишлари мумкин.

Миллий иқтисодиёт учун унинг экспорти таркибида икки-уч хил товарнинг устувор ўринни эгаллаши, ҳатто экспорт ҳажмининг ярмидан кўпини ташкил этиши ўта хавфли ҳолатларни туғдириши мумкин. Кўпгина ривожланаётган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсат-

моқдаки, экспортнинг бундай таркиби жаҳон бозори конъюнктураси ёмонлашган шароитда, уларга бўлган талабнинг камайиши оқибатида иқтисодий ҳалокатига олиб келиши мумкин.

Мамлакат экспорт қилаётган хом ашё ресурсларининг жаҳон бозоридаги нархларининг тушиб кетиши оқибатида унинг ташқи савдо айланмаси пасайиб кетади. Натижада, валюта тушуми камаяди ва бу ҳол мамлакат учун зарур инвестиция лойиҳаларининг бажарилишига салбий таъсир кўрсатади. Ҳатто миллий валюта қадрининг тушиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин. Шунингдек, хом ашё ишлаб чиқарувчи миллий корхоналарнинг иқтисодий молиявий аҳволи ёмонлашади. Уларнинг баъзилари хонавайрон бўлади, кўпчилиги эса ишлаб чиқариш ҳажмини камайтиришга мажбур бўлади. Оқибатда, иш билан банд ходимлар сони қисқариб, ишсизлар сони ошади. Давлат бюджетидан аҳолини ижтимоий ҳимоялашга ажратилган маблағ кўпайиб, ижтимоий муаммолар ҳам бирмунча кескинлашади. Миллий иқтисодийнинг ривожланиш суръатлари секинлашади ёки турғунликка, тангликка юз тутади.

Очиқ иқтисодийга ўтиш ўта даражадаги протекционизмдан воз кечишни тақозо этади. Аммо мамлакатни жаҳон хўжалигига кириб бориши нуқтаи назардан истиқболли бўлган тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни ҳимоя қилиш, яъни селектив протекционизм зарурдир. Бу даврда иқтисодий хавфсизлик нуқтаи назардан ватанимизда ишлаб чиқарилган товарларни сотиш бозорларини, импорт хом ашё ва саноат маҳсулотлари манбаларини диверсификациялаш, кўплаб мамлакатлар билан иқтисодий алоқа қилиш, бир мамлакат билан ёмонлашган муносабатлар ўрнига бошқа мамлакат-

лар билан бўладиган илиқ муносабатлар ривожлантирилади.

Иқтисодиёт чуқур кризисга учраган ва капитал маблағларни унга жалб қилиш кескин камайиб кетаётган шароитда хорижий инвестициялар баъзи соҳаларда иқтисодий ўсиш катализатори бўлиши мумкин. Бу эса иқтисодий хавфсизликни мустаҳкамлашга имкон беради. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш механизми хорижий ҳамкорларнинг молиявий ва моддий ресурсларини миллий иқтисодиётга реал киритишга ундаши лозим. Улар томонидан моддий бойликларни арзон нархларда кўплаб сотиб олинишига йўл қўйиш мумкин эмас. Шундай қилиб, хорижий инвестицияларни иқтисодиётга кенг жалб қилиш чораларини кўриш билан бир қаторда, бу жараёнларни тартибга солиш ҳам даркор. Бунда миллий манфаатларга риоя қилган ҳолда, хорижий компанияларнинг минимал маблағлари эвазига бутун бир тармоқлар устидан ўз назоратини ўрнатишларига йўл қўймаслик лозим бўлади.

Бутун дунёда миллий валюта қадри мамлакат иқтисодий аҳволининг индикатори ҳисобланади. Мамлакатдан молиявий маблағларнинг катта миқдорларда чиқиб кетиши, яъни “капиталнинг қочиши” миллий иқтисодий хавфсизликка жиддий таҳдиддир. Маблағларнинг четга чиқиб кетишининг легал, яъни очикдан-очик йўли тижорат банклари томонидан хорижий банклар ҳисоб счетларига катта миқдордаги маблағларнинг ўтказилиши ҳисобланади. Маблағларнинг четга чиқиб кетишининг ноқонуний, яъни яширин йўлларига эса қуйидагилар киради:

- экспортда маҳсулот нархини пасайтириб, импортда ошириб кўрсатиш. Бунда фиктив ва ҳақиқий нарх ўртасидаги фарқ хорижий компаниялар томонидан ватанимиздаги ишбилармоннинг хорижий банкдаги сче­тига ўтказилади;

- импорт учун “аванс” ўтказилади, аммо импорт содир бўлмайди ва ҳ.к.

БМТ маълумотларига кўра, дунёда ҳар йили 300 миллиард доллар нолегал йўл орқали топилган ҳаром пуллар легаллаштирилади. 1990 йили Европа кенгаши томонидан жинояткорона йўл билан топилган даромадларни конфискация қилиш тўғрисида Конвенция қабул қилинган, аммо уни фақат 6 та давлат ратификация қилган холос.

Мамлакатнинг нафақат иқтисодий, шунингдек, сиёсий аҳволига ҳам жиддий хавф туғдирувчи таҳдидлардан бири ташқи қарз муаммосидир. Ташқи қарзнинг юқори даражадалигининг ўзиёқ ташқи сиёсат юритишни шубҳа остига қўяди. Мамлакат қарз берган йирик кредитор мамлакатларга қарам бўлиб қолади. Ташқи қарзларни тўлаш учун мамлакат қарзлардан кредитларни белгиланган муддатларда тўлашни кафолатлайдиган ишлаб чиқариш лойиҳаларини молиялаштиришда фойдаланиши ҳамда янги объектларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар экспортини кенгайтириши мумкин.

Давлат иқтисодий манфаат ва хавфсизликка таҳдидни аниқлаб, уларнинг олдини олиш учун иқтисодий сиёсат мақсад ва стратегияларини ишлаб чиқади. Бу билан иқтисодий хавфсизликни таъминлаш механизми яратилади.

Асосий таянч тушунчалар

Эҳтиёж; иқтисодий манфаат; шахс, корхона, жамият ва давлатнинг иқтисодий манфаатлари; таҳдид; ички таҳдид; ташқи таҳдид.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодий манфаатнинг моҳияти нимада? Улар қандай шаклларда намоён бўлади?
2. «Иқтисодий манфаатларга таҳдидлар» деганда нима ни тушунасиз? Улар қандай вужудга келади?
3. Криминал иқтисодий таҳдидлар қандай турлардан иборат?
4. Иқтисодий таҳдидлар қандай турларга эга?
5. Ички таҳдидлар қандай шаклларда намоён бўлади? Улар қандай хавф туғдиради?
6. Ташқи таҳдидлар қандай шаклларда намоён бўлади?
7. Таҳдидларнинг ўзаро боғлиқлиги нималарда кўринади ва уларнинг олдини олиш учун нима қилиш керак?
8. Ўзбекистон иқтисодий хавфсизлигига қандай ички ва ташқи таҳдидлар мавжуд?

¹ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономика: Принципы, проблемы и политика. В 2Т. Пер. С. Англ // -го изд Т. 1. –М., Республика, 1992.- с. 23-24.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т, Ўзбекистон 2003. 7-8-9-10-б.

³ Ўша манбаа. 3-б.

⁴ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник – М, Изд-во РАСС. 2002.– с.63; Сенчагов В. Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности России // Вопросы экономики, №8, 2001.– с.71-73.

⁵ Қаримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т, Ўзбекистон, 1997-15-б.

⁶ Ўша манбаа. 87-б.

Иқтисодий таҳдидлар таркиби

Иқтисодий хавфсизликнинг ички таҳдид омиллари таркиби

Ташқи таҳдид омиллари таржиби

4-боб. Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш механизми

4.1 Иқтисодий хавфсизликни таъминлашдан мақсад ва унинг институционал шароитларининг яратилиши

Хавфсизликни, шу жумладан, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш давлат сиёсатининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Ушбу мақсадда унинг сиёсий ташкилий ва ҳуқуқий асослари яратилиб, концепция ишлаб чиқилади. Уни ишлаб чиқиш эса иқтисодий ҳолатни объектив баҳолашга ҳамда унинг ривожланиш тамойили ва тенденцияларини прогноз қилишга асосланади. Бунинг учун иқтисодий хавфсизликни белгиловчи вазият ва ҳолатлардаги сабаб-оқибатлар аниқланиб, иқтисодий хавфсизликни сақлаш ва мустаҳкамлашга масъул, жавобгар давлат органлари, ташкилот ҳамда муассасалар белгиланади.

Концепцияни ишлаб чиқишда иқтисодий хавфсизлик, таҳдидларнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатдаги ҳақиқий иқтисодий аҳволни аниқлашга қаршилик қилувчи сиёсий кучлар ёки юқори мансабдор шахслар мавжуд бўлиши мумкин. Шу боисдан уларнинг бу борадаги қаршилик ва тўсқинликларини енгиб ўтишга тўғри келади.

Иқтисодий хавфсизлик концепциясида иқтисодиётда ижтимоий ишлаб чиқариш ҳажми ва динамикаси, иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш самарадорлиги, иқтисодиётнинг очиклиги, интеллектуал салоҳиятнинг ҳолати, инновацион даражаси, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий жараёнларга

таъсир кўрсатиш даражаси, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши тенденцияларининг истиқболли прогнозлари ва уларнинг асосий устуворликлари ўз ифодасини топиши лозим.

Иқтисодий хавфсизлик концепцияси ўз ичига қуйидагиларни олади:

- хавфсизликни таъминлашнинг мақсад ва вазифалари;
- уларни амалга ошириш йўллари ва усуллари;
- олий ҳокимият ва маҳаллий ҳокимият органлари, иқтисодиёт тармоқлари бошқарув тизимлари, ҳуқуқ-тартибот, миллий хавфсизлик органларининг умумдавлат, ҳудудий даражадаги иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича вазифалари;

- мавжуд ва потенциал хавфсизликка таҳдидларни таҳлил қилиш;

- давлатнинг хавфсизликни таъминлашдаги имкониятлари, иқтисодий ресурслардан, восита ва кучлардан рационал фойдаланиш назарда тутилади;

- иқтисодий таҳдидларни бартараф этиш, уларнинг олдини олиш ва салбий таъсирини юмшатиш йўллари, восита ва усуллари.

Хавфсизлик концепцияси асосида уни таъминлашнинг давлат стратегияси ишлаб чиқилади. Ушбу стратегия таҳдидларнинг моҳиятини, объектлар индикатори ва уларнинг олдини олиш ёки бартараф этиш механизмларини белгилаб беради.

Иқтисодий адабиётларда давлат иқтисодий стратегиясининг уч жиҳати ва таркибий қисмлари ажратиб кўрсатилган:

1. Иқтисодий хавфсизлик ва мамлакат ҳаётидаги муҳим соҳаларнинг ҳимояланганлигини таъминлайдиган миллий, давлат манфаатларини аниқлаш.

2. Шахс, жамият ва давлатнинг муҳим ҳаётий манфа-

атларига зиён келтирадиган иқтисодий хавфсизликка таҳдидлар ва хавф-хатарларни тавсифлаш. Бунда қисқа, ўрта ва узоқ муддатли даврларда давлат ва ижтимоий-иқтисодий тизим барқарорлигига зарарли, салбий таъсир кўрсатувчи ҳолатлар аниқланади.

3. Иқтисодий хавфсизликни, унинг турли таҳдидлар, хавф-хатарлардан барқарор ҳимояланишини таъминлашга қаратилган иқтисодий сиёсатни шакллантириш, институционал ўзгаришларни амалга ошириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.¹ Ушбу стратегияда иқтисодий хавфсизлик талабларига жавоб берадиган иқтисодиётнинг мезон ва параметрлари ҳам аниқланади.² Иқтисодий манфаатларга ва хавфсизликка таҳдидларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этишнинг устувор вазифаларига қуйидагилар киради:

- аҳолининг барча ижтимоий гуруҳ ва табақалари турмуш даражасини ошириш орқали жамият барча аъзоларининг бирдамлигига эришиш;

- миллий иқтисодиётга хусусий инвестицияларни киритишни рағбатлантириш, инвестицион жараёнларни фаоллаштириш;

- қатъий солиқ, пул-кредит сиёсатини юритиш, миллий валюта қадрини ошириш ва мустаҳкамлаш;

- ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш ва самарали божхона назорат тизимини шакллантириш;

- мамлакат фани ва интеллектуал салоҳияти ривожланишини қўллаб-қувватлаш;

- мамлакат ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш, улар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни кучайтириш орқали ички иқтисодий маконни мустаҳкамлаш;

- хўжалик субъектларининг халқаро бозорларга чиқишдаги мустақиллиги ва эркинлигини таъминлаш.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, иқтисодий хавфсизликни таъминлашда иқтисодий восита ва чора-тадбирлар билан бир қаторда, коррупция, ташкилий жиноятчиликка, хуфёна иқтисодиётга қарши сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий тавсифдаги чора-тадбирлар, воситалардан ҳам фойдаланилади. Бунда иқтисодий бошқарув органлари ҳуқуқ-тартибот, миллий хавфсизлик хизмати, чегара, божхона органлари билан биргаликда ўзаро алоқадорликда фаолият юритадилар.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг институционал муҳитини яратиш муҳим ҳисобланади. Бунда институтлар деганда жамиятдаги турли тизимлар, субъектларнинг ўзаро алоқадорликдаги фаолиятлари қоидалари (ўйин қоидалари) назарда тутилади. Улар маълум чеклашлар ҳамда рағбатларни ўз ичига олган бўлиб, фаолиятга ундовчи мотив ва механизмларни шакллантирувчи қонун-қоидалар йиғиндисидир. Институтлар формал ва ноформал чеклашлар асосида ҳаркат чегараларини белгилаш орқали бозор иқтисодиёти шароитидаги ноаниқликларни камайтиради, қабул қилинаётган қарорларнинг етарли даражада натижа беришини таъминлайди.³ Ушбу институционал ёндашувга кўра иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун муассасалар, хўжалик тузилмалари белгиланган қонун-қоидалар асосида зарарли фаолиятни чеклаш орқали бир-бири билан алоқадорликда фаолият юритишлари учун қулай муҳит яратилиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Жамиятда ноформал чеклашлар, яъни анъана, одатлар, турли ижтимоий шартлар, формал чеклашлар, яъни қонунлар, суд прецидентлари, маъмурий актлар ҳамда белгиланган фаолият қоидаларига риоя қилинишини таъминловчи суд, ҳуқуқ-тартибот ва бошқа хавфсизлик органлари айрим хўжалик субъектла-

ри, шахслар, гуруҳлар ва бошқа кучларнинг хавфсизликка таҳдид солувчи хатарли фаолиятининг олдини олиш ва бартараф қилиш учун тегишли муҳит яратади. Бу эса маълум трансакцион харажатларни тақозо этади. Буларга ахборот излаш, тузилмалар ўртасида келишув ва музокаралар ўтказиш, шартномалар тузиш ҳамда уларнинг бажарилиши устидан назорат қилиш харажатлари киради.⁴ Институционал ёндашув турли даражадаги хўжалик субъектларининг иқтисодий хавфсизлиги бўйича қарорлар қабул қилиш процедуралари ва жараёнлари харажатларини оптималлаштириш, иқтисодий ўсишни таъминловчи механизмларни такомиллаштириш орқали самарали бошқариш тамойилларининг шаклланиши учун имкон яратади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун асосий шарт-шароитлар қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- аҳолининг цивилизацион эҳтиёжларини қондира оладиган яшаш имкониятининг яратилиши. Бу кишилар учун танлаш эркинлиги ҳамда узоқ муддат меҳнат қобилиятини сақлаган ҳолда фаолият юритиш ҳуқуқи ва мажбуриятини ифодалайди. Бунинг учун бозорнинг ўз-ўзини тартиблаш ва иқтисодиётни давлат томонидан тартиблаш механизмлари уйғунлигини таъминлашга хизмат қилувчи ресурс, энергетика, транспорт, ишлаб чиқариш ва бозор инфраструктуралари шакллантирилади;

- хотиржам яшаш имкониятларининг яратилиши. Бунинг учун фавқулодда ноҳуш вазиятлар вужудга келишининг олдини олиш ҳамда ишончли ахборотга эга бўлиш учун иқтисодий шароитлар вужудга келтирилиши лозим бўлади. Бундан кўзланган мақсад, биринчидан, иқтисодий ва техноген хавф-хатарга қарши тура олиш, иккинчидан, иқтисодий жиноятчилик ва терроризмнинг кучайишига қарши турли имкониятларни яратиш ҳисобланади;

- мамлакатнинг ҳудудий ва иқтисодий яхлитлигига хавф солувчи омилларнинг олдини олиш. Бу омиллар мамлакат ҳудудларининг ривожланиши ва аҳоли турмуш даражасидаги фарқларнинг катталашиб кетиши туфайли вужудга келади. Мамлакатнинг ҳудудий ва иқтисодий яхлитлигини таъминлаш учун, биринчидан, ягона иқтисодий маконни ташкил этиш мақсадида пул ва банк тизимини мустаҳкамлаш, молиявий ва савдо инфратузилмасини ривожлантириш; иккинчидан, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаларини бир-бирларига яқинлаштиришга қаратилган оқилона ҳудудий сиёсатни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ушбу шарт-шароитларни яратиш асосида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш механизмининг асосий элементлари - ҳуқуқий база, бошқаришнинг иқтисодий услублари ҳамда иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш вужудга келади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг ҳуқуқий базасини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунлар ташкил этади. Эндиликда эса "Хавфсизлик тўғрисида" ги қонунни қабул қилиш лозим бўлади.

Бошқаришнинг иқтисодий услублари таркиби тўлов, товар айрибошлаш ва нарх шаклланишини тартибга солиш, иқтисодий жавобгарлик ва масъулият ҳамда молиявий интизомни ўз ичига олади. Шунингдек, уларнинг таркибига турли суғуртавий химоялар, фаолият турларини лицензиялаш, хўжалик жараёнларини текшириш орқали улардаги қийинчилик ва тўсик бўлувчи омилларнинг олдини олиш ва бартараф этиш воситаси сифатида аудит ҳамда ахборот киради.

4.2 Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлатнинг тартибга солиш вазифаси

Бозор муносабатлари шароитида давлат иқтисодиётга аралашиб, бозор механизмининг амал қилишига кўмаклашади ва аҳолини унинг салбий оқибатларидан ҳимоялаш чора-тадбирларини кўради. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишдан кўзланган асосий мақсад бозор муносабатларини муайян ва маълум йўналишларда ривожлантириб, иқтисодий танглик, таҳдид ва хавф-хатардан ҳимоялаш ҳамда аҳоли турмуш даражасининг пасайиб кетишига йўл қўймасликдан иборатдир. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви кўлами ва даражаси унинг имкониятларига мос равишда бўлиб, бозор механизмлари, хўжалик субъектларининг эркин фаолият юритиши учун қулай иқтисодий муҳит яратилишига имкон бериши лозим бўлади. Шунингдек, давлат хўжалик тизимининг рақобатбардошлигини ошириб, бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланишини рағбатлантиради.

Давлат иқтисодиётни тартибга солишнинг қуйидаги йўналишларида ҳам фаолият юритади:

- иқтисодиётдаги жараёнларни объектив, кенг қамровли мониторинги, шу жумладан, шахс, давлат ва жамиятнинг муҳим ҳаётий манфаатларига бўладиган ички ҳамда ташқи таҳдидларни аниқлаш ва прогнозлаштириш учун ахборотлар базасини яратиш;

- иқтисодий манфаатларга таҳдидларнинг олдини олиш ва салбий оқибатларини енгиш ҳамда барҳам бериш бўйича жарима ва узоқ муддатли чора-тадбирлар комплексини ишлаб чиқиш. Бунда давлатнинг иқтисодий хавфсизлик стратегиясини амалга ошириш бўйича

фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш чоратadbирлари натижалари баҳоланади.

Давлатнинг ушбу иқтисодийга аралашуви дастакларини аниқлашда хўжалик субъектларининг ривожланиш ва ўз фаолиятларини тартибга солиш имкониятларини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Давлат институционал ўзгаришларни, таркибий сиёсатни амалга ошириш орқали иқтисодийнинг самарали амал қилиши учун қулай шароитлар яратиш мақсадида молиявий, пул-кредит, инвестициялаш ва ташқи иқтисодий соҳаларни фаол тартибга солади.

Давлатнинг иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича фаолияти қуйидагиларни ўз ичига олади:

- мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тизими ва давлатнинг барқарорлигига хавф туғдирувчи омилларни аниқлаш ва мониторинг қилиш;

- ушбу омилларнинг зарарли, салбий таъсирига барҳам бериш ёки юмшатишга қаратилган иқтисодий сиёсатни шакллантириш ва институционал ўзгаришларни амалга ошириш.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлат бошқарув органлари фаолиятини мувофиқлаштириш ишлари Республика Президенти раҳбарлигидаги Миллий хавфсизлик Кенгаши томонидан амалга оширилади. Хавфсизлик Кенгаши аъзолари мамлакат Президенти томонидан тайинланади. Унинг таркибига бош вазир, Хавфсизлик Кенгаши котиби, Ташқи ишлар вазири, Миллий хавфсизлик хизмати раҳбари, Мудофаа ва Ички ишлар вазирликларининг раҳбарлари киради. Кенгаш доирасида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича идоралараро доимий комиссия фаолият юритади. Ушбу комиссия Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг тегишли қўмиталари билан иқтисодий хавфсизликни таъмин-

лашнинг қонунчилик базасини такомиллаштириш борасида ҳамкорлик қилади, шунингдек, хавфсизлик кенгашига иқтисодий хавфсизлик соҳасидаги давлат сиёсатининг муҳим йўналишлари бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқади ҳамда бу борадаги турли вазирлик ва муассасалар, ҳудудий бошқарув органлари фаолиятини мувофиқлаштиришга кўмаклашади.

4.3 Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг устувор йўналишлари

Бозор муносабатларига ўтишдаги иқтисодий ислохотлар шароитида давлат хўжалик субъектлари фаолиятининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга аффуқароларга зиён келтирилишига йўл қўймаслиги керак. Ушбу мақсадларда давлат, энг аввало, тадбиркорлик муҳитини яхшилаш, кичик ва ўрта бизнеснинг мамлакат иқтисодиётидаги улушини кўпайтириш, иқтисодиётни монополиядан чиқариш ва рақобатбардошлигини ривожлантириш, фонд бозорини, ер ва кўчмас мулк бозорларини шакллантириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиши керак. Бундан ташқари, ҳокимиятнинг барча бўғинларида қонун лойиҳаларининг сифати ва асосланганлик даражасини ошириш ҳамда қонунга барчани, ҳатто давлат ҳокимияти органларининг ҳам қатъий риоя этишлари бўйича тадбирлар амалга оширилиши зарур бўлади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун давлат қуйидагиларни кўзда тутиши лозим:

- ижтимоий институтлар стратегияларини бир-бирларига яқинлаштириш, уларнинг фаолиятларини координациялаштиришга имкон берадиган институционал ўзгаришларни амалга ошириш;

- хўжалик жараёнларининг барча иштирокчилари учун лоббизмни қонуний чеклаш, қонунчилиқни максимал унификациялаш (яъни имтиёзлари ва турли преференцларни қисқартириш ва йўқотиш) учун иқтисодий ва ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг умумий тамойилларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;

- иқтисодиёт субъектлари ва давлат бошқарув органлари томонидан қонунларга, тартиб-қоидаларга риоя қилинишини назорат қилиш;

- иқтисодий муносабатлар соҳасида вужудга келадиган мунозара ва зиддиятларни ҳал қилиш механизмини яратиш;

- кадрларни корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш ва инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг замонавий усуллари билан таништириш;

- жамиятда иқтисодий барқарорликни ошириш ва ижтимоий кескинликнинг ўсишига йўл қўймаслик;

- мамлакат иқтисодий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, сиёсий муносабатларни ҳар томонлама ривожлантириш.

Шунга мувофиқ, равишда собиқ тоталитар тизимдан бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар яқин истиқболда қуйидаги вазифаларни амалга оширишлари лозим бўлади:

1) Самарали ва рақобатбардош ишлаб чиқаришни қўллаб - қувватлаш ва истиқболи йўқ, эскирган ишлаб чиқаришдан воз кечиш;

2) таркибий ўзгаришларни амалга ошириш учун зарур бўлган иқтисодиёт инфратузилмаларини ривожлантириш;

3) иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлаш;

4) мавжуд илмий техника салоҳиятининг энг илғор томонларини сақлаш;

5) иқтисодиёт таркибининг деформациялашувига барҳам беришда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқариш таркибини тўловга қодир талаб билан уйғунлаштириш;

6) корхоналарнинг бозор шароитларига мослашувини тезлаштириш,

7) экспорт салоҳиятини диверсификациялаш;

8) экологик хавфсизликни ошириш.

Ушбу вазифаларни бажариш миллий иқтисодиётнинг кўпчилик тармоқларининг рақобатбардош эмаслигини бартараф этишга имкон яратади. Бундан келиб чиққан ҳолда, таркибий сиёсат микро ва макро иқтисодиёт даражаларида уч асосий йўналишда амалга оширилиши керак, деган хулоса келиб чиқади. Давлат ҳокимият органлари мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун маълум тармоқ ва соҳаларни селектив қўллаб-қувватлаши даркор бўлади.

Макроиқтисодиёт даражасида таркибий сиёсатни амалга ошириш жараёнларида қуйидаги вазифалар ҳал қилиниши зарур:

- жамаи талабни ошириш;

- жамғариш нормасини ўстириш ва уни инвестицияга айланишини таъминлаш;

- ривожланишдан тўхтаб қолган секторлардаги барча турдаги ресурсларни ривожланаётган секторларга ўтишини рағбатлантириш;

- ялпи инвестицияларни кўпайтириш;

- экспортни рағбатлантириш;

- умумқабул қилинган тартиб-қоидалар доирасида миллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилиш мақсадида импортни тартибга солиш.

Микроиқтисодиёт даражасида таркибий сиёсатни амалга ошириш жараёнларида қуйидаги вазифаларни бажариш зарур бўлади:

- иқтисодий нуқтаи назардан самарали корхона ва ишлаб чиқаришларнинг ривожланишини рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш;

- самарасиз ишлаб чиқаришларни, корхоналарни тугатиш ёки реорганизация, яъни қайта ташкил этиш;

- янги монополистик тузилмаларнинг пайдо бўлишига йўл қўймаслик;

- тармоқлараро капитал оқувчанлигини таъминлаш мақсадида фонд бозорининг ривожланишини тартибга солиш ва рағбатлантириш;

- нарх ўсишини тўхтатиш чора-тадбирларини кўриш;

- иқтисодий субъектлар хатти-ҳаракатининг бозорга ҳос нормаларини жорий қилишни рағбатлантириш.

Иқтисодий хавфсизлик нуқтаи назаридан энг муҳим тармоқлар қаторига - ёқилғи-энергетика, озиқ-овқат саноати, транспорт ва алоқа соҳалари киради. Ушбу стратегик аҳамиятга эга бўлган тармоқларни ривожлантириш орқали биринчидан, энергетик ва озиқ-овқат мустақиллигига эришилади, иккинчидан, жаҳон бозорларига, ресурсларнинг халқаро манбаларига чиқиш учун транспорт йўлларига эга бўлинади.

Илмий техника салоҳиятини сақлаш, қўллаб-қувватлаш, ривожлантириш ва ундан самарали фойдаланиш мамлакатнинг иқтисодий, ҳарбий хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим стратегик йўналиши ҳисобланади. Шу боис, мамлакатни илмий-техникавий ривожлантиришнинг узоқ муддатга мўлжалланган давлат концепциясини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада, энг аввало, яқин истиқболли давр учун давлат фан-техника сиёсатининг устуворликларини

аниқлаш лозим бўлади. Фанни мамлакатнинг энг муҳим стратегик устуворлиги деб тан олиб, уни қўллаб-қувватлаш ва молиялаштириш, олимларни моддий таъминлаш ва рағбатлантириш бўйича тегишли сиёсатни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда ижтимоий зиддиятларнинг олдини олишга, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашга қаратилган давлатнинг ижтимоий сиёсати муҳим аҳамиятга моликдир. Ижтимоий сиёсат аҳолининг турмуш даражасини ошириш, фуқароларнинг иқтисодий аҳолини яхшилаш учун шароитлар яратиш, аҳолининг пул даромадларини кўпайтиришга ҳам йўналтирилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида аҳолининг турли табақаларга - бой ва камбағал қатламларга ажралиши кучаяди. Бу жараённинг тез ва кескин юз бериши беқарорлик омилига, ижтимоий зиддият ва кескинликларни туғдирувчи таҳдидга айланади. Аҳолининг энг бой ва энг камбағал қатламлари ўртасидаги фарқнинг ниҳоятда катталашиб кетиши ўрта табақа амалда мавжуд бўлмаган шароитда иқтисодий таҳдидни вужудга келтиради.

Ўтиш даврида давлат кам таъминланган аҳоли қатламларини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш, даромадларни адолатли қайта тақсимлаш орқали жамиятнинг кескин қарама-қарши қутбларга ажралиб кетишига йўл қўймасликка ҳаракат қилади.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, банкротлик тўғрисидаги қонунчилик амал қилаётган шароитда оммавий ишсизликнинг пайдо бўлишига йўл қўймаслик, банкротта учраган корхоналарнинг ишчи-ходимларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, ижтимоий қийинчиликларни юмшатиш, иш жойидан бўшаётган ходимларни қайта

Ўқитишни ташкил этиш, янги ишчи ўринларини яратиш, нафақалар тўлаш, жамоат ишларига жалб қилиш чоратадбирларини амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Буларнинг барчаси ижтимоий таҳдидларнинг салбий таъсирини юмшатишда муҳим ўрин тутади.

Маълумки, ҳар бир мамлакатда баъзи ҳудудлар бошқаларига нисбатан ривожланган бўлади. Худуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаларидаги фарқлар, улардаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг номуносиб жойлашуви оқибатида вужудга келади. Бу фарқлар оқибатида аҳоли даромади ва турмуш даражасида ҳам ҳудудий фарқлар вужудга келади. Натижада, аҳоли ўртасида мамлакат ички миграцияси юз беради. Ижтимоий-иқтисодий таҳдиднинг келиб чиқишининг олдини олиш мақсадида аҳолининг ички миграциясини, яъни иқтисодий ночор ҳудудлардан аҳолининг аҳоли яхши ҳудудларга оқиб ўтишини чеклаш, тартибга солиш чоратадбирлари амалга оширилади. Аҳолининг ички миграциясини тартибга солиш қўйидаги йўналишларда амалга оширилади:

- янги ўзлаштирилаётган, истиқболли ҳудудларга кўчиб борувчилар учун қўшимча имтиёзлар ва ижтимоий кафолатлар белгилаш, жорий қилиш, иқтисодий-ижтимоий ночор, қолоқ ҳудудлардан аҳолининг чиқиб кетишини тўхтатиш учун уларга ҳам қўшимча имтиёз ва рағбатлар берилади;

- турли ҳудудлардан кўчиб келган мигрантларни иш билан таъминлаш, жойлаштириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш;

- қишлоқ жойларда аҳолининг мустаҳкам қўним топиб яшашини учун зарур ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий база яратиш, саноатни қишлоққа олиб кириш орқали, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктураларини ривожлан-

тириш натижасида қишлоқ хўжалигида бўш қолган ор-тиқча ишчи кучи учун янги иш ўринларини яратиш.

Мамлакатда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш узоқ муддатли стратегик вазифа ҳисобланади. Бу вазифани амалга ошириш учун иқтисодий хавфсизликни таъминлаш давлат стратегиясини, яъни доктринасини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарур бўлади. Ушбу давлат стратегияси олий миллий давлат манфаатларига жавоб бера олиши керак.

Иқтисодий хавфсизлик давлат стратегияси пировард мақсади ва уни амалга ошириш босқичларида ўз ифодасини топиши лозим. Бу ерда шуни айтиб ўтиш жоизки, ўтиш даврида иқтисодий таҳдидларнинг кўплиги ва кескинлиги, биринчи навбатда, зарурий чора-тадбирларни амалга оширишга катта эътибор беришни тақозо этади. Шу даврда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг кафолати бўлган давлатнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлади:

- хавфсизликни таъминлаш бўйича хўжалик ва сиёсий характердаги қарорларни қабул қилиш;
- ижтимоий жараёнларни бошқариш механизмига таҳдидларнинг пайдо бўлганлиги тўғрисида сигнал берувчи индикаторларни киритиш;
- иқтисодий таҳдидларни юмшатиш, бартараф этиш, нейтраллашга қаратилган самарали чора-тадбирларни ишлаб чиқишни амалга ошириш.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш концепцияси доимо узоқ муддатли миллий давлат манфаатларига асосланади. Бошқача айтганда, мазкур концепция мамлакатнинг келажаги тўғрисидаги тасаввурга, ислохотлар натижасида вужудга келадиган ижтимоий-иқтисодий моделга, шунингдек, барқарор, мустақам ривожланиш стратегиясига боғлиқ бўлади.

Асосий таянч тушунчалар

Иқтисодий хавфсизлик концепцияси, стратегияси, институтлар, институционал муҳит, трансакцион харажатлар, давлатнинг иқтисодиётга аралашув дастаклари, самарали ва рақобатбардош ишлаб чиқариш, таркибий сиёсат, илмий-техникавий салоҳият.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодий хавфсизликнинг институционал шароитлари деганда нимани тушунасиз?
2. Трансакцион харажатлар ва хизматлар нима?
3. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлат қандай вазифаларни бажаради?
4. Иқтисодий бошқаришнинг хавфсизликни таъминлашдаги ўрни қандай?
5. Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликнинг ўзига хос хусусиятларини изоҳлаб беринг.
6. Давлатнинг иқтисодий хавфсизликни таъминлаш концепцияси қандай бўлиши керак?
7. Давлатнинг иқтисодий хавфсизлик сиёсатининг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?
8. Иқтисодий жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликларга қарши қандай курашмоқ лозим?

¹ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М., Изд-во РАГС, 201. - 96

² Давлат стратегияси ва иқтисодий сиёсатнинг моҳияти, мезонлари классификацияси нафақат иқтисодий-иқтисодий тараққиётни, шу билан бирга, унинг хавфсизлигини ҳам таъминлашга лозим. Қаранг: Ведута Е.Н. Стратегия и экономическая политика государства. - М., Акад. Проект, 2004. с.11-23.

³ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М., 1997. с. 70.

⁴ Курс экономической теории. - 4-е доп. и перераб. Изд. "АСА" - Киров, 1999-с.192-193

5-боб. Шахнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш муаммолари

5.1. Шахнинг эркинликлари ва иқтисодий мустақиллиги

Инсон ўз ҳаёт фаолиятини табиат ва жамият билан диалектик боғлиқликда олиб борадиган, табиат қонунлари ва ижтимоий муносабатларнинг объекти ва субъекти бўлган табиий-биологик мавжудот ва ижтимоий воқелиқдир¹. Инсонда табиий-моддий, ижтимоий, маданий ва маънавий хусусиятлар мавжуд бўлади.

Инсоннинг ҳаёт фаолияти турли объектив ва субъектив омилларга, моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари ҳамда маънавий ривожланишга, шунингдек, табиий-иқлимий таъсирга, экологияга, ижтимоий, миллатлараро ва геополитик шарт-шароитларга боғлиқ бўлади. Унинг хатти-ҳаракати шахснинг психологик ҳолатига, қизиқиши, одати, ўз олдига қўйган мақсади, ижтимоий ва миллий хусусиятларига, бошқа кишилар билан ўзаро муносабатига, ёши, жинси, жисмоний куч ва ақлий қобилияти ва ҳ.к. ларга боғлиқ ҳолда амалга ошади.

Бозор муносабатлари шароитида инсоннинг имкониятлари қуйидагилар билан белгиланади:

- шахсий мол-мулки, бойлигининг миқдори. Бу эса шахснинг кўчмас ва ҳаракатдаги мулки, шахсий капиталининг жамидан иборат бўлади;

- шахс бошқарадиган капитал миқдори. Бу капитал кимники ва қандай шаклда бўлиши аҳамиятсиздир;

- шахсга маъмурий, ихтиёрий ёки мажбурий равишда бўйсунувчи ёки унга қарам жисмоний шахслар сони. Булар қаторига кишиларнинг онги ва кайфиятига

таъсир кўрсата оладиган ҳамда билим, тарбия, ахборот олиш, диний ишларга оид маълум ижтимоий вазифани ўтайдиган шахслар ҳам киради.

Ушбу шахс имкониятини белгилловчи кўрсаткичлар, асосан, жамиятда ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг амал қилишига ва ўзгаришига таъсир кўрсатади.

Демократик жамиятда қуйидаги тамойиллар амал қилади:

- барча жамият аъзолари қонун олдида тенгдир;

- жамиятнинг барча аъзолари ўз мақсадларини амалга оширишлари учун тенг имкониятларга эга;

- жамиятнинг ҳар бир аъзоси шахсан ўзига тегишли ҳар қандай масалаларни ҳал этишда танлаш ҳуқуқига эгадир. Мазкур эркинлик кишининг касб, фаолият тури ва соҳасини танлаш, даромадига мувофиқ истеъмол товарларини, хизмат турларини эркин танлаш ҳуқуқига ҳамда имкониятига эга эканлигида ўз ифодасини топади;

- қарор қабул қилиш кўп сонли кишиларга тегишли бўлганлиги сабабли бир шахс фаолиятига, хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлолмайди;

- ҳокимият органлари ваколатларининг турли погоналари, бўғинлари ўртасида тақсимланиши тўғрисидаги қарорлар кўпчилик иштироки билан қабул қилинади.

Шуни айтиш жоизки, жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, экологик, сиёсий ва бошқа тизимлари инсон учун яшаш муҳити ҳисобланади. Шу боисдан уларнинг амал қилиши самарадорлигини фақат инсон манфаатларига қай даражада мослиги нуқтаи назаридан баҳолаш мумкин бўлади.

Инсон ва унинг манфаатлари учун оила муҳим аҳамият касб этади. Оила қариндошлик алоқалари ва маиший ҳаёт умумийлиги асосида онгли равишда ташкил этилган кишиларнинг кичик гуруҳидан иборат. Оиладаги фаолият шахсининг, у аъзо бўлган оиланинг ва жамият-

нинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий эҳтиёжларини рўёбга чиқариш мақсадида амалга оширилади ҳамда у ўзининг уй хўжалигини мустақил равишда юритади.

Оиланинг афзалликлари унинг қандай товар ва неъматлар яратиш қобилияти билан ифодаланади. Улар эса қуйидагилардан иборат:

- эр-хотиннинг оилада, никоҳда маҳсулот, неъмат яратиш, ишлаб чиқариш қобилиятидан келиб чиқадиган афзаллик. Уларга қонуний туғилган болалар, обрў-эътибор, оила мақоми кабилар киради;

- оила алоҳида уй хўжалиги сифатида фаолият юритиб, юқори унум ва самарали тарзда товар ва хизматлар ишлаб чиқаради. Ушбу маҳсулот ва хизматларнинг кўпчилиги жамоат неъматлари ҳисобланади, чунки улар оиланинг барча аъзолари томонидан истеъмол қилинади.

Бозор муносабатлари тизимида оиланинг иқтисодий вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

- оиланинг янги эҳтиёжлари ва имкониятларини шакллантириш;

- оиланинг иқтисодий вазифаларини амалга ошириш учун зарур шароитларни яратиш ва ривожлантириш;

- оиланинг ижтимоий-иқтисодий мавқеини ошириш;

- оиланинг нормал маиший ҳаёт кечириш шароитларини ва ижтимоий қўллаб-қувватланишини таъминлаш².

Бозор иқтисодиёти шароитида оила, авваламбор, инсон капиталини шакллантириш ва жамғаришнинг асосий бўғини ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан оиланинг вазифаларини уч босқичда, яъни моддий асосни яратиш, таълим, инсон капиталини ишлаб чиқариш ва реализация қилишда кўриш мумкин.

Биринчи босқичда, оила бюджетини шакллантириш ва ундан фойдаланиш, уй хўжалигини юритиш функциялари амалга оширилади.

Иккинчи босқичда, оила фарзандни дунёга келтириш, тарбиялаш ва уни ижтимоий-иқтисодий ҳаёт кечириш шароитларига мослаштириш вазифаларини бажаради.

Учинчи босқичда, тадбиркорлик фаолияти ва меҳнат қилиш орқали оила бозор хўжалигида ўз аъзоларининг яқка тартибда иштирок этиши, оилавий бизнесни ташкил этиш вазифаларини бажаради.

Барча оилаларга хос бўлган умумий вазифа уй-рўзгор хўжалигини юритишни талаб қилади ва меҳнат ресурсларини тайёрлаш билан боғлиқ бўлади. Бу хўжалик оиланинг умумий мулки ва топган даромадига таянади.

Оила учун ташқи ҳаёт кечириш муҳити сифатида қуйидагилар хизмат қилади:

- ижтимоий-сиёсий ҳаёт;
- табиат, иқлим, экология;
- маданият ва санъатнинг ривожланиши;
- таълим ва соғлиқни сақлашнинг ривожланиши, аҳолининг билим, саводхонлик даражаси;
- оила иқтисодиёти, уй-хўжалиги.

Аҳоли турмуш даражаси, оила иқтисодиётининг ривожланишини ифодалайдиган муҳим тамойил ва кўрсаткичларнинг баъзилари қуйидагилардан иборат:

- кишиларнинг меҳнат ва турмуш шароитининг яхшиланиши;
- жамиятнинг интеллектуал салоҳиятидан самарали фойдаланиш;
- ишлаб чиқаришга янги техника ва технологияни жорий этиш ҳисобига меҳнатнинг ижодий характерини ошириш;
- босқичма-босқич оқилона моддий ва маънавий эҳтиёжларнинг қондирилишига эришиш;
- аҳоли умр кечириш даражасининг ўсиши ва иқтисодий фаол аҳолининг унумли меҳнат фаолияти билан шуғулланиш даврининг узайиши.

Шуни айтиш жоизки, шахс, оила ва жамиятнинг

ўзаро муносабати инсон фаолияти учун маконни белгилаб беради. Ушбу макон эса инсон фаолияти ва хатти-ҳаракати учун чегараларни белгилайди. Улар қуйидагиларда намоён бўлади:

- инсоннинг жисмоний имкониятлари чегараси шахс ҳаётининг, мавжудлигининг жисмоний шароитларини белгилаб беради;

- иқтисодий, инсонда мавжуд моддий неъматлар қадриятлар миқдори ва инсоннинг иқтисодий соҳадаги имкониятлари билан белгиланадиган иқтисодий чегаралар;

- ижтимоий ва ҳуқуқий чегаралар жамият томонидан қабул қилинган қонунлар, ҳаёт кечириш меъёрлари ва қоидалари орқали белгиланади;

- мафқуравий, ғоявий чегаралар инсоннинг ички эътиқоди ва ўзи учун қабул қилган ғоялар билан белгиланади;

- диний чегаралар, инсон амалга оширадиган ва риоя қиладиган диний қоидалар орқали белгиланади;

- маъмурий чегаралар турли маъмурий органлар томонидан ўрнатилади ва инсон ҳаёт кечириш макони чегараларини белгилаб беради;

- инсоннинг билим, ҳаётий тажрибасининг чекланганлиги, ахборотларга эга эмаслиги туфайли вужудга келадиган чегаралар.

Инсоннинг ҳаёт кечириши ва фаолияти макони жамиятда демократик йўл билан конституцион нормалар доирасида кенгайтирилиб бориши керак. Бу маконни революцион йўл билан, ўрнатилган конституцион нормаларга зид йўллар билан ўзгартиришга уринишлар жамиятда вайронагарчилик, зўравонликларнинг вужудга келишига олиб келади. Инсон ҳаёти ва фаолияти ушбу маконда мустақилликка ва эркинликларга ҳамда жамият, давлат олдида ўз мажбуриятларига эга бўлади. Ушбу маконда инсон ҳаётий муҳим манфаатларига эга бўлиб, уларга нисбатан таҳдидларнинг вужудга келиши шахс хавфсизлигига путур еткази.

5.2. Шахснинг ҳаётӣ муҳим манфаатлари ва унинг хавфсизлигига таҳдидлар

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида инсон ўз келажагига, ўзининг турмуш даражасининг ошиб боришига, яшаш шароитларининг яхшиланишига, тинч, хавф-хатарсиз яшашга умид қилади. Инсоннинг эҳтиёжлари, манфаатларига салбий таъсир кўрсатадиган, уларни рўёбга чиқаришга тўсқинлик қиладиган омиллардан ҳимояланганлиги шахс хавфсизлиги деб аталади. Шахс хавфсизлиги ўз ичига унинг ҳаёти, саломатлиги, эркинлиги ва шахсий дахлсизлигига, кадр-қиммати, шаъни ва обрўси, молмулкига қилинган тажовузлардан ҳимояланишни олади.

Шахс манфаатларига, хавфсизлигига таҳдидлар кўпқиррали бўлиб, улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- шахснинг ўз олдига нотўғри мақсадларни қўйиши;
- ташқи ижтимоий тизимлар таҳдиди;
- ички ижтимоий тизимда вужудга келадиган таҳдидлар;
- табиий тавсифдаги таҳдидлар.

Инсон хавфсизлигига таҳдидлар мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатларининг жамият эҳтиёжлари ўсишига нисбатан орқада қолиши, ҳудудлар ривожланишидаги номутаносибликнинг кучайиши, табиий ёки инсон капитал ресурсларининг етарли эмаслиги, жамиятда урбанизация жараёнларининг кучайиши, ташқи атроф-табиий муҳитнинг зарарланиши ёки ёмонлашуви ҳамда маълум ижтимоий ҳаракатлар туфайли вужудга келади. Таҳдидлар, шунингдек, турли давлатлар ҳамда улар билан ҳамкорлик қилувчи сиёсий ва ижтимоий ҳамкорлик кучлари ўртасидаги низо, зиддият, қарама-қаршиликларнинг кучайиши сабабли ҳам вужудга келиши мумкин.

Таҳдидлар ичида шахсга тажовуз, зўравонлик ало-

хида хусусиятга эга. Зўравонлик маълум ижтимоий гуруҳнинг бошқасига нисбатан иқтисодий ёки сиёсий хукмронликни сақлаш ёки қўлга киритиш мақсадида қилинган тажовуз, мажбурлаш ҳамда жисмоний ёки психологик таъсир этишга уриниш ҳисобланади.

Ижтимоий жиҳатдан зўравонлик инсон шахсини камситиш, дискриминация қилиш, унинг эркинлиги ва ҳуқуқларини чеклаш орқали шахснинг нормал ҳаётига таҳдид солишда намоён бўлади.

Иқтисодий соҳада инсон шахсига нисбатан тажовуз рақетда ўз ифодасини топади. Рақет кишининг моддий аҳволига зарар келтирадиган товламачилик ҳисобланади. Унинг намоён бўлиш шакллари қуйидагилардан иборат:

- шантаж, яъни хизмат қилишнинг қулай шароитларини талаб қилиб, товламачилик қилиш, яъни ўз қурбони учун нохуш ахборотни бошқаларга ошкор қилиш билан қўрқитиб, уни ҳеч кимга айтмаслик учун ҳақ талаб қилиш. Масалан, йирик миқдордаги даромадини солиқдан яширганлиги тўғрисидаги маълумотни билиб қолиб, уни солиқ инспекциясига билдирмаслик учун ўз қурбонидан ҳақ тўлашни талаб қилиш;

- инсон ҳаётига, саломатлигига, мол-мулки ва капиталига таҳдид солиш. Бунда жиноятчилар ўз қурбонларига зарар етказиш билан қўрқитиб, уларга зиён етмаслиги учун пул талаб қиладилар;

- иқтисодий терроризм, шахснинг ишончига кириб олиб, турли йўллар билан кўрсатаётган хизматлари учун тўланадиган ҳақ миқдорини ошириб бориш. Агар шахс қаршилиқ қилса, куч билан ёки психологик йўл билан таҳдид солиш. Бунга шахснинг мол-мулкига эга бўлиш мақсадида қилинган тажовуз, ўғрилиқ, тунаш, қароқчилик қилиш, қўрқитиш, таҳдид солиш ва бошқалар кирди.

Шахсга нисбатан жиноий мазмунга эга бўлган таҳдид-

ларнинг янги шакллари қуйидагиларда намоён бўлади:

- маълум ҳақ эвазига буюртма асосида шахсни ўлдириш, кўрқитиш, зўравонлик қилиш. Бунда шахсга нисбатан қурол-яроғ, портловчи қурилмалар, радиоактив моддалар ишлатишга ҳаракат қилинади;

- бойиш мақсадида иқтисодий ташкилий жиноятчилик билан ҳамкорлик қилиш;

- товламачилик мақсадида одамларни ўғирлаш;

- миллат ажратиш негизида шахсга нисбатан жиноят содир этиш.

Кишиларни юқорида келтирилган тажовуз ва таҳдидлардан ҳимоя қилиш мақсадида ҳуқуқ-тартибот органлари фаолиятини кучайтириш ва такомиллаштириб бориш лозим бўлади. Шунингдек, мамлакатда турли хусусий қўриқчи ташкилотлар, фирмалар вужудга келиб, улар йирик ташкилот, муассаса ва корхоналарни маълум ҳақ эвазига қўриқлашни ўз зиммаларига олмоқдалар. Шунингдек, хусусий детектив ташкилотлар ҳам фаолият юритмоқда. Эндиликда “Хусусий детективлар ва қўриқчилик фаолияти тўғрисида”ги қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш лозим бўлади.

Шахс билан боғлиқ таҳдидлар ичида ижтимоий таҳдидларни ҳам таъкидлаб ўтиш лозим бўлади. Уларга қуйидагилар киради:

- Ишсизлик. Ишсизлик келиб чиқишининг уч хил сабаби ва шакли мавжуд. **Фрикцион ишсизлик** - кишининг бирон жойга кўчиши, юқори ҳақ тўланадиган, меҳнат шароитлари яхши бўлган бошқа ишга ўтиши ёки бошқа сабабларга кўра вақтинча ишсиз қолиши. Бундай ишсизлик кўпгина ҳолларда ихтиёрий бўлади. Бундай ишсизликка ўқишни битириб, биринчи марта иш ахтараётганлар ҳам киради. **Таркибий (структуравий) ишсизлик.** Иқтисодиётда содир бўлаётган тарки-

бий ўзгаришлар натижасида, маълум касбдаги ходимларга талаб камаяди ёки бу касб-корлар йўқ бўлиб кетганлиги учун уларга талаб бўлмайди. Ушбу икки ишсизлик шакли табиий бўлиб, уларнинг даражалари табиий ишсизлик даражаси ҳисобланади. Циклик ишсизлик эса иқтисодиётдаги циклик тебранишлар, кризис ва танглик, турғунлик ҳолатларининг кучайиши туфайли вужудга келади;

- камбағал бўлиб қолиш - шахс ва оила иқтисодий аҳволининг ёмонлашуви, унинг ишсиз бўлиб қолганлиги, узоқ вақт иш топа олмаслиги ёки билим, касб-малака даражасининг пастлиги туфайли кам ҳақ тўланадиган ишларда ишлаганлиги сабабли, рақобат курашида синиш, касод бўлиш, даромади кам бўла туриб, болалари кўп бўлиши, қариганлиги ва турли касалликлар, травмалар сабабли меҳнат қобилиятини йўқотганлиги, боқувчисидан айрилиб қолиш, омадсизлик туфайли содир бўлади.

Ишсизлик, кам таъминланган ва камбағал аҳоли қатламларининг купайиши жамиятда ижтимоий беқарорликнинг вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин. Шу туфайли давлат янги иш жойларини яратиш, рағбатлантириш, меҳнат биржалари орқали ишсизларни ишга жойлаштириш, янги касбларга ўқитиш, малакасини ошириш, ҳақ тўланадиган жамоатчилик ишларига жалб этиш, ишсизлик нафақаси тайинлаш орқали ишсизликни камайтиришга ҳаракат қилади.

Бу ерда шуни айтиб ўтиш жоизки, бозор иқтисодиёти шароитида ишсизликнинг, камбағалларнинг бўлиши, аҳолининг даромадлари бўйича юқори, ўрта ва кам даромадли ижтимоий табақаларга бўлиниши табиий ҳол. Бу ҳол ўз-ўзича ижтимоий хавф туғдирмайди. Ижтимоий хавф энг юқори даромадли аҳоли билан энг паст

даромадли аҳоли гуруҳи даромадлари ўртасида ҳаддан ташқари катта фарқ вужудга келгандагина юзага келади. Бунинг натижасида ижтимоий ларзалар вужудга келиш эҳтимоли мавжуд бўлади. Шунинг учун давлат аҳолининг тадбиркорлик фаоллигини рағбатлантириш ва кам таъминланган аҳолини ижтимоий ҳимоялаш орқали ушбу ижтимоий хавф-хатар, таҳдиднинг олдини олишга ҳаракат қилади.

5.3. Шахснинг ижтимоий-иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўллари ва воситалари

Шахс манфаатлари ва хавфсизлигига таҳдидлар кучайган шароитда инсонда фаоллик, бағрикенглик (толерантлик), чидамлилиқ каби сифатлар мужассам бўлмоғи лозим.

Фаоллик инсоннинг ўз мақсади йўлида юқори энергия, шижоат, жўшқинлик билан фаолият кўрсатишга шайлигидир. Бу ҳол шахснинг маълум билим, касб-малакага, маҳоратга эга бўлиб, ўзгарувчан вазиятларда ҳам ўзига муносиб ўринни эркин эгаллашга, юқори натижа ва самара билан ишлашга имкон беради. Бундай киши рақобатбардош, иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлиб, ўзининг меҳнати, маҳорати, ишбилармонлиги туфайли кўпгина эҳтиёжларини қондира олади.

Фаол инсон тавакқалчилик билан иш юритиб, ўзи учун хавфли, таҳликали ҳолатлардан чиқиб олиш имкониятига кўпроқ эга бўлади.

Фаоллик туфайли инсон муаммоларни ҳал қилишнинг самарали воситаларини излаб топиш ноанъанавий усуллар ва воситаларни қўллаш эвазига катта, жиддий ижобий натижаларни қўлга киритиш имкониятига эга бўлади.

Бағрикенглик – инсоннинг ахлоқий-психологик хусусияти бўлиб, ўзига ёт бўлган ғоя, одат, хатти-ҳаракатларга бағрикенглик билан қарайди, уларни йўқ қилишга интилмайди.

Чидам – инсонга салбий таъсир этадиган ижтимоий, руҳий, иқтисодий ҳолатларга бардошлилик; уларни қабул қилиш чегараси бўлиб, бу чегарадан ташқарида шахс ўзининг барқарорлигини сақлаб қолиши учун кутилмаган тезкор ҳаракатлар қилиши мумкин бўлади.

Жамиятда мафкуравий, ғоявий, сиёсий ва иқтисодий плюрализмнинг ривожланиши, сўз эркинлигининг кенгайиши кишиларда ижтимоий назарияларга ва хатти-ҳаракатларга нисбатан бағрикенглик билан муносабатда бўлишни талаб этади. Шу боисдан, Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётни, давлат қурилишини эркинлаштиришга қаратилган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ислохотлар амалга оширилмоқда.

Мамлакатда кам таъминланган аҳоли гуруҳларини аниқ йўналтирилган ижтимоий ҳимоялаш тизимининг кўлами ва самарадорлигининг ўсиши, унда халқ томонидан анъана сифатида қабул қилинган адолат тамойилларига қатъий риоя этилиши натижасида аҳолининг ўз ижтимоий-иқтисодий аҳволига чидамлилигини янада ошириш имкониятини беради.

Ўзбекистонда иқтисодий ўсишга эришилган. ЯИМнинг йиллик ўсиш суръати 1996 йилда 1,7 фоизни, 2000 йилда 4,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2004 йилда 7,7 фоизни ташкил этди. Аҳолининг реал даромадлари шу йили 15 фоизга ўсди. Аҳолининг турмуш шароитларини яхшилаш учун уни тоза ичимлик суви, газ билан таъминлаш, уй-жой қурилиши дастурлари амалга оширилмоқда. Шу боисдан, аҳолининг уй-жой билан таъминланиши бир кишига 1991 йилда 12,2 м²дан 2004 йил-

да 14,4 м²га ўсди. Ичимлик суви билан таъминланиш даражаси шу даврда 56,4 фоиздан 81,8 фоизга, табиий газ билан таъминланганлик даражаси 46,2 фоиздан 80,2 фоизга ўсди. Таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар туфайли таълим муддати 10,9 йилдан 11,5 йилга, катта ёшдаги аҳолининг саводхонлик даражаси 97,7 фоиздан 99,2 фоизга ўсди. 2004 йилда 1996 йилга нисбатан иқтисодиётда банд бўлган кишилар сони 15,5 фоизга ўсди. Ваҳоланки, 1991-1995 йилларда бу ўсиш атиги 2,7 фоизни ташкил этган эди. Соғлиқни сақлаш соҳасида кўрилаётган чора-тадбирлар оқибатида оналик ва болаликни ҳимоя қилиш кучайди ҳамда улар ўртасидаги ўлим ҳолатлари сезиларли даражада камайди. Кам таъминланган аҳолини аниқ манзилли ижтимоий ҳимоялаш самарадорлиги ошиб бормоқда. Ушбу амалга оширилаётган ижобий ишлар самараси туфайли инсон учун эзгу ният бўлган, узоқ умр кўриш, яъни ўртача умр кўриш даражаси 1991 йилдаги 69,3 ёшдан 2004 йилда 71,6 ёшга узайди³. Таққослаш учун шуни айтиш мумкинки, аҳолининг ўртача умр кўриш кўрсаткичи Болгарияда 70,9 ёш, Беларусда 69,9 ёш, Украинада 69,5 ёш, Россияда 66,7 ёш, Қозоғистонда 66,2 ёш, Қирғизистонда 68,4 ёш, Мисрда 68,6 ёш, Ҳиндистонда 63,7 ёш, Жанубий Африка Республикасида 48,8 ёшни ташкил этади⁴.

Шунинг учун ҳам республикамизда аҳолининг ҳукумат органларига, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг муваффақиятига ишончи юқоридир. Аҳоли ўз келажаги, истиқболда ўзининг ижтимоий-иқтисодий аҳолининг яхшиланишига, турмуш даражасининг ошиб боришига ишонч билан қарамоқда. Шунинг учун ақидапараст террорчилар ва айрим сиёсий кучларнинг мамлакатда ижтимоий лар-

залар ва портлашларни уюштиришга бўлган уринишлари беҳудадир.

Шахснинг хавфсизлиги ҳозирги даврда қуйидагилар билан тавсифланади:

- аҳолининг меҳнат ва тадбиркорлик фаоллиги;
- меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши, иқтисодий ўсишга эришиш;
- тиббий хизмат сифатининг яхшиланиши;
- меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш билан бандлигининг ошиши ва ишсизликнинг камайиши;
- аҳоли даромадлари ва истеъмоли ўртача даромад даражасининг ўсиши;
- кишиларнинг билим, касб-малака ва маданият даражасининг ўсиши;
- маънавиятнинг ривожланиши;
- фаннинг ривожланиш даражаси;
- камбағаллик ва қашшоқликнинг камайиши;
- аҳоли ўлим даражасининг камайиши;
- аҳоли ўртача умр кўриш даражасининг ўсиши.

Давлат шахс хавфсизлигини таъминлаш учун жамиятда ижтимоий беқарорликни вужудга келтириши мумкин бўлган қуйидаги кўрсаткичларни таҳлил қилиб бориши керак бўлади:

- жамиятда аҳолининг топ доирада ниҳоятда бойбадавлат ва келажагига ишончини йўқотган ниҳоятда камбағал кишиларга ажралиши, уларнинг даромадлари ўртасидаги фарқнинг катталаниши бориши;
- ижтимоий низоларни келтириб чиқариши мумкин бўлган даражада ишсизликнинг ўсиши;
- аҳоли турмуш даражасининг камбағаллик ва қашшоқлик муаммосини келтириб чиқариши мумкин бўлган даражада кескин пасайиб кетиши;
- шаҳарларда қишлоқлардагига нисбатан камбағал

кишиларнинг купайиши, наркомания, фоҳишаллик, уюшган жиноятчиликнинг ўсишига шароитнинг вужудга келишининг олдини олиш;

- жамият ва хўжалик фаолиятида коррупция ҳамда криминалликнинг ўсиши.

Давлат ижтимоий аҳволни баҳолашда ва прогнозлаштиришда ҳамда иқтисодий ва ижтимоий сиёсатга тузатишлар киритиш мақсадида қуйидагиларга ҳам эътибор қаратиши лозим:

- ҳокимият органларида жамиятни ижтимоий ривожлантиришнинг йўллари, кутилаётган натижалари тўғрисида аниқ тасаввурнинг шаклланганлиги;

- аҳолининг турли ижтимоий гуруҳ ва табақаларининг ахлоқий-психологик ҳолати мезонлари ва меъёрлари (нормалари);

- ижтимоий барқарорлик ва унга таъсир этувчи омиллар тавсифи;

- давлат бошқаруви органлари ва жамоат ташкилотлари ҳамда уларнинг раҳбарлари фаолиятини ахлоқий нуқтаи назардан баҳолаш.

Шахснинг иқтисодий хавфсизлигини таҳлил қилишда инсон капитали, меҳнат салоҳияти, турмуш даражаси ва сифати, ижтимоий барқарорлиги баҳоланиши керак. Шунингдек, шахснинг оилавий аҳволи, оила даромадлари ва харажатлари, мол-мулки ҳамда ижтимоий инфраструктуранинг ривожланиш даражаси ҳам таҳлил қилинади.

Фан-техника тараққиёти шароитида инсоннинг интеллектуал мулки ва унга бўлган ҳуқуқи ҳам ҳимоя қилиниши лозим. Чунки шахснинг интеллектуал мулкига ва унга бўлган ҳуқуқига қилинган тажовуз, таҳдид шахс хавфсизлигига путур етказди.

Кишиларнинг интеллектуал мулк объектлари тар-

кибига ноу-хау; маълумотлар базаси ва электрон ҳисоблаш машиналари дастурлари (уларни расмий рўйхатга олинганлиги тўғрисида далолатнома бериледи); саноат мулки, фойдали моделлар, ихтиролар, саноат намуналари (уларга патентлар бериледи), товар белгилари киради. Интеллектуал мулк объектлари қонунлар ҳамда патент идоралари томонидан ҳимоя қилинади.

Шахс хавфсизлиги қуйидаги шароитлар мавжуд бўлганида реал воқеликка айланади:

- жамият, табиат ва ўзига-ўзи зиён етказмайдиган инсонлар типининг оммавий тарзда шаклланиши;

- ҳар бир фуқарони халқ тинчлиги, уни қуролли тўқнашувлардан ва турли хавф-хатарлардан сақлаш учун курашга жалб этиш; унинг фаолиятини, инсоният, жамият, халқ манфаатларига йўналтириш;

- ҳар бир оилани жисмоний ва маънавий жиҳатдан ривожлантириш учун моддий маблағ ҳамда бўш вақтининг етарли бўлишига эришиш;

- халқнинг кучли, адолатли, ҳуқуқий демократик жамият қуришга бўлган хоҳиш-иродасини мустаҳкамлаш;

- жамиятда инсонни ҳурмат қилиш ва соғлом турмуш тарзига асосланган муҳитни шакллантириш;

- жамият ва жаҳон тинчлигини сақлашга бўлган хоҳиш-ирода ҳамда интилишнинг ҳар бир шахс турмуш тарзининг ажралмас қисмига айланиши⁵.

Шахснинг хавфсизлигини таъминлашда давлатнинг ижтимоий сиёсати муҳим ўрин тутаети. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов "...ижтимоий сиёсат, уни амалга ошириш механизмлари одамларнинг меҳнатдаги фаоллигини ва тадбиркорлигини ўстириш учун шарт-шароитлар яратишга қаратилиши даркор"⁶, - деб таъкидлаб, бу борадаги вазифаларни белгилаб берган.

Ўтиш даврида Ўзбекистонда ушбу вазифаларни амал-

га ошириш мақсадида давлатнинг ижтимоий сиёсати қуйидагиларга қаратилган:

- фуқароларнинг эркин иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат, касб-корлик турлари ҳамда соҳаларини эркин танлаш каби конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш;

- меҳнат мотивациясининг кучли механизмини қўллаш, аҳолининг иқтисодий фаоллигини ошириш учун шароитлар яратиш;

- аҳолини мақсадли ва манзилли ижтимоий ҳимоя қилиш ҳамда кам таъминланган гуруҳларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

- таълим, ижтимоий суғурта, соғлиқни сақлаш тизимларини ислоҳ қилиш йўли билан аҳолининг ижтимоий хизматларга бўлган зарур кафолатини таъминлаш⁷. Шунингдек, давлат ижтимоий сиёсати аҳолининг даромад ва мулкка эгаллик даражаси бўйича кескин табақалашувининг олдини олиш ҳамда аҳолининг тўлов талабларини кенг миқдорда қондириш ва унинг ўсишини таъминлаш чора-тадбирларини амалга оширади.

Давлат ижтимоий сиёсатида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муҳим ўрин тутadi. Давлатнинг бу соҳадаги сиёсатининг устувор йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- давлат ижтимоий истеъмол фондларини ташкил этиш ва улардан жамиятнинг ҳар бир аъзоси фойдаланишини кафолатлайдиган қонунларни қабул қилиш;

- давлатнинг марказлашган ижтимоий суғурта фондини ташкил этиш;

- кўрсатилган хизматлар ва самарали меҳнатлари учун давлат томонидан бериладиган имтиёзлар;

- иш ҳақи ва пенсия энг кам миқдорининг давлат томонидан кафолатланиши;

- кўп болали оилаларга тўланадиган нафақалар;

- кам таъминланган аҳоли табақаларига моддий ёрдам кўрсатиш;
- болаликдан ногирон ва бошқа меҳнат қобилиятини йўқотганларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш;
- талабалар учун тўланадиган давлат стипендиялари;
- ишсизлик нафақаси;
- энг муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари турларининг белгиланган нархларда сотилишини таъминлаш;
- ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хизматлар баҳосидаги фарқларни бюджет ҳисобидан қоплаш;
- ижтимоий соҳанинг энг муҳим тармоқлари (соғлиқни сақлаш, таълим, жисмоний тарбия, спорт ва маданият) моддий базасини қўллаб-қувватлаш ва мустаҳкамлаш.

Ҳар бир шахс, фуқаро хавфсизлигини таъминлашда фуқаронинг ўзи, у ишлайдиган меҳнат жамоаси, давлат, жамоат ташкилотларининг ижтимоий ҳамкорликдаги фаолияти талаб этилади.

Асосий таянч тушунчалар

Шахс, шахс эркинликлари, шахснинг мустақиллиги, шахснинг эҳтиёжлари, шахснинг манфаатлари, шахс манфаатларига иқтисодий таҳдидлар, иқтисодий шантаж ва террор, ишсизлик, камбағаллик, ижтимоий сиёсат.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ҳозирги замон шароитида шахснинг қандай салоҳияти ва имкониятлари мавжуд?

2. Шахнинг иқтисодий эркинликлари нималарда намоён бўлади?
3. Шахс билан давлат ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва алоқадорлик нималарда намоён бўлади? Бу боғлиқликнинг қандай чегаралари бор?
4. Шахснинг ҳаётий манфаатларига қандай иқтисодий таҳдидлар хавф солади?
5. Шахснинг иқтисодий хавфсизлиги деганда нимани тушунаси?
6. Шахснинг иқтисодий хавфсизлигини қандай таъминлаш мумкин?
7. Шахснинг иқтисодий жиҳатдан ҳимояланишини давлат қандай таъминлайди?
8. Шахсга нисбатан иқтисодий шантаж ва терроризмга қарши қандай чоралар кўриш мумкин?

¹ Абулқосимов Х.П. Шаклланаётган бозор иқтисодиётида инсон омили ва уни фаоллаштириш йўллари. – Т, ТМИ нашриёти, 2005. 8-б.

² Абулқосимов Х.П., Холмуратова Г.П., Жуманиёзова М. Ўзбекистонда хотин-қизларнинг иқтисодий-иқтисодий аҳолини яхшилаш масалалари. – Т, ТМИ, 2004. 7-8-б.

³ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ва Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

⁴ Статкомитет СНГ маълумотлари.

⁵ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М, РАГС, 2001. с.245.

⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т, Ўзбекистон, 1998. 595-б.

⁷ Абулқосимов Х.П. Шаклланаётган бозор иқтисодиётида инсон омили ва уни фаоллаштириш йўллари. – Т, ТМИ, 2005. 182-б.

6-боб. Корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш

6.1. Корхонанинг иқтисодий манфаатлари ва фаолияти қоидалари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ягона миллий иқтисодиётнинг узвий таркибий қисми ва айти пайтда иқтисодий жиҳатдан муқтақил бўғини ҳисобланади. Корхона ўзини ўзи бошқарувчи, харажатларини ўзи қоплаши асосида, фойда (даромад) олиш мақсадида фаолият юритадиган бирламчи хўжалик субъектидир.

Корхоналар ишлаб чиқариш, савдо, тижорат-воситачилик, транспорт, суғурта, банк, инжиниринг, молиявий-инвестиция, илмий-тадқиқот, инновация ва турли хизмат кўрсатиш соҳаларида фаолият кўрсатади. Иқтисодиёт тармоқларида фаолият турлари хилма-хил бўлган корхоналар мавжуд бўлиб, улар монотармоқ (якка тармоқ) ёки диверсификациялашган корхона шаклларида намоён бўлади. Монотармоқ корхоналарига саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқларга тегишли корхоналар киради.

Диверсификациялашган корхоналар икки турга бўлинади. Биринчи тур корхоналар кўп тармоқли ва фаолият соҳалари хилма-хил бўлиб, улар бирор-бир иқтисодиёт тармоғида устувор фаолият кўрсатувчи корхона атрофида жипслашадилар. Етакчи тармоқдаги фаолият соҳасига бошқа соҳалар технологик жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Диверсификациялашган корхоналарнинг иккинчи тури бирлашма (ёки конгломерат) деб аталади. Унинг асосида устувор тармоқ ёки устувор соҳа мавжуд эмас.

Шунингдек, унга бириккан корхоналар бир-бирлари билан технологик жиҳатдан боғлиқ бўлмайди.

Корхоналар ҳудудий жиҳатдан миллий ва трансмиллий ҳамда халқаро компанияларга бўлинади. Миллий корхона мамлакат доирасида амал қилади. Трансмиллий компания чет элларда ўз филиалларига эга бўлган корхоналардир. Халқаро корхоналар эса бир неча мамлакатлар миллий компанияларининг бирикишидан ҳосил бўлади. Бунинг натижасида қўшимча корхоналар вужудга келади.¹

Корхона (фирма) фаолиятининг асосий мақсади фойда (даромад) олиш ҳисобланади. Шунингдек, корхона ўз олдига ишлаб чиқаришни кенгайтириш, персоналнинг касбий маҳоратини ошириш, фан-техника тараққиёти ютуқлари асосида меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш, ишлаб чиқарилаётган ва таклиф этилаётган маҳсулотнинг истеъмолчиларини, мижозларини ва инсофли шерик, ҳамкорларнинг сонини кўпайтиришни ҳам мақсад қилиб олади.

Маълумки, маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёнида хўжалик субъектлари ва технологик жараён бўғинлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик вужудга келади. Улар ўртасидаги ўзаро муносабатларда ҳуқуқ ва масъулиятларнинг ўзгариши иқтисодийётнинг барча даражаларида, хўжалик соҳаларида савдо-истеъмол шароитларининг тубдан ўзгаришига, рақобат муҳитининг кучайишига олиб келди. Шу боисдан корхоналар ўзларининг иқтисодий келажаги учун қайғуриб, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш, фан-техника тараққиёти ва инвестицион фаолликни рағбатлантиришга эътиборни кучайтирадilar. Буларнинг мақсадли йўналишлари эндиликда миллий товар ишлаб чиқарувчилар манфаатини ҳимоя қилиш, яъни уларнинг иқтисо-

дий хавфсизлигини таъминлаш зарурати билан уйғунлашиб кетади.

Бозор муносабатлари шароитида корхона, ташкилот ва муассасалар иқтисодий жиҳатдан хўжалик субъектлари сифатида муваффақиятли фаолият юртишлари уларнинг иқтисодий манфаатлари қай даражада қондирилгани билан боғлиқ бўлади.

Корхонанинг муҳим иқтисодий манфаатлари ичига истеъмолчилар талаблари ва ички омилларга боғлиқ ҳолда вужудга келадиган қутилмаган вазиятларга мослашиш қобилияти киради.

Корхона ўзининг фойда олиш мақсадини амалга ошириши учун мунтазам равишда маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш технологиясини такомиллаштиришга, маҳсулотларнинг истеъмол хусусиятларини оширишга, уларни сотиш жараёнларига кўпроқ эътиборни қаратишга мажбур бўлади. Шунингдек, ундан айланма маблағлар ҳаракатини тезлаштириш, барча турдаги захираларни камайтириш, реклама, ҳамкорлар билан икки томонлама шартномалар тузиш, келишув мажбуриятларига риоя этиш талаб этилади. Маҳсулотни реализация қилиш ва хизмат кўрсатиш жараёнида корхонанинг иқтисодий манфаатлари рўёбга чиқади.

Рақобат кураши шароитида корхона бозордаги ўзгарувчан вазиятларга мослаша билиши, ўзининг ва потенциал рақобатчиларининг иқтисодий салоҳиятини, ривожланиш истиқболлари, молиявий имкониятлари, маҳсулот сотиш ва моддий ресурслар билан таъминлаш даражаларини баҳолай билиши керак бўлади.

Иқтисодий манфаатлар корхонанинг барқарор, ишончли, молиявий-иқтисодий жиҳатдан самарали фаолият юртиши, персоналнинг шахсий хавфсизлиги ва фаоллигини ошириш, етарли даражада моддий, информацион

ва интеллектуал салоҳиятга эга бўлишга интилишидан ҳам юзага келади.

«Иқтисодий назария» фанида хўжалик субъектлари фаолияти тўғрисида бир қанча концепциялар илмий жиҳатдан асосланган. Уларда корхона иқтисодий манфаатларини рўёбга чиқариш билан боғлиқ фаолият, ҳатти-ҳаракатларнинг хусусиятлари ёритилган.²

Анъанавий фирма назариясига кўра корхонанинг ягона иқтисодий манфаати фойдани максималлаштиришга қаратилади. Менежериял назариясига кўра фирманинг фаолиятини унинг эгалари эмас, балки менежерлари белгилаб беради. Уларнинг иқтисодий манфаатлари ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар сотиш ҳажмини ҳамда даромадни максималлаштириш ҳисобланади. Фирма қисқа муддатли даврда товар сотиш ҳажмини максималлаштиришга, узоқ муддатли даврда эса фойдани максималлаштиришга ҳаракат қилади.³

Фирма эгалари капитални ўстириш, шахсан бойишни хоҳлайдилар. Бундай хоҳиш чексиз бўлиб, менежерлар иш ҳақлари, обрў-эътибори, фирмадаги ўз мавқеини ўстиришни истайдилар.

Кўп мақсадлар концепциясига кўра фирма бир неча мақсадни, яъни фойда, сотиш ҳажмини ошириш, иқтисодий ўсиш ва бошқаларни кўзлайди.

Мураккаб корпоратив тизимга, тузилишга эга бўлган замонавий фирмада иерархияга мос равишда турли субъектларнинг манфаатлари ва мақсадлари иерархияси ҳам мавжуд бўлади. Фирма олий раҳбариятининг манфаати фирманинг нуфузини ошириш, унинг ишлаб чиқариш кўрсаткичларини яхшилаш ҳамда барқарорлигини таъминлаш билан боғлиқдир. Менежерларнинг мақсади эса ўз мансабини ошириш ҳамда юқори даромадга эга бўлишдан иборат. Акционерларнинг манфа-

ати юқори дивиденд олиш билан изоҳланади. Ёлланма ишчи ва хизматчилар эса юқори иш ҳақи олиш, меҳнат шароитларини яхшилаш, малакасини оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Технологик ёндашув концепциясига мувофиқ белгиланган техника ва технологиянинг ривожланиш даражаси, ишлаб чиқариш омиллари комбинациялашувининг барча вариантларида маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг максимал ҳажмини ифодаловчи функцияни аниқлашнинг имконияти ҳамма вақт мавжуд деган тасаввур ётади.⁴

Институционал ёндашувга кўра фирмани ўрганишнинг асосий муаммоси фойдани максималлаштириш эмас, балки фирманинг вужудга келиши, унинг ривожланиш қонуниятлари ва пировард натижада ўқиб бўлиб кетиши сабабини тушунтириб беришдан иборатдир. Фирмани ташкил этиш жараёнида тадбиркорлар харажатларни камайтириш мақсадида ўз ҳаракатларини мувофиқлаштиришга интиладилар. Р.Коуз фирмани тадбиркорга бўлган ресурсларни йўналтиришга қаратилган муносабатлар тизими деб таърифлайди.⁵

Неоинституционал фирма концепциясида “принципал – агент” муаммоси кўрилади. Принципал – бу ресурснинг, мулкнинг эгаси. Агент эса ресурсдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган субъектдир. Принципал, яъни корхона эгаси кўп ахборотларга эга бўлмайди ва агент, яъни менежернинг фаолиятини тўлиқ назорат қила олмайди. Назоратдан четда қолган агент (менежер) эса ўзбошимчалик қилиши, ўз эгасига кўра оппортунистик ҳолатга ўтиши мумкин. Бу ерда энг муҳим масала улар ўртасида келишувчилик, манфаатлар уйғунлигини вужудга келтиришдир. Корхона ноаниқликлар шароитида ишлаб чиқаришнинг энг яхши, қулай

узулини топишга қаратилган фаолият юритишга интилади. Бунда фирма бошқарувчилари трансакцион харажатларни камайтириб, фирма учун энг қулай иш юритиш шароитларини яратишга ҳаракат қиладилар.⁶

Ушбу конценциялар асосида корхонани вақт ва маконда маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ҳамда ресурсларни такрор ишлаб чиқариш жараёнларини ўзида мужассамлаштирган ижтимоий-иқтисодий тизим деб қарашга имкон берувчи омиллар ётади.

Корхонани бошқариш мақсади хўжалик фаолиятининг асосий манфаатларидан келиб чиқади. Бунда корхона ўз ходимларининг моддий ва интеллектуал аҳволига салбий таъсир кўрсатувчи ички ва ташқи таҳдидларни бартараф этиш, ривожланишнинг салбий тенденцияларига барҳам бериш, иқтисодий хавфсизликни таъминлашга ҳаракат қилади. Бу мақсадларга эришиш учун қуйидаги вазифалар бажарилиши лозим:

- хўжалик субъектларининг давлат, нодавлат ташкилотлари, мамлакат ичидаги ва хоризждаги ҳамкорлар ҳамда рақобатчилари билан бўладиган ўзаро муносабатларда қонун билан белгиланган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;

- корхонанинг моддий ва молиявий базасини сақлаш ва кўпайтириш, меҳнат жамоасининг, тадбиркорнинг ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган ресурслардан самарали фойдаланиш;

- маҳсулот ва кўрсатилаётган хизматларнинг рақобатбардошлигини ошириш, ички ва ташқи бозорларда уларни сотиш учун қулай бозор конъюнктурасини яратиш;

- хўжалик тузилмалари фаолиятининг ички ва ташқи ташкилий барқарорлигига, иқтисодий алоқаларнинг ишончлилигига эришиш ва тасодифий, ноинсоф, виждонсиз ҳамкор ва шерикларга қарам бўлиб қолишдан сақланиш;

- хўжалик тузилмалари фаолиятини тўлиқ, аниқ

ахборотлар билан таъминлаш, ишлаб чиқариш ва тижорат сирларини ҳамда интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқни сақлаш;

- реклама ахборотидан фойдаланиш самарадорлиги ва корхона нуфузини ошириш.

Ушбу мақсадларни амалга ошириш учун уларга хавф соладиган таҳдидларни аниқлаш ва уларни бартараф этишга интилиш корхона фаолиятининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

6.2. Корxonанинг иқтисодий манфаатлари ва хавфсизлигига таҳдидлар

Корxonанинг иқтисодий манфаатлари, турли эҳтиёжлар мавжуд шароитда талабни қондириш, яшаш ва ривожланиш учун рақобат кураши кучайган шароитда ҳимоя қилинади.

Тадбиркор фаолиятининг муваффақияти қуйидагиларга:

- бозор конъюктурасини билиш;
- унга наф келтирадиган, бозор талабларидан келиб чиқадиган қимматли ахборотлардан фойдаланиш;
- ўзининг ишлаб чиқариш сирларини сақлаш;
- интеллектуал салоҳияти ва технологияси;
- рақобатчининг режаси ва технологик сири тўғрисидаги ахборотга эга бўлишига боғлиқдир.

Корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлиги – маъмурият ва персонал томонидан амалга оширилган ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий ва инженер-техник чоратадбирлар тизими туфайли вужудга келтирилган ҳаётий муҳим иқтисодий манфаатларнинг ички ва ташқи хавфхатарлардан ҳимояланганлик ҳолатидир.

Корхона турли йўналишдаги иқтисодий хавфсизлик

стратегияларини ишлаб чиқади. Уларнинг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

- мавжуд ёки вужудга келиши мумкин бўлган. Иқтисодий таҳдидларни бартараф этиш ёки олдини олишга йўналтирилган, масалан, ахборот оқимларига;

- хавфсизлик объектларига ноҳуш, салбий таъсирларни чекловчи, масалан, тижорат сирига эга маълумотлар;

- рискларни ҳисобга олган ҳолда инновацион ва инвестицион сиёсатларни амалга ошириш оқибатида корхонага етказилган зарар ёки йўқотишларнинг ўрнини қоплашга, уларни тиклашга қаратилган хавфсизлик стратегиялари.

Корхона иқтисодий хавфсизлигига таҳдидлар ичида энг муҳимларидан бири иқтисодий шпionaж ва разведка ҳисобланади. Мутахассисларнинг ҳисоботларига кўра, АКШда ҳар йили хусусий фирмалар иқтисодий разведка мақсадлари учун 1,5 млрд. доллардан ортиқ маблағ сарфлайдилар. Япония корпорациялари эса шпionaж орқали бошқа мамлакатларнинг техника ютуқлари тўғрисидаги ахборотларнинг 40 фоизига эга бўлишади.⁷ Ушбу йўл билан рақиблар бир-бирларининг бозор стратегиялари, битим (контракт)лар, ишлаб чиқариш режалари тўғрисидаги маълумотларни яширинча олишга ҳаракат қиладилар. Яширин тарзда сақланаётган маълумотларни, ҳужжатларни ўғирлаш, нусха кўчириш, алоқа каналларини яширинча эшитиш, тегишли ходимларни сотиб олиш, уларга таҳдид қилиш, компьютер, электрон ҳисоблаш техникаси тармоғига кириш ва бошқа усулларни қўллаш йўли билан иқтисодий шпionaж фаолиятини амалга оширадилар.⁸

Тадбиркорлар тижорат сирларини саноат шпionaжидан, ошқора бўлишдан ҳимоялаш учун қуйидагиларни амалга оширадилар:

- илмий-техникавий янгилик ва ахборотларни ҳимоя қилиш учун уларни патентлаштириш, муаллифлик ҳуқуқини олиш, тижорат сири ҳисобланган маълумотларни аниқлаш;

- ҳужжатлар билан ишлайдиган ходимларни аниқлаш, рўйхатини тузиш, уларнинг фаолиятини мунтазам назорат қилиш, ахборот ва маълумотлар билан ишлаш тартибини белгилаш ҳамда унинг устидан назорат ўрнатиш;

- тижорат маълумотлари ва ахборотларини махсус ҳисобга олиш, уларни сақлаш тартибини ўрнатиш, назорат остида кўпайтириш ҳамда махсус шахслар кузатувида ҳужжатларни йўқ қилиш;

- ходимларни ҳужжатлар билан ишлаш ва уларни ҳимоялаш бўйича ўқитиш, машғулотлар ўтказиш, ин-струкция, тавсиялар бериш, кундалик эслатмалар қилиш (қаранг: 6.2.1-чизма).

Корхона иқтисодий манфаатига таҳдидлар ичида тижоратга оид жиноятлар, товламачиликлар ҳам жиддий таҳдид ҳисобланади. Ушбу жиноят қонунчиликдаги, молия тизимидаги камчиликлардан, бўшлиқлардан, савдо-иқтисодий алоқаларнинг мураккаблиги ва кўп босқичлиги, корхона раҳбарлари, масъул ходимлар, хусусий тадбиркорларнинг ўз ишини билмаслиги, масъулиятсизлиги, ҳаддан ташқари ишонувчанлигидан устамонлик билан фойдаланиши туфайли содир этилади.

Иқтисодий жиноят субъектлари корхонада ишлаётган мансабдор шахслар, бухгалтерлар, буюртма, иқтисодий ҳужжатларни тақдим этиш, расмийлаштириш билан шуғулланувчилар, компьютер техникасида ишловчи шахслар бўлиши мумкин. Шунингдек, улар жумласига собиқ ходимлар, штатда бўлмаган, лекин амалда ишлаётган шахслар, собиқ раҳбарлар ва бошқа тоифадаги ходимлар ҳамда корхонага бегона шахслар киради.⁹

Корхона ходимлари томонидан амалга ошириладиган жиноятлар ташқи савдо битимлари бўйича ҳисоб-китобларда, масалан, хорижий валютани ёпиқ валюта ҳисоб варақасига ўтказиш, жисмоний шахслар чет элдан келадиган пул ўтказишларни амалга оширмаслик ва кейинчалик бу маблағларни ҳисоб варақаларидан олиш усулларида содир этилади. Шунингдек, тўлов ҳужжатларини сохталаштириб, бирон-бир чет элдаги ўзининг ёки ҳамтавоғининг ҳисобига кўчиради. Бундай жиноятларнинг содир бўлишига имзо чекилган ва муҳр босилган тоза бланкаларнинг берилиши, касса, бухгалтерия ҳужжатлари, муҳр, штамп, ҳисоб бланкаларини сақлаш тартиб-қоидаларига қатъий риоя қилинмаслик сабаб бўлади.

Собиқ ходимлар, штатсиз ходимлар томонидан қилинадиган жиноятларда жиноий мақсадлардан беҳабар кишилардан фойдаланилади. Банкрот бўлган корхона раҳбарлари ўзларида қолган бланка ва муҳр, штамплардан фойдаланиб жиноий ишга қўл урадилар. Улар жавобгарликдан қочиб, корхона раҳбарлик лавозимларига илгари судланган ёки нолойиқ кишиларни ўтказишга ҳаракат қиладилар.

Бегона шахслар, субъектлар корхона ходимлари кўмагида музокаралар ўтказиб моддий неъматлар, товар пул маблағлари ресурслар олиш учун тўлов ҳужжатлар, чекларни қўлга киритиб, бирон-бир қурбон (шерик) билан товар олиш бўйича шартнома тузадилар.

Расмий равишда рўйхатдан ўтган ва фаолият юритаётган корхона раҳбарлари томонидан жиноят, товламачилик қасддан банкрот қилиш, мол-мулкка эга бўлиб буни ҳамкорлардан яшириш йўли билан амалга оширилади. Бундай жиноятда қуйидаги усуллар қўлланади:

- товар етказиб бериш, фаолият юритиш учун бошқа ташкилотдан олдиндан ўтказилган пул маблағларини

ноқонуний тарзда ушлаб қолади. Мақсад - шартномани бажармаслик. Ёки шартнома шартларини бажариш билан боғлиқ бўлмаган ишларга харажат қилиш.

Айрим ҳолларда бу маблағларни олиб, корхона ўз фаолиятини тўхтатади, аммо шартномани бажармайди. Товламачилар корхонани ташкил этиб, бирон-бир корхона билан шартномалар тузадилар. Пул маблағлари ёки товарни олгач, улар яширинадилар ёки бошқа мамлакатларга қочиб кетадилар.

Қасддан банкротга учраш қуйидагича амалга оширилади. Корхона озгина миқдорда бошқа корхонадан товар олиб, унинг учун тезда тўловни амалга оширади. Бу билан ҳамкорлар ишончига киради. Сўнгра катта миқдорда товарни кредитга харид қилиб, уни сотиб, нақд пулга айлантирадилар. Шундан сўнг қарздор ёки фирма эгалари судга мурожаат этиб корхонани банкрот деб эълон қилишга эришадилар. Охир оқибатда корхона тугатилади. Қолган мулк сотилиб, қарзнинг бир қисмигина тўланади¹⁰.

Хозирги даврда чет эл тажрибасида кўп учрайдиган уч босқичли банкротлик усулини қўллаш ҳам кучаймоқда. Ушбу усулда янги корпорация ташкил этилиб, унга обрўга, нуфузга эга бўлган таниқли раҳбар тайинланади. Дастлабки босқичда кичик ҳажмда товар етказиб бериш бўйича бошқа компаниялар билан шартномалар, буртмалар тузилади. Кейинги босқичда катта ҳажмда буюртма берилади. Аммо унинг қиймати қисман, 25 фоиз миқдорида тўланади. Учинчи босқичда эса ҳамкорнинг ишончидан фойдаланиб, яна катта миқдорда товар олиш бўйича шартнома тузилади.

Ушбу товарнинг катта қисмини сотиш осон бўлган товарлар, масалан, ювелир буюмлари, ҳисоблаш техникаси кабилар ташкил этади. Шу даврлардан бошлаб

товламачилар ёки воситачилар томонидан товарлар нақд пулга айлантирилади. Шундан сўнг корпорация кредиторларнинг тазйиқи билан ўзини банкрот деб эълон қилади.¹¹

Шунинг учун ҳар бир корхона бошқалар билан шартнома тузишда потенциал ҳамкорнинг банкрот бўлиш эҳтимоллигини жиддий ўрганишлари керак бўлади.

Сохта (фиктив) корхона тузиш йўли билан жиноят содир этишда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

- сохта ҳужжатлар асосида сохта корхона ташкил этилади;

- оммавий ахборот воситаларида турли товарлар арзон нархларда, қисқа муддатда етказиб бериш шарти билан сотиш тўғрисида эълонлар берилади;

- эълонга жавоб берган корхона билан олдиндан пул ўтказиш ёки аванс тўлаш шарти билан савдо-сотик шартномаси тузилади;

- шу йўл билан олинган пул товламачилар томонидан ўзлаштирилади.

Ушбу хавф-хатарнинг олдини олиш учун корхона раҳбарлари шартнома тузмоқчи бўлган корхонани ўрганишлари, ўзлари бориб кўришлари ҳамда шартнома шартларини пухта таҳлил қилишлари керак бўлади.

6.3. Корхона (фирма) иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш

Корхона хавфсизлигини таъминлаш учун хўжалик фаолиятининг сифат ва миқдор кўрсаткичларини таҳлил қилиш йўли билан унинг турли таҳдидларга барқарорлиги ҳамда хавфсизлик даражаси баҳоланади.

Ушбу таҳлил қуйидагиларни ўз ичига олади:

- иқтисодий манфаатларга таҳдидлар бўйича корхонанинг заиф томонлари, таҳдидларнинг салбий таъсири баҳоланади;

- иқтисодий таҳдидларнинг салбий таъсирини бартараф этиш бўйича шу дамгача кўрилган чора-тадбирларни хўжалик субъектларининг бошқариш элементлари фаолияти билан боғлиқ равишда қайта кўриб чиқиш;

- хўжалик субъектини бошқаришнинг функционал элементлари таҳдиднинг салбий таъсирини бартараф этишдаги ролини миқдор ҳамда сифат жиҳатдан тавсифлаш ва баҳолаш;

- иқтисодий хавфсизлик даражасини интеграл баҳолашни шакллантириш;

- хавфсизлик даражасини баҳолашнинг жорий натижаларини илгариги даврда олинган натижалар билан таққослаш;

- иқтисодий манфаатларга таҳдидларни бартараф этиш ёки нейтраллаштириш бўйича кўрилган чора-тадбирларнинг етарли даражада натижалар бермаганлигининг сабабларини аниқлаш;

- иқтисодий хавфсизликни таъминлашда хўжалик субъектини бошқаришнинг функционал элементлари фаолиятини яхшилаш бўйича қўшимча тавсиялар тайёрлаш.

Ушбу бошқаришнинг функционал элементларини молиявий, интеллектуал, кадр, техника-технологик, сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий, ахборот, куч элементлари ташкил этади.¹²

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг корхона хўжалик-молиявий фаолияти билан боғлиқ жиҳатларини активларни бошқариш, капитал қўйилмалар таркибини назорат қилиш, молиявий портфель қисмларининг риск ва даромадлилик бўйича нисбатлари, рентабелликнинг ўсиши, маркетинг тизимининг ривожланиши, корхонанинг қимматли қозғалар бозорини шакллантириш ва тартибга солиш, бошқаришнинг ташкилий тузилишини такомиллаштириш ҳисобига харажатларни камайтириш,

шунингдек, рақобатчи корхона фаолияти ва товарлар бозоридаги аҳволни чуқур таҳлил қилиш ташкил этади.

Иқтисодий хавфсизликнинг интеллектуал ва кадрлар билан персонал ишлаш, ходимларни ўқитиш ва меҳнат мотивациясини ривожлантириш интеллектуал салоҳиятни сақлаш ва ривожлантиришга йўналтирилган. Бунда кадрлар малакасининг етишмаслиги, уларнинг корхонага наф келтиришга қодир эмасликлари ёки буни истамасликлари, корхонанинг турли бўлинмалари меҳнат унумдорлиги ва иш сифатининг пасайиши иқтисодий хавфсизликка салбий таъсир кўрсатади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда ишлаб чиқаришнинг техник даражаси, сотилаётган ва харид қилинаётган лицензиялар, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва қўлланилаётган технологиянинг жаҳоннинг энг яхши андозаларига мослиги, маҳсулотнинг илм талаблиги ва инновация даражаси муҳим ҳисобланади.

Хавфсизликни таъминлашнинг сиёсий-ҳуқуқий жиҳатлари фаолиятнинг ҳуқуқий жиҳатдан таъминланиши, меҳнат жамоасидаги ишбилармонлик кайфияти ва ижтимоий муҳитни қўллаб-қувватлаш бўйича кўрилган чора-тадбирларни баҳолашни ўз ичига олади.

Ахборотлардан оқилона ва самарали фойдаланиш ҳамда уни ҳимоя қилиш корхона учун иқтисодий жиҳатдан муваффақият келтиради.

Жисмоний шахсларнинг саломатлиги ва ҳаётига етказиладиган моддий ҳамда маънавий зарарлардан ҳимоя қилиш иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг элементлари ҳисобланади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда – ҳўжалик субъектининг молиявий барқарорлигини таҳлил қилишда қуйидаги ҳисобот кўрсаткичларидан фойдаланилади:

- корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланиш

коэффициенти, ўзининг айланма активларининг умумий активлар суммасига нисбати;

- жорий ликвидлик кўрсаткичи;
- ўз капиталининг рентабеллиги;
- умумий тўловга қодирлик кўрсаткичи, активлар бозор қийматининг хўжалик субъектининг барча мажбуриятларига нисбати;

- капиталлаштириш коэффициенти, ўз капитални бозор қийматининг қарз маблағларини баланс қийматига нисбати;

- менежмент коэффициенти, сотишдан олинган пул тушумининг жорий мажбуриятлар миқдорига нисбати¹³.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, бугунги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида корхоналар ўзининг иқтисодий хавфсизлигини кўпроқ ўзи таъминлашга мажбур бўлмоқдалар. Корхона хавфсизлигини таъминлаш учун ҳуқуқий, ташкилий, техник чора-тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиш лозим. Бунда хавфсизликни таъминлашнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат бўлади: қонунийлик; шахсий ва корхона манфаатларининг уйғунлиги; персонал ва раҳбарларнинг ўзаро биргаликдаги масъулияти; давлат хавфсизлик ва ҳуқуқ-тартибот органлари билан ҳамкорлик қилиш. Шундан келиб чиқиб, иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг ягона тизимини яратиш қуйидаги тамойиллар асосида амалга ошириладики, улар ҳаётий муҳим манфаатларни ҳимоя қилиш ва тадбиркорлик фаолиятини муваффақиятли ҳал этиш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишнинг муҳим талаблари ҳисобланади:

Қонунийлик. Хавфсизлик чоралари мамлакатда амал қилаётган қонунлар доирасида ишлаб чиқилади.

Иқтисодий мақсадга мувофиқлик ва фойдалилик. Қўрилаётган иқтисодий хавфсизлик чоралари хўжалик

фаолиятининг ёмонлашувига, фойданинг камайиб кетишига олиб келмаслиги керак.

Дастурли-мақсадли режалаштириш, мустақиллик масъулият. Корхонанинг хавфсизлик хизмати ўз фаолияти учун зарур бўлган маблағ, ресурс, моддий техниканжомлари билан таъминланган бўлишлари лозим.

Ўзаро ҳамкорлик ва фаолиятларни мувофиқлаштириш. Корхонанинг турли бўлимлари ушбу тамойил асосида фаолият юритишлари керак бўлади.

Ихтисослашув ва профессионализм. Хавфсизлик хизматининг кадрлар таркиби бу йўналишда маълум тайёргарликдан ўтган ва шундай ихтисосликдаги касб эгаси бўлиши керак.

Ишни ташкил этиш. Хавфсизликни таъминлашда химоянинг замонавий воситаларидан фойдаланиш, илғор тажриба ва илмий ишланмаларга таянган ҳолда ишни ташкил қилиш лозим.

Талабчанлик ва назоратнинг очиклиги. Корхона фаолиятида маъмурий-ҳуқуқий режимни қўллаш ва унга риоя қилиш устидан назорат маълум шароитларда консператив тавсифга эга бўлади.

Хавфсизлик тизими ўз ичига қуйидагиларни олади:

- корхона объектларини, бошқарувчи раҳбарларнинг шахсий дахлсизлигини ҳамда пул маблағларини сақлаш учун кўриқчи-қоровуллик хизматини ташкил этиш;

- корхонанинг информацион ва ижтимоий жиҳатдан химояланишини таъминлайдиган аналитик хизматни ташкил этиш. Унинг вазифалари ичида разведка ва контрразведка билан шуғулланишни ташкил этиш учун стратегик муҳим субъектлар билан ишлаш ҳам муҳим ўрин тутади;

- ташқи экспертлар ва ички консультантлар гуруҳининг стратегик муҳим масалалар бўйича таклифларини ишлаб чиқиш ҳамда ходимларни ўқитиш бўйича фаолиятини ташкил этиш.

Корхонада ташкил этиладиган хавфсизлик хизмати ўз фаолиятини қуйидагиларга қаратади:

- корхонанинг мол-мулки ва интеллектуал мулкига қўйилган тажовузкорона таҳдид ёки улардан норацсионал фойдаланиш ҳолатларининг олдини олиш;

- ишлаб чиқариш бўлинмаларидаги технологик жараёнлар мунтазамлигининг бузилишига ҳамда малакали кадрларнинг кетиб қолишига олиб келувчи нохуш, салбий тенденцияларнинг олдини олиш;

- иқтисодий дастурлар ва шартнома мажбуриятларининг бажарилмаслигига сабаб бўлувчи омилларни аниқлаш ҳамда уларнинг таъсирини камайтириш чораларини амалга ошириш. Бундай омиллар маҳсулотнинг сифат ва рақобатбардошлиги кўрсаткичларининг ўзгаришига олиб келиши мумкин

- ҳамкорлар ва рақобатчиларнинг молиявий аҳволи, ишбилармонлар доирасидаги инфузи тўғрисидаги ахборот ва маълумотларни таҳлил қилиш асосида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш¹⁴.

Корхона иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда мустақил хўжалик субъектлари сифатида фаолият юритувчи хавфсизлик тадбиркорлик фирмалари муҳим ўрин тутлади. Ўзининг хавфсизлик хизмати бўлимини ташкил этиш имкониятига эга бўлмаган корхоналар хусусий хавфсизлик хизмати ҳамда объектларни қўриқлаш бўйича ҳуқуқ-тартибот органлари билан шартномалар тузиши мумкин.

Эндиликда, тадбиркорлик субъектлари билан хусусий хавфсизлик фирмалари ва ҳуқуқ-тартибот органлари биргаликда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг ҳуқуқий-ташқилий, иқтисодий асосларини яратиш, "Хусусий корхона" тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунига тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш мақсадга мувофиқдир.

Асосий таянч тушунчалар

Корхонанинг иқтисодий манфаатлари, фирма назариялари, корхона иқтисодий манфаатларига таҳдидлар, саноат-иқтисодий жосуслик, иқтисодий разведка ва контрразведка, риск ва риск омиллари, корхонанинг иқтисодий барқарорлиги, барқарорликни тавсифловчи кўрсаткичлар, хавфсизлик хизмати. Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш тамойиллари.

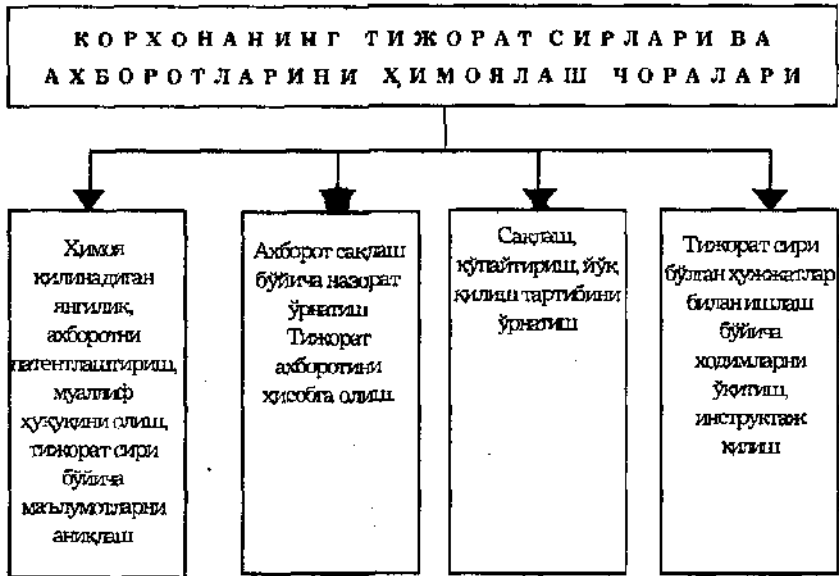
Такрорлаш учун саволлар

1. Корхонанинг иқтисодий манфаатлари нималарда намоён бўлади?
2. Корхона фаолиятига қандай ноаниқликлар, рисклар таъсир этади?
3. Корхона фаолиятининг хавфсизлиги қандай аниқланади?
4. Саноат-иқтисодий жосуслик нима ва у корхона фаолиятига қандай хавф солади?
5. Корхона иқтисодий манфаати ва хавфсизлигига қандай таҳдидлар мавжуд?
6. Корхонада қандай хавфсизлик чора-тадбирлари кўрилади?
7. Ишлаб чиқариш ва молиявий фаолият хавфсизлиги қандай таъминланади?
8. Корхонанинг тижорат сирини ва ахборот объектларини қандай ҳимоя қилинади?
9. Корхонадаги хавфсизлик хизмати қандай вазифаларни бажариши керак?

¹ Абулхасимов Х.П., Ёҳубова С. Полвонов Ж. Иқтисодий ва эркинлаштирилган шартларда корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари. – Т, ТДЮИ, 2004. 8-10-б.

- ² Экономическая теория. Учебник. колл. авт. К.Абдурахмонов и др. / -Т., Шарк, 1999. с.190-191.
- ³ Макконнелл К.Р. Брю С.Д. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В. 2т.; Пер. Сангл. 11-го изд. Т 1. -М., Республика, 1992. с. 145.
- ⁴ Абулқосимов Х.П., Ёқубова С., Полянов Х. Иқтисодийни эркинлаштириш шароитида корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари. -Т., ТДЮИ нашр., 2004. 17-19-б.
- ⁵ Коуз Р. Фирма, рынок и права. - М., 1993. с. 38.
- ⁶ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. - М., 1997. с. 70.
- ⁷ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М., Изд-во РАГС, 2001. с. 257.
- ⁸ Захаров В. Промышленный шпионаж в российском интерьере. // Служба кадров. 1998. №2. с.13-17.
- ⁹ Экономическая безопасность предприятия (фирмы) / В.Б.Зубик, Д.В.Зубик, Р.С.Седегов, А.С.Головачева. Под ред. Р.С.Седегова, М.И.Плотницкого, А.С.Головачева - М., Высш. Шк., 1998. с. 10.
- ¹⁰ Экономическая безопасность предприятия (фирмы). / В.Б.Зубик, Р.С.Седегов, А.Абдулла; Под ред. Р.С.Седегова, М.И.Плотницкого, А.С.Головачева. //Выш. Шк., 1998. с. 13-17.
- ¹¹ Ларичев В.Д. Как уберечься от мошенничества в сфере бизнеса: Практическое пособие. -М., Юрий, 1996.
- ¹² Основы экономической безопасности. - М., 1997.с. 139; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник - М., Изд-во РАГС, 2001 - с. 285.
- ¹³ Вешняков Я.Д., Колосов А.В., Шемякин В.Л. Оценки и анализ финансовых рисков предприятия в условиях враждебной среды бизнеса. // Менеджмент в России и за рубежом. 2000. №3.
- ¹⁴ Экономическая безопасность предприятия (фирмы) / В.Б.Зубик, Д.В.Зубик, Р.С.Седегов, А.Абдулла; Под ред. Р.С.Седегова, М.И.Плотницкого, А.С.Головачева. МН.: Высш. шк., 1998. с. 40-41.

Корxonанинг тижорат сирларини ҳимоялаши

7-боб. Хўжалик фаолиятининг пул молия соҳасидаги иқтисодий хавфсизлик

7.1 Молия муассасаларининг иқтисодий манфаатлари, молиявий оқимларга таҳдидлар

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида тижорат ҳисоби асосида фаолият юритувчи молиявий муассасалар тизими шаклланади. Улар жумласига банклар, биржалар, суғурта компаниялари, инвестицион фондлар ва бошқа иқтисодий-молиявий муассасалар киради. Молия иқтисодий сиёсатнинг ва иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг дастурига айланади. Молиявий муассасаларнинг иқтисодий манфаатлари пул муаммосининг барқарорлигига, миллий пул бирлигининг қадрлилигига, ҳисоб ва солиқ интизомига риоя қилишга, молиявий операцияларнинг даромадлилиги, инфляциянинг қаноатлантирувчи даражасига, инвестицион талаб ва миқдорларнинг кредитларни тўлаш қобилиятига йўналтирилган бўлади. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида институционал ўзгаришларнинг, давлат мулкни унинг тасарруфидан чиқариш жараёнларининг амалга оширилиши натижасида нодавлат, шу жумладан, хусусий тадбиркорлик субъектлари, молиявий муассасалар ҳам вужудга келади. Хўжалик субъектларига молиявий хизмат кўрсатиш ҳам ривожлана боради. Уларнинг қўлида бошқариш дастакларидан бири бўлган молия такрор ишлаб чиқариш жараёнларида пул маблағлари тўпламларининг вужудга келиши ва тақсимланиши ҳамда ишлатилишини ифодалайдиган иқтисодий муносабатлардир¹. Ушбу муносабатларнинг моддий асосини молиявий ресурслар ташкил этади. Молиявий

ресурслар пул маблағлари ҳаракатининг ўзига хос шаклидир. Улар хўжалик субъектлари ва давлат қўлида турли пул даромадлари, ажратмалари ва тушумлари ҳисобидан тўпланади. Сўнгра такрор ишлаб чиқариш, ходимларни рағбатлантириш жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини қондириш учун ишлатилади.

Давлат ва хўжалик субъектлари пул маблағлари фондларининг вужудга келиши, тақсимланиши ва ишлатилиш шакллари ҳамда усуллари молиявий тизимни ташкил этади². Бу тизимнинг инфраструктурасини банклар, биржалар, коммуникация воситалари, ахборот-аналитик ва маслаҳат (консалтинг) хизматлари ташкил этади. Улар пул муомиласини, молиявий оқимларни кўплаб инструмент (дастак) лардан фойдаланиш орқали тартибга соладилар.

Шу боисдан молия соҳасини мустаҳкамлаш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим:

- умумдавлат устуворликларидан келиб чиқиб молиявий ресурсларни қайта тақсимлаш самарадорлигини ошириш;

- ҳисоб-китоб интизомини мустаҳкамлаш ва солиқ тизимини такомиллаштириш, солиқлар сонини камайтириб, унинг йиғилишини ошириш;

- пул массасидан фойдаланиш устидан назорат қилишнинг самарали механизмини яратиш;

- банк тизимининг ишончли амал қилишини таъминлаш.

Молиявий ташкилотларнинг ишончлилигини икки муҳим тамойил белгилаб беради:

- 1) оқилона молия-кредит сиёсати;
- 2) самарали хавфсизлик тизими.

Молия тизимида банк хизматлари кўрсатиш муҳим ўрин тутди. Банк тизимининг самарали ишлаши кўп

жиҳатдан ташқи ва ички омиллар, муҳит таъсирига адекват жавоб беришга қаратилган бошқарув қарорларини қабул қилишга боғлиқдир. Банкларнинг самарали фаолият юритишининг муҳим шартлари, яъни кўзлаган манфаатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- молиявий бозорда банк хизматлари рентабеллигини таъминлаш. Бунинг учун миқозлар ва фойдали инвестицион лойиҳалар учун рақобат кураши олиб борилади;

- ликвидликни таъминлаш;

- миқозларнинг кўрсатилаётган хизмат кўлами, таркиби ва сифати бўйича эҳтиёжи ҳамда талабини максимал даражада қондириш. Бу унинг бизнес алоқаларини мустаҳкамлаш манфаатига мос келади;

- банк омонатчилари ва кредиторларининг манфаатларини ҳимоя қилиш. Бунда, албатта, мажбурий нормативлар ва тартиб-қоидаларга қатъий риоя қилиниши лозим бўлади;

- иқтисодий хавфсизлик талабларига риоя қилиш.

Молиявий муассасалар товар, фонд ва валюта биржаларида, корхоналарнинг молиявий аҳволи, бозор конъюнктураси ҳамда маркетинг усуллари тўғрисидаги ахборотларни олиш учун ўзаро рақобатлашадилар.

Молиявий ресурсларни инвестицияларга йўналтириш, умуман, инвестицион фаолликни рағбатлантириш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим бўлади:

- инвесторлар фаолияти учун барқарор ҳуқуқий база яратиш;

- ишлаб чиқаришни ривожлантириш, уни модернизация қилиш ва янгилашга инвестицияларни йўналтириш бўйича солиқ имтиёзларини кенгайтириш;

- корхоналарнинг инвестицион салоҳиятини асосий фондларни баҳолашнинг бозор усуллари ва жадаллаштирилган амортизациядан фойдаланиш асосида мустаҳкамлаш;

- иқтисодийнинг реал секторидаги корхоналарни кредитлаш учун ички ва ташқи манбалар маблағларини жамлаш;

- лизингни ривожлантириш;

- суғурталашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш.

Молиявий муассасалар барқарорлиги асосий мақсадларнинг амалга оширилиши, иқтисодий хавфсизлик шартларининг бажарилиши, уларнинг фаолиятига ташқи аралашувлардан, ички ахборотларнинг рухсатсиз ёки санкциясиз чиқиб кетишидан ҳимояланганлиги, имунитетининг мавжудлиги билан белгиланади.

Молия тизими молиявий ресурслар оқими билан тавсифланади. Бозорлардаги товар ва хизматлар оқими пул муомаласи воситасида содир бўлади ҳамда молиявий муносабатларнинг субъектларини бир-бирлари билан боғлайди.

Молиявий оқимлар иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий-меъёрий базасига асосланган иқтисодий восита ва молиявий дастаклар тизими орқали амал қилади. Молиявий муносабатлар шароитида қийматларнинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши жараёнида турли молиявий ресурс шакллари намоён бўлади. Бунда молия ресурслари иш ҳақи, жамғариш, кредит, инвестициялар ва уларни ҳисоб-китоб қилиш, кўчириш, пул ўтказиш жараёнлари шаклларида намоён бўлади. Молиявий ресурслардан фойдаланиш пул фондлари, яъни бюджетлар, нобюджет фондлар, банк операциялари орқали амалга оширилади.

Молиявий оқимлар хўжалик субъектлари жамғармаларининг инвестицияларга айланиши жараёнини ифодалайди. Аммо капиталнинг оқувчанлиги ошқора, қонуний ёки яширин, яъни ноқонуний шаклларда намоён бўлади. Бу молиявий оқимлар ҳаракатида икки

хил ноҳуш, салбий жиҳатлар ҳам содир бўлиши мумкин. Бир томондан, мамлакатда инвестиция ресурслари етишмаган бир шароитда капиталнинг қочиб, чет эл мамлакати иқтисодиётини инвестициялаш манбаига айланиши мумкин. Бу эса мамлакатнинг ички молиялаштириш, инвестициялаш имкониятларини заифлаштиради. Иккинчи томондан, номаълум манбалар ҳисобига капитал тўпланиб, иқтисодиётнинг реал ва ҳуфёна секторларида муомилага тортилади, яъни “харом” пуллар оқланади, “отмывания грязных денег” деб аталувчи жараён содир бўлади. Капитал “қочиш”ининг сабаблари тижорат фойдаси олиш эмас, балки уни сақлашга, ундан фойдаланишнинг ишончли шароитларга эга бўлишига интилиши билан изоҳланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида капитал “қочиши” унинг келиб чиқишининг ноқонуний, яширин тавсифга эгаллиги, миллий пул бирлигига, банкларга ишончнинг сустлиги билан изоҳланади.

Мамлакатдан капиталнинг «чиқиб кетиши» усуллари қуйидагилардан иборат:

- ташқи савдо операцияларини амалга оширишда товар ва хизматларнинг реал қийматини сохталаштириш йўли билан чет элга маблағлар ўтказилади. Экспорт операцияларида шартнома нархлари амалдаги нархларга нисбатан пасайтириб кўрсатилади. Импорт операцияларида эса юқори нархлар белгиланади. Шундай йўл билан ҳисобга олинмаган валюта тушуми чет эл банкларига, хорижий шерикларнинг қўшма ёки оффшор компанияларига ўтказилади;

- илгари белгиланган ҳисоблар бўйича импорт товарларини етарли бўлмаган даражада ёки илгари белгиланмаган бошқа нархларда етказиб бериш. Айрим ҳолларда сохта ҳисоблар кўрсатилади, аммо товарлар етказиб берилмайди;

- “толлинг” операцияларини амалга ошириш. Бунда хом ашёни экспорт қилиш бўйича шартнома тузилади. Аммо хом ашё четга олиб кетилмасдан ўз жойида хорижий даваль хом ашё сифатида қайта ишланади. Тайёр маҳсулот эса чет элга тегишли солиқ ва бож тўловларисиз олиб кетилади;

- эркин алмаштириладиган валютани қўлламасдан валютасиз ҳисоб-китоб бўйича товар айрибошлаш. Бундай келишувларда шартнома нархлари ўртача жаҳон нархларидан кескин фарқ қилади. Ушбу операциялар бартер, клиринг, чегара олди, параллель ва компенсацион битимлар шаклида амалга оширилади;

- “челнок”, яъни ташмачилик савдоси;

- контрабанда экспорти, яъни валюта, қимматбаҳо буюмлар, антиквариатлар, қурол, ҳарбий техника ва ўқ-дорилар, рангли ва қимматбаҳо металллар, нефть ва нефть маҳсулотларини, газ, кўмир, прокат, қурилиши материалларини ва бошқа маҳсулотларни ноқонуний тарзда, яширинча сотиб фойда олиш мақсадида чет элларга олиб чиқиб кетиш;

- резидент ва норезидентлар ўртасида расмий шартнома тузмасдан, ўзаро келишув асосида товарлар, кўрсатилган хизмат ҳамда мол-мулкка эгалик ҳуқуқини сотиш ва сотиб олиш бўйича ўзаро хорижий ҳамда миллий валютада ҳисоб-китоб қилиш;

- чет элларда оффшор компаниялар ташкил этиш³.

Мамлакатдан капиталнинг қочиш ҳажмлари Россиядан капитал чиқариш ҳажмининг 75 фоизини ташкил қилади. Бу ички капитал қўйилмаларга нисбатан 15-20 фоизни, экспортдан олинган валюта тушумларининг 25 фоизини ташкил этади. Унинг миқдори 90-200 млрд доллар деб баҳоланади⁴.

Мамлакатдан «капиталнинг чиқиб кетиши» валютавий тартибга солишдаги тартиббузарликлар ҳам

сабаб бўлади. Уларни қуйидагича тавсифлаш мумкин:

- рухсат этилган банкларни четлаб, резидентлар ва норезидентлар ўртасида ҳисоб-китоблар қилиш, хорижий валюта сотиш ва сотиб олиш бўйича валюта операцияларини амалга оширишдаги қонунбузарликлар;

- марказий банкнинг лицензиясиз валюта операцияларини амалга ошириш бўйича тартиб ва қонунбузарликлар;

- молиявий кредитлар олиш ва бериш, экспорт-импорт операциялари бўйича тўлов муддатларини чўзиш билан боғлиқ қонунбузарликлар;

- резидент ва норезидентлар ўртасидаги валюта операцияларини тўлиқ ва объектив ҳисобга олишнинг йўлга қўйилмаганлиги билан боғлиқ қонунбузарликлар.

Мамлакатдан капитал қочишининг олдини олиш ва молиявий муҳитни соғломлаштириш учун қуйидаги ташкилий-иқтисодий чора-тадбирлар амалга оширилади:

- мамлакатда инвестицион муҳитни яхшилаш, инвестицияларни иқтисодиётга жалб этишни рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш орқали инвестицион жозибадорликни юксалтириш. Оқибатда, капитални четта чиқариш камайиб, хориждаги ватандошларимиз ҳисобидаги маблағларнинг юртимизга қайтиш жараёни юз беради;

- аҳолининг банкларга ишончини тиклаш ва мустаҳкамлаш чора-тадбирларини амалга ошириш;

- миллий валютадаги жамғармаларнинг кўпайишини ҳамда уларни инвестицияларга айланишини рағбатлантириш тизимини яратиш;

- молиявий оқимларни божхона, валюта, банк назоратининг шакл ва воситаларини, усулларини такомиллаштириш;

- капитални экспорт ва импортини тартибга солишнинг ҳуқуқий-меъёрий базасини такомиллаштириш ва кенгайтириш.

7.2 Пул муомаласи соҳасидаги иқтисодий таҳдидлар

Пул муомаласи товар ва хизматлар айланмасига воситачи сифатидаги пул ҳаракатини ифодалайди. Пул айланмаси товарлар реализациясига ҳамда капитал ҳаракатига хизмат қилади. Пул тизимининг энг муҳим компонентлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- миллий пул бирликларида товар ва хизматларнинг нархлари ифодаланади;
- кредит ва қоғоз пуллар, монеталар қонуний тўлов воситалари ҳисобланади;
- пул эмиссияси тизими, яъни пулни муомалага чиқаришнинг қонуний ўрнатилган тартиби;
- пул муомаласини тартибга солувчи давлат бошқаруви органлари.⁵

Пул муомаласи тизими ҳозирги даврда олтин асосга эга эмас. Пул тизими қоғоз ва кредит пуллар, монеталар айланмаси шаклида бўлиб, унда нақд пуллар муомаласи жисмоний шахслар ўртасида, нақдсиз пул муомаласи тижорат мақсадларида ҳуқуқий шахслар ўртасида амал қилади.

Пул муомаласидаги қонунбузарлик, жиноят, ўғирлик ҳолатларининг вужудга келишига қуйидагилар қулай шароит яратади:

- инфляцион жараёнларнинг кучайиши;
- даромадларни декларация қилиш тизимининг етарли ривожланмаганлиги;
- хорижий валюталар муомаласининг тартибга солинмаганлиги;
- банк ва молиявий муассасалар томонидан пул маблағларини ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг бўшлиги;
- ҳисоб-касса операцияларининг такомиллашмагани

ҳамда пул тўловлари муддатларининг атайин чўзиб юборилиши ҳолатлари.

Молиявий товламачилик ўзга шахсларнинг пулини ўзлаштириш, уларни сохта фирма ҳисобига ўтказиш, тўпланган пулларни нақд пулларга айлантириш ҳамда кейинчалик яшириш, тўловсизлик кризисини юзага келтиришда намоён бўлади. Одатда, товламачилар тўловсизликнинг сабаблари сифатида умумий танглик инфляция ҳамда харид қобилиятининг пасайишини баҳона қилиб кўрсатадилар. Аслида, дебиторлик қарзлари кўринишидаги ноқонуний товар қарзи ва товар билан кредитни қоплаш тўловсизликни келтириб чиқарадиган сабаб ҳисобланади. Бу билан мулкдорнинг, ҳамкорнинг ва банкларнинг капиталига ҳамда бюджетнинг молиявий талабларига ва солиқ тизим субъектларига зарар етказилади.

Ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатларда нодавлат банк тизими ва фонд биржалари, инвестицион фондларнинг ривожланиши ҳамда давлат назоратининг етарли даражада эмаслиги турли криминоген омилларни вужудга келтиради:

- давлатнинг пул-кредит сиёсатидаги зиддиятлар, молиявий муносабатларни тартибга солишдаги узилиш ва камчиликлар;

- пул-кредит тузилмаларини ташкил этиш ва уларни тугатишга бўлган талабларнинг ҳамда хўжалик субъектлари билан ўзаро муносабатлари тартиб-қоидаларининг етарли даражада такомиллашмаганлиги;

- дастлабки банк капитали манбаининг қонунийлигини ҳуқуқий жиҳатдан назорат қилишнинг мавжуд эмаслиги;

- жиноий йўллар билан топилган маблағларни легаллаштиришга тўсқинлик қилувчи механизмнинг мавжуд эмаслиги;

- банклар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларнинг такомиллашмаганлиги.

Бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши натижасида илгариги уюшган жиноий гуруҳлар савдо соҳасидан пул-кредит муносабатлари соҳасига ўта бошладилар. Сохта тўлов ҳужжатлари, сохта банк кафолатларидан фойдаланиш орқали пул маблағларини ўғирлаш оммавий тус олди. Шунингдек, имтиёзли кредитларни ноқонуний олиш ва мақсадсиз ишлатиш, капиталнинг хуфёна иқтисодиётга, хорижий банкларга назоратсиз оқиб ўтиши, криминал пулларнинг легаллаштирилиши, шунингдек, молиявий ҳужжатлар ўтишини тезлаштириш, нақд пул ва кредитлар бериш билан боғлиқ порахўрлик ҳолатлари ўтиш даврида анча кенгайди.⁶

Айрим товламачиларнинг жиноий йўл билан топилган пуллари хорижий валюталарни катта миқдорда сотиб олишлари натижасида миллий валюталарнинг айрибошлаш курслари кўтарилиб кетишига олиб келди. Товламачилар сотиб олинган валютани хориждаги банкларга, компанияларга ўтказадилар ҳамда мол-мулк, қимматбаҳо товарлар сотиб олишга сарф қиладилар.

Товламачилик, жиноий ҳаракатларга сабаб бўлувчи ташкилий-ҳўжалик омиллари ва шарт-шароитлари ҳам мавжуд бўлиб, уларни баъзилари қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

- тўлов ҳужжатларидан фойдаланадиган банклар устидан назоратнинг йўқлиги;
- банкларнинг сохта муҳр, штамп ва ҳужжат нусхаларини компьютер усулида тайёрлаш имкониятларининг мавжудлиги;
- банкнинг мансабдор шахслари томонидан нақд пуллар беришни чекловчи қоидаларнинг бузилиши, авизоларни олдиндан текширмасдан тушган маблағларнинг имтиёзли конвертация қилиниши;
- тижорат банкларининг айрим раҳбарлари томони-

дан ноқонуний операцияларни яшириш, кейинчалик тушган пул маблағларини ҳуқуқий шахс мақомидаги мижозларнинг ҳисоб рақамларига кўчириш ҳоллари;

- тижорат банкларининг айрим раҳбарлари ўз ҳисобларига тўлов ҳужжатларининг ҳақиқий ёки сохталигидан қатъий назар катта миқдорда пул маблағларининг келиб тушишидан манфаатдор бўладилар. Чунки пул кўчирганлик ёки юборганлиги учун улар катта миқдорда комисион ҳақ оладилар.

Банк соҳасида кредитлар олиш ва фойдаланишдаги суиистеъмоллик, ҳисоб ва депозит ҳисоб рақамларидан пул ўғирлаш, кредит карточкаларидан фойдаланиб пул ўғирлаш, яъни “компьютер орқали ўғирлик” содир этиш, валюта операцияларини амалга оширишдаги тартиббузарликлар бу соҳадаги жиноятчиликнинг кенг тарқалган шакллари ҳисобланади. Бундай жиноий хатти-ҳаракатларга қарши курашиш учун янги банк технологияларини жорий этиш лозим бўлади.

Тижорат банкларининг ахборот тизимига кириб, пул маблағларини ноқонуний тарзда махсус ҳисоб рақамларига кўчириш жиноятчиликнинг кенг тарқалган турларидан биридир. Кредитларни қасддан қайтармаслик, уларни махсус ташкил этилган тадбиркорлик субъектлари ҳисоб рақамига ўтказиб, нақд пулга айлантириб ёки конвертация қилиб, сўнгра яшириниш ҳам сўнги йилларда кўп учрайдиган жиноий ҳаракатдир.⁶

Ассосиз равишда кредит олиш ва уни мақсадсиз ишлатишга тижорат банклари томонидан кредит шартномалари тузишда етарли даражада назорат йўқлиги, қарз олувчи ҳужжатларнинг синчиклаб текширилмаслиги, унинг тўлов қобилиятининг ўрганилмаганлиги, кредитлаштириладиган лойиҳаларнинг иқтисодий экспертзадан ўтказилмаслиги ёки бу ишларни амалга

оширишда айрим мутассади ходимлар томонидан совуқ-қонлик, суиистеъмолга йўл қўйилганлиги сабаб бўлади.

Жиноий гуруҳлар ўз жиноий хатти-ҳаракатларини амалга ошириш учун тижорат банкларининг айрим ходимларини пора бериш, сотиб олиш, қўрқитиш орқали ўзларига шерик қилиб оладилар. Шунингдек, ўзларининг яширин агентларини ишга жойлаштиришга ҳаракат қиладилар. Қонун асосида ишлайдиган молиявий муассасаларда оғир иқтисодий, маиший – психологик вазиятларни вужудга келтиришга интиладилар. Мисол учун улар тижорат банкида сунъий равишда кредитларни қайтармаслик ҳолатини вужудга келтиришади. Сўнгра уни қайтаришда ёрдам берилишини таклиф қилишади. Кўпинча банк раҳбарлари улар билан умидсиз кредитни қайтариш бўйича маълум ҳақ эвазига келишадилар. Жиноий гуруҳ кредитни қайтаришда ёрдамлашиб, банк ишончига киради ҳамда унга ўзининг таъсирини ўтказиш имкониятига эга бўлади. Улар тижорат банки акционерлари реестрига ҳамда улар тўғрисидаги ахборотга эга бўлиб олгач, акцияларни, пай улушларини ўзларига арзон акция курслари бўйича сотишга кўндиришади. Шу йўл билан акционерлик тижорат банкининг назорат пакетини сотиб олишга ҳам интиладилар⁸. Шунингдек, улар банкларнинг раҳбарлари ва мансабдор ходимларининг шахсий ҳаёти, меҳнат фаолияти, камчиликлари тўғрисида ахборот тўплайдилар. Хуллас, уларни обрўсизлантирадиган маълумотларни йиғадилар ёки компроматни сунъий равишда тuzадилар.

Жиноий хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш, уларга қарши курашиш учун махсус хавфсизлик хизматларини ташкил этиш ҳамда хавфсизликни таъминлашга катта эътибор қаратиш лозим бўлади.

7.3. Молия, пул-кредит тизимида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш дастаклари

Иқтисодиёт нормал амал қилиши учун молиявий маблағлар унинг соҳалари, тармоқлари, ҳудудлари бўйича тақсимланади. Буларнинг барчаси ҳужжатлар айланмаси, ҳисоботлар ва иқтисодий ахборотларда қайд этилади ҳамда ўз ифодасини топади. Шу боисдан молия соҳасидаги хавфсизликни таъминлаш учун, авваламбор, молиявий ҳужжатларнинг умумўрнатилган ҳуқуқий-меъёрий талабларга мувофиқлигини текшириш лозим бўлади. Ушбу умумий талаблар қуйидагилардан иборат:

- зарурий реквизитларни, яъни ҳужжатлар учун қонун, амалдаги тартиб-қоидаларга мувофиқ мажбурий маълумотлар бўлишини белгилаш;

- муҳр ва штампларнинг аниқлиги;

- ҳужжатларда тузатиш, қўшимча ёзувлар, бузилишлар, унинг турли нусхалари мазмунининг турлича бўлишига йўл қўймаслик;

- мансабдор шахслар имзосининг мослиги ва бошқалар;

- барча ҳужжатлар синчиклаб ўрганилиши, таҳлил қилиниши, текширилиши керак.

Бизнес бўйича ҳамкорлик қилувчи хўжалик субъектлари, шериклар, мижозларни ўрганиш, улар тўғрисида қуйидаги объектив маълумотларга эга бўлиш лозим:

- хўжалик субъектининг рўйхатдан ўтганлигини, солиқ ва бошқа органларда рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумотларни текшириш;

- ташкилотнинг қайси уюшмага, холдинг компанияга кириши, шуъба компанияга, ширкатга эга ёки эга эмаслиги, устав капитали, хўжалик фаолияти реквизитла-

ри, раҳбарлари, бошқарув тизими тўғрисидаги маълумотларга эга бўлиши, уларнинг тўғрилигини текшириш;

- ташкилот, мижознинг манзилени аниқлаш, агар ижарада турган бўлса, ижара ҳақини тўлаган ёки тўламаганлиги тўғрисидаги маълумотларни олиш;

- муссасаларнинг мулкдорлар - арендаторлар билан ўзаро муносабатини ўрганиш;

- мижознинг обрў-эътиборини, нуфузини, мол-мулки ҳолати, қарзи бор ёки йўқлиги тўғрисида маълумотлар тўплаш;

- мажбуриятларнинг таъминланганлиги тўғрисидаги маълумотларнинг ҳаққонийлигини текшириш, бухгалтерлик маълумотларини солиқ инспекциясидаги маълумотлар билан таққослаш;

- кафил бўлган ташкилотнинг кредитини тўлаш қобилияти, банк кафолатининг ҳаққонийлиги тўғрисидаги маълумотга эга бўлиш;

- қарз олувчи фойдаланиши мумкин бўлган ҳисоб рақамларини, турдош корхоналар ҳисоб рақамларини, мижозга яқин муносабатда бўлган корхона ва шахсларни ўрганиш;

- ташкилот муассасалари ва раҳбарларининг фаолияти, ўзаро муносабатларини аниқлаш. Уларнинг "кредит тарихини" ўрганиш.

Ушбу маълумотларга эга бўлиш ҳамда хавфсизликни таъминлаш учун унинг ишончли тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этиш лозим бўлади. Бунинг учун эса қуйидагилар кўзда тутилиши лозим:

- банк ва унинг ҳар бир бўлинма(филиал)ларида хавфсизликни таъминлашнинг ташкилий тузилмаларини вужудга келтириш;

- ахборотларни ўғирлаш, йўқ қилиш мақсадида уни

олишнинг потенциал имкониятларини мунтазам равишда ўрганиш ва баҳолаш;

- ахборотлар хавфсизлигини таъминлаш бўйича услубий, ташкилий-меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ҳамда уларнинг талабларини бажармаганлик учун жавобгарликка тортиш чора-тадбирларини қабул қилиш;

- ахборотларни ҳимоя қилишнинг ташкилий-техник, дастурий чора-тадбирларини, воситаларини махсус ташкилотлар ёрдамида ишлаб чиқиб, жорий этиш;

- ахборотларни ҳимоялаш тизимини аттестация қилиш, унинг амал қилинишини мунтазам назорат қилиш;

- ахборотлар хавфсизлигини таъминлаш бўйича банк мутахассисларини тайёрлаш;

- ҳужжатлар, бланкалар, муҳр, штампларни сақлашнинг ҳимоя чораларини кўриш, расмийлаштирилмаган шартнома лойиҳалари ва бошқа ҳужжатларнинг ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш;

- молиявий ҳужжатларни ички ва ташқи аудиторлар томонидан текширишлар ўтказиш;

- банк операциялари бўйича рискларни аниқлаш ва баҳолаш⁹.

Капиталнинг етарлилик кўрсаткичини ва ҳар бир қарз олувчи учун рискни максимал миқдорини аниқлаш муҳим ҳисобланади¹⁰. Алоҳида миқдорнинг rischi-ни аниқлаш учун банк томонидан ҳўжалик субъектларининг кредит котировкаси тузилади. Шунингдек, банклар рискларни бошқаришлари керак бўлади.

7.4. Пул муомаласини мустаҳкамлаш ва банклар хавфсизлигини таъминлашнинг устувор йўналишлари

Ўзбекистонда валюта тизимининг асосини ўзбек сўми ташкил этади. У 1994 йил 1 июлдан ягона қонуний тўлов воситаси ҳисобланади. Миллий валюта сўмнинг барқарорлигини таъминлаш ва унинг қадрини ошириш, халқ фаровонлигини ҳамда иқтисодий хавфсизликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. "Миллий валютанинг барқарорлиги, унинг ички бозорда эркин алмашинуви, - деган эди юртбошимиз Ислом Каримов, - етарли миқдордаги рақобатбардош маҳсулотлар, зарур резервлар орқали таъминланади"¹¹. Бунга эришиш учун Ўзбекистонда аниқ вазифаларни ҳал этишга қаратилган тўртта алоҳида дастур қабул қилиниб, амалга оширилмоқда.

Ушбу дастурлар қуйидагилардан иборат:

1. Сўмнинг харид қувватини ошириш учун республика ички бозорини мумкин қадар тезроқ истеъмол моллари билан тўлдириш чора-тадбирларини кўриш. Бунинг учун мулкчилик шаклидан қатъий назар, истеъмол товарларини ишлаб чиқарадиган корхоналарга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш, бу соҳага инвестицияни биринчи навбатда йўллаш, уларни хом ашё ва кредит ресурслари билан таъминлаш чора-тадбирлари кўриш. Шунингдек, ишлаб чиқарувчиларнинг ҳам, истеъмолчиларнинг ҳам руҳиятини ўзгартириш, миллий товарларга кишиларда фахрланиш ҳиссини уйғотиш. Миллий товарларнинг эса сифатли ва харидоргир бўлишини таъминлаш.

2. Валютанинг барқарор амал қилишига эришиб, унинг етарли валюта захирасини вужудга келтириш.

Бунинг учун ташқи иқтисодий сиёсатни тубдан қайта кўриб чиқиш лозим бўлади. Шу боисдан республика экспорт имкониятларини кенгайтириш, экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтираётган корхоналарни хом ашё, инвестициялар билан таъминлаш, уларни ҳар томонлама имтиёзли воситалар орқали қўллаб-қуватлаш.

3. Ҳар бир корхона, ҳар бир киши ишлаб топган сўмни қадрлашини, ҳурматлаш, фахрланиши учун шарт-шароит яратиш. Бунинг учун қатъий молиявий-кредит сиёсатини изчиллик билан ўтказиш лозим бўлади.

4. Миллий валютани мустаҳкамлаш учун инфляцияга қарши пухта ўйланган сиёсат ўтказиш. Бунинг учун пул миқдорини товар ва хизматлар миқдорининг тегишли даражада ўсиши билан мустаҳкамлаш, уларнинг мутаносиблигини вужудга келтириш. Шунингдек, аҳолининг харид учун товарлар ва хизматлар билан таъминланмаган ортиқча пул даромадларининг кўпайиб кетишига йўл қўймаслик лозим бўлади. Яна нақд пул ва кредит эмиссиясининг ҳаддан ташқари ўсиб кетишининг олдини олиш керак бўлади¹².

Республикада пул-кредит сиёсатининг асосий мақсади инфляцияни паст даражада ушлаб туриш ва сўмнинг барқарор айрибошлаш курсини таъминлашга қаратилган. Бу вазифалар макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантиришга йўналтирилган умумиқтисодий сиёсат билан узвий боғланган. Марказий банк пул-кредит сиёсатининг воситалари сифатида очик бозорда қимматли қоғозлар операцияси, ички валюта бозоридаги операциялар, қайта молиялаштириш ставкаси ва тижорат банкларига мажбурий захира талаблари воситаларини ишга солмоқда.

Ўз МБ пул бозорларида қисқа муддатли ликвидликни тартибга солиш мақсадида амалга оширган очик бозордаги операциялари натижасида 2004 йилда тижорат банкларининг бўш пул маблағларини депозитларга жалб қилиш ва муомалага қимматли қоғозларни чиқариш ҳажми 100 млрд. сўмни ташкил этди.

Кейинги йилларда валютани эркинлаштириш натижасида миллий валюта конвертациясининг жорий қилиниши эвазига ички валюта бозоридаги операциялар салмоғи сезиларли даражада ортиб бормоқда. Шунингдек, ташқи савдо, жумладан, экспорт операцияларининг кенгайиши ташқи савдо балансининг ижобий қолдигининг 2004 йилда 1037 млн. АҚШ доллари бўлишига ва Ўзбекистон Марказий Банкнинг олтин валюта захирасининг 30 фоизга ўсишига олиб келди¹³.

Марказий Банк томонидан босқичма-босқич қайта молиялаш ставкасини пасайтириб бориш сиёсатининг олиб борилиши натижасида бу кўрсаткич 2000 йилдаги 32,3 фоиздан 2004 йилда 18,8 фоиз пасайди. Бунинг натижасида тижорат банкларининг фоиз ставкалари шу даврда 25,7 фоиздан 21,2 фоизга камайди (қаранг: 7.4. 1-жадвал).

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш мақсадида мажбурий захира талаблари тижорат банкларини Ўз МБ да мажбурий депонентлаш ҳисобидан вужудга келтирилмоқда. 2004 йил мобайнида захиралаш нормаси ўзгармасдан 20 фоиз миқдорида сақлаб қолинди. Пул-кредит сиёсатининг амалга оширилиши натижасида истеъмол товарларининг нарх индекси 3,7 фоизни, миллий валюта сўмнинг АҚШ долларига нисбатан айрибошлаш курсининг камайиши 8 фоизни ташкил этди.

Юқорида келтирилган ижобий тенденциялар туфайли қисқа муддатли кредитлар бўйича олинган ўртача став-

ка, сўмда 2002 йилдаги 32,2 фоиздан 2004 йилда 21,2 фоизга пасайди. Шу даврда юридик шахсларнинг тезкор депозитлари бўйича олинган ўртача ставка 19,2 фоиздан 11,3 фоизга камайди¹⁴. Бундай тенденция депозитлар бозорида рақобатнинг кучайганлигидан ва банкларнинг фоиз ставкаларининг камайганлигидан далолат беради.

Шуни таъкидлаш жоизки, қатъий пул-кредит сиёсатининг амалга оширилиши пул қадрининг ошишига, пул муомаласининг барқарорлашувиغا олиб келади. Бу эса ушбу соҳада иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун тегишли шарт-шароитларнинг вужудга келишига имкон яратади. Бунинг учун, албатта банк тизимининг ривожланиши муҳим аҳамият касб этади. 2005 йил январь ҳолатига кўра Ўз МБ ва республика бўйича 805 та бўлимларга эга бўлган 32 та тижорат банклари фаолият юритмоқда. Уларнинг таркибига 11 та хусусий, 5 та хорижий капитал иштирокидаги, 13 та аралаш мулк шаклларидаги банклар киради. Шунингдек, 1122 та мини банклар фаолият юритмоқда.

Молия-кредит соҳасида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш мақсадида қарздорларнинг кредитлари ҳақидаги маълумотларни ҳисобга олиш билан шуғулланадиган кредит маълумотлари миллий институтини ташкил этиш бўйича низом қабул қилиниб, кредит маълумотлари банклараро кредит бюроси ва тижорат банкларига тақдим этилган. Кредит маълумотларининг ягона реестри тижорат банкларининг кредит, лизинг ва факторинг шартномалари, гаровга қўйилган мол-мулк ва кафолатлар (кафолат бериш, суғурта полислари) ҳамда давлат статистика идоралари, нодавлат ташкилотлар ва хўжалик субъектларидан олинган маълумотлар асосида шакллантирилади. Қарз олувчиларнинг

кредити ҳақидаги маълумотлардан самарали фойдаланиш банк назорати сифатини оширишга ва кредит хатарларининг, рискларининг камайишига, бу соҳадаги жинойий хатти-ҳаракатларининг бирмунча олдини олишга, пировардида пул-кредит соҳасидаги хавфсизликни оширишга олиб келади. Барқарор пул муомаласининг қарор топиши унинг долларлаштириш муаммосини ҳал этишга, капиталнинг мамлакатдан “қочиши” жараёнларини жиловлашга имконият яратади.

Молия-кредит соҳасида иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлатнинг валюта сиёсати ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг валюта сиёсати қуйидагиларга қаратилган:

- мамлакатнинг валюта – молиявий ҳолатини мустаҳкамлаш, унинг тўлов қобилиятига ва кредитга лаёқатлигига эришиш;
- инфляцияни “жиловлаш”;
- чет эл капиталини жалб этиш;
- иқтисодиётнинг “долларлашуви”га йўл қўймаслик;
- ўзбек сўмининг мавқеини мустаҳкамлаш ва унинг тўлиқ конвертациясига эришиш.

Бу сиёсат валютавий чеклашлар, валюта курсини тартибга солиш, олтин-валюта захираларини ошириш, сўмнинг конвертацияланиш жараёнларини бошқариш кабиларда намоён бўлади¹⁵.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган валюта сиёсатининг асосий эътибори айрибошлаш курсининг барқарорлигини таъминлашга ва конвертация қилинган сўмнинг жорий тўловларини амалга ошириш бўйича мажбуриятларини бажаришга қаратилган. Олиб борилган чора-тадбирлар туфайли Ўз МБ айрибошлаш курсининг ўтган даврга нисбатан ўзгариши суръати камайди, яъни бу кўрсаткич анча барқарорлашди (қаранг: 7.4. 2 жадвал).

Миллий валютанинг реал айрибошлаш курсининг барқарорлашувига Ўз МБ нинг қатъий пул кредит сиёсати ва истеъмол товарларига нархларининг пасайиши сабаб бўлди. 2005 йилда Ўз МБнинг валюта сиёсати миллий валютанинг АҚШ долларига нисбатан барқарор курсини таъминлашга қаратилади. 2004 йилда эришилган айирбошлаш курси динамикасига, миллий ва жаҳон иқтисодиётининг макроиқтисодий кўрсаткичларининг ривожланишига асосланиб, сўмнинг АҚШ долларига нисбатан айирбошлаш курсининг камайишини 8-10 фоиз атрофида бўлишини кутиш мумкин¹⁶.

Молия-кредит соҳасида иқтисодий хавфсизликни таъминлашда банклар хавфсизлигини таъминлашнинг ташкилий-бошқариш чора-тадбирларини амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- банкларнинг манфаат ва ҳуқуқларини қонуний ҳимоя қилиш;

- банк билан боғлиқ вазиятларни тавсифловчи маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва башорат қилиш;

- шерикларни, мижоз ва рақобатларни ўрганиш;

- хавфсизликка таҳдид солувчи манбаларни, субъектларни ифодаловчи шахслар томонидан банкка ва унинг ходимларига бўлган қизиқишни ўз вақтида аниқлаш. Улардан ҳимояланиш чораларини кўриш лозим;

- банкка иқтисодий шпионаж, ташкилий жиноий гуруҳ вакилларининг кириб олишига йўл қўймаслик;

- банкка жиноий мақсадларда техник, яъни алоқа компьютер тармоғи орқали кириб олишга тўсқинлик қилиш;

- банк ходимларини турли тажовузулардан ҳимоя қилиш;

қисми молиявий ва моддий мол-мулкни, тижорат сирини ҳисобланган ахборотларни, маълумотларни қўриқлаш; бино, иншоот, банк территориясини ва транспорт воситаларини қўриқлаш;

- молиявий фаолият стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш;

- оммавий ахборот воситаларида, ҳамкорларда ва миждозларда банк тўғрисида ижобий фикр, тасаввур уйғотиш;

- банк ва унинг ходимларига айрим ташкилот ва шахслар томонидан етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплаш учун шароитлар яратиш;

- хавфсизлик тизимининг самарали фаолият юртишини мунтазам назорат қилиш¹⁷.

Умуман, банкларда унинг хавфсизлигини таъминлаш хизматини ҳамда кенг қамровли режимли қўриқлаш тизимини яратиш ва кадрларни танлаш, текшириш, жой-жойига қўйиш, ўқитиш ва қайта тайёрлаш орқали уларнинг касбий маҳоратини ошириш, хавфсизликни таъминлаш кўникмасини ривожлантириб бориш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 28 январда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида қилган маърузасида банк ва молия тизимларидаги ислохотларни чуқурлаштиришга қаратилган муҳим вазифалар белгилаб берилди. Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “гап молия ва банк тизимларининг қатъий пул-кредит сиёсатини ўтказиш, инфляция даражасининг барқарорлигини, миллий валютамиз ва унинг алмашув курси мустаҳкамлигини сақлашдаги масъулиятини ошириш ҳақида бормоқда”¹⁸.

Ушбу маърузада Президент И.А. Каримов бу соҳадаги қуйидаги вазифаларни белгилаб берди:

- банкларни капиталлаштириш, уларнинг низом ва айланма фондларини кўпайтириш;

- маблағларини инвестиция мақсадларига, биринчи навбатда, реал иқтисодиётга йўналтиришга қаратилган аниқ чора-тадбирлар кўриш;

- банк айланмасидан ҳали-бери четда қолаётган салмоқли молия маблағлари ва пул оқимларини ушбу тизимга жалб қилиш учун аниқ ва қатъий чоралар кўриш;

- юксак ривожланган мамлакатлардаги тижорат ва хусусий банкларнинг мижозларга хизмат кўрсатиш борасидаги тажрибаларини синчиклаб, янада кенг ўрганиш;

- хўжалик субъектлари ва аҳолининг банкларга нисбатан ишончини оширишга эришиш керак;

- кўплаб низом ва меъёрий ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш;

- банк хизматчиларининг масъулиятини ва маданиятини ошириш¹⁹.

Ушбу вазифаларнинг амалга оширилиши молия, банк, пул муомаласи тизимини янада ривожлантиришга, шунингдек, уларнинг хавфсизлигини мустаҳкамлашга олиб келади.

Асосий таянч тушунчалари

Молия, молия тизими, молия ресурслари, молия оқимлари, пул, пул муомаласи, инфляция, кредит, банк, банк кредити, инвестицион ресурслар, капитал, капиталнинг қочиши, қалбаки пул чиқариш, иқтисодий товламачилик, асосиз кредит бериш, пул-кредит сиёсати, валюта сиёсати.

Такрорлаш учун саволлар

1. Молиявий муассасаларнинг иқтисодий манфаатлари ва улар қандай шаклларда намоён бўлади?
2. Молиявий облигация нима?
3. Молиявий муассасалар манфаатларига қандай иқтисодий таҳдидлар хавф солади?
4. Мижозлар томонидан молиявий муассасаларга қанчалик ишонч билдиришини аниқлашга имкон берувчи мезонларни айтиб беринг.
5. Молиявий оқимлар нима?
6. Капиталнинг қочиши сабаблари нималарда ифодаланади?
7. Капитал қочишининг олдини олиш ва иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун қандай ишларни амалга ошириш керак?
8. Молия, пул муомаласи ва кредит соҳасидаги товламачилик нималарда намоён бўлади?
9. Пул муомаласи соҳасида хавфсизликни қандай таъминлаш лозим?
10. Ўзбекистонда миллий валюта – сўмнинг қадрини ошириш ва пул муомаласини мустаҳкамлаш учун нималар қилиш зарур?
11. Валюта сиёсатининг мазмуни ва мақсадларини айтиб беринг?
12. Банкларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун қандай амалий чора-тадбирлар амалга оширилади?

¹ Шодмонов Ш., Алимов Р.Х., Жўраев Т.Т. Иқтисодиёт назарияси. – Т., Молия, 2002. 323-324-б; Экономическая теория. Учебник. колл. авт. К.Х. Абдурахмонов и др. – Т., Шарк, 1999. с. 473-474.

² Ўша ерда

³ Бурцев В. Основные условия государственной финансовой безопасности // Экономист, №9, 201 с. 70-72; Дронов Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности. // Экономист, №2 2001.с. 43; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник – М., изд-во РАГС, 2001. с. 311-312

- ⁴ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М., Изд РАГС, 2001. с. 313; Дронов Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности. // Экономист. №2, 2001г. с. 43.
- ⁵ Курс экономической теории. Учебник – 4-е доп. перераб. изд. “АСА” – Киров, 1999 – с. 413-414.
- ⁶ Карант: Чапыгин В.М. Секреты коммерческой безопасности. – М., 1993; Мишин Г.К. Проблема экономической преступности (опыт междисциплинарного изучения). М., 1994.
- ⁷ Волженкин Б.В. Экономические преступления. СПб., 1999. с. 28-41.
- ⁸ Савицкая Н.А. Устойчивость и экономическая безопасность банковской системы России. СПб, 1994. с. 25-32; Экономическая безопасность: производство-финансы – банки// Под. Ред. Сенчагова В. К. – М., ЗАО “” Фин. статин форм, 1998 – с. 131-143; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М., Изд-во РАГС, 2001. с. 319-324.
- ⁹ Курс экономической теории. Учебник- 4-е доп. Перераб. Изд. “АСА” – Киров, 1999. с. 179-1862
- ¹⁰ Балтроп К, Макнотон Д. Банки на развивающихся рынках. Т.2 Интерпретирование финансовой отчётности. – М., Финансы и статистика, 1994.- с. 204.
- ¹¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йўлида. – Т., Ўзбекистон, 1995. 218-б.
- ¹² Абулқосимов Х.П., Вахобов А.В., Рахимова Д.Н., Нарбаев Б.И. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш ва ислоҳоти ни эркинлаштириш йўлида. – Т., ТДТУ нашр., 2001. 64-б.
- ¹³ Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004 йил Т., СИСМ, 2005. 20-21- б.
- ¹⁴ Ўша ерда.
- ¹⁵ Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. Олий ўқув юрталари магистрантлари учун дарслик – Т., Ўқитувчи, 2000. 180-б.
- ¹⁶ Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ 2004. – Т., СИСМ, 2005.– 23-б.
- ¹⁷ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник.-М., Изд-во РАГС. 2001. с. 364- 365. Карант: Савицкая Н.А. Устойчивость и экономическая безопасность банковской системы России. СПб, 1999; Экономическая безопасности: производства – финансы – банки./под. Ред. Сенчагова В.К. – М., ЗАО, Финстатинформ, 1998.
- ¹⁸ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т., Ўзбекистон, 2005. 85-86-б.
- ¹⁹ Ўша асар. 85-86-б.

7.4.1-жадвал

Фоиз ставкаларининг ўзгариши¹

Давр	Қайта молылаш ставкасининг йиллик кўрсаткичи	Қисқа муддатли кредитлар бўйича олинган ўртача ставка, сўмда	Юридик шахсларнинг тезкор депозитлари бўйича олинган ўртача ставка, сўмда	Жисмоний шахсларнинг тезкор депозитлари бўйича олинган ўртача ставка, сўмда
2000	32,3	25,7	12,9	32,2
2001	26,8	28,0	16,0	38,1
2002	34,5	32,2	19,2	40,2
2003	27,1	28,1	17,1	36,2
2004	18,8	21,2	11,3	34,5

7.4.2- жадвал

Сўмнинг АҚШ долларига нисбатан
айрибошлаш курси(2000 – 2004 йй. давридаги ўртача кўрсаткичлар)²

Давр	МБ айрибошлаш курси сўм/\$	Ўтган даврга нисбатан ўзгариши(%)	Нақд хорижий валюта курси(сўм/\$)	Аявалги даврга нисбатан ўзгариши (%)
2000	236,6	89,9	450,1	183,5
2001	422,9	78,8	829,0	84,2
2002	770,8	82,3	1023,8	31,9
2003	979,39	26,0	995,1	-9,0
2004	1058,0	-8,0	1062,5	6,8

¹ Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004 йил Т. СИСМ, 2005. 20-21- б.² Ҷна ерда. 23-б.

8-боб. Мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш

8.1. Миллий иқтисодиётнинг жаҳон иқтисодий тизимида тутган ўрни ва унинг манфаатларига таҳдидлар

Замонавий жаҳон иқтисодиёти халқаро меҳнат тақсимооти асосида миллий иқтисодиётлар ўртасида барқарор, ҳар томонлама ўзаро алоқадорликнинг шаклланиши оқибатида хўжалик ҳаётининг дунё миқёсида интернационаллашувини ифодалайди. Бу ҳол иқтисодий маконнинг вужудга келишига замин ҳозирлади. Ушбу маконда халқаро товарлар, хизматлар, ҳам ашё ресурслари, молиявий маблағлар, капитал, ишчи кучи бозорлари вужудга келиб, улар ўртасида ўзаро алоқадорлик ҳамда боғлиқлик кучаймоқда. Жаҳон миқёсида глобал-технологик, молиявий ахборот, маданий тизимлар жадал равишида ривожланиб бормоқда.

Миллий иқтисодиёт халқаро меҳнат тақсимоотида кўра ихтисослашуви фойдали қазилма бойликлари, жугрофий жойлашуви, фан-техника тараққиёти, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, халқаро савдо ва иқтисодий фаолиятининг фаоллигига мувофиқ жаҳон иқтисодий тизимида ўзига хос ўринни эгаллайди. Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашиш учун миллий иқтисодиёт халқаро ҳамкорлик учун очиқ бўлиши, яъни очиқ иқтисодиёт тавсифига эга бўлиши лозим. Очиқ иқтисодиётнинг хусусиятлари ва мавжуд имкониятларини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

- ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатда бозор механизми ва унсурлари ҳамда рақобат муҳити шаклланишининг жадаллашуви;

- миллий иқтисодиёт жаҳон хўжалиги билан анъанавий товар айирбошлашдан ташқари, капитални четта чиқариш ва четдан киритиш, илмий-техниканинг кооперациялашуви, ишлаб чиқариш интеграцияси каби шаклларда уйғунлашади;

- халқаро ресурслар айланмаси ва унинг самарадорлигини оширишга асосланган ҳолда ички ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан миллий даромаднинг ўсиши;

- халқаро айирбошлашнинг мутаносиб иқтисодий ўсиш омили сифатидаги ролининг кучайиши;

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг халқаро меҳнат тақсимотида фаол иштирок этиш орқали очиқ турдаги бозор иқтисодиётини вужудга келтирмоқда. Унинг истиқболлари эса кўп жиҳатдан жаҳон хўжалиги тизимига кириб уйғунлашувига боғлиқ. Ушбу мақсадга эришиш учун Президент Ислам Каримов томонидан республика ташқи иқтисодий сиёсати қуйидаги тамойилларга асосланиши белгилаб берилган:

- мафкуравий курашлардан қатъи назар, ташқи муносабатларда ошкораликка интилиш;

- тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

- ўзининг миллий давлат манфаатлари устуворлигида ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олиш;

- тўла ишонч, халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотлар доирасидаги ҳамкорликни чуқурлаштириш негизида икки томонлама ва кўп томонлама ташқи алоқалар ўрнатиш ва уларни ривожлантириш;

- умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрларига риоя қилиш ва халқаро тартибларга изчиллик билан ўтиш.

Юртбошимиз томонидан ташқи иқтисодий сиёсат республиканинг жаҳон бозоридаги мавқеини мустаҳкамлашга, унинг тўлов балансини кучайтиришга ва

хорижий инвестиция учун қулай муҳитни вужудга келтиришга қаратилиши алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришга қаратилган чоратадбирларнинг амалга оширилиши туфайли мамлакатта хорижий инвестициялар кириб кела бошлади, қўшма корхоналар сони тобора кўпайиб бормоқда, ички бозорни маҳсулот билан тўлдиришга эришилмоқда. Аммо, шу билан бирга, бу жараёнда мамлакат манфаатларига зид жиҳатлар ҳам кўзга ташланмоқда.

Бу ҳолатлар қуйидагиларда намоён бўлди:

- республиканинг илғор технологияларга эга бўлишига чекловларнинг мавжудлиги;

- мамлакатта маънавий ва моддий жиҳатдан эскирган техника ва технологияларни олиб киришга уриниш;

- миллий рақобатбардош маҳсулотларни хорижий бозорларга чиқаришга тўсқинлик қилиш, илгари ўзлаштирилган бозорлардан сиқиб чиқаришга уриниш;

- миллий бойликнинг бир қисмини хорижий капитал томонидан қўлга киритишга интилиш;

- муҳим хом ашё товарлари ва капитални четга чиқариш устидан назорат қилиш механизмининг етарли даражада шаклланмагани.

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг эркинлаштирилиши шароитида хўжалик субъектлари фаолиятини назорат қилиш механизмининг такомиллашмагани туфайли, бу соҳада жиной гуруҳлар, коррупция, хуфёна иқтисодиёт, наркобизнес, иқтисодий қароқчилик ҳам жонлана бошлади. Шунингдек, айрим ҳолатларда жаҳон хўжалиги тизимига интеграциялашув мақсадлари билан миллий ишлаб чиқарувчилар манфаатлари ўртасида зиддиятнинг вужудга келгани боис, асосий энергия ва хом ашё маҳсулотларининг жаҳон ва ички нархлари ўртасида номутаносибликлар пайдо бўлди.

Таъкидлаш жоизки, ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатларда иқтисодиётни тезда очиқ қилиб қўйиш, ташқи иқтисодий фаолиятни жадал эркинлаштириш мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таҳдидларнинг кучайишига олиб келди. Бу ҳолат эса миллий ишлаб чиқарувчилар фаоллигининг чеклаб қўйилишига, молиявий пул тизимининг фаолиятига путур етказилиши, импортга, халқаро иқтисодий ташкилотларга қарам бўлиб қолишига олиб келиши мумкин. Шу боис, очиқ иқтисодиётни шакллантириш ва ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш жараёни босқичма-босқич амалга оширилиши керак бўлади.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигига, манфаатларига таҳдидлардан ҳимояланиш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим:

– таклиф этилаётган инвестицион лойиҳа ва хорижий ҳамкорлар билан тузилган йирик битимларни, иқтисодий хавфсизлик талабларини ҳисобга олган ҳолда, дастлабки мустақил экспертизадан ўтказиш;

– хорижий капитал учун устувор соҳа ва тармоқлар билан бир қаторда уларнинг киритилиши ман қилинадиган соҳа ва тармоқлар ҳам қонуний асосда белгилаб қўйилиши керак;

– хорижий инвесторлар томонидан айрим соҳаларда акцияларни харид қилиш тартибини қатъийлаштириш;

– хорижий инвесторларнинг стратегик тармоқларда миллий бойликларимизнинг катта қисмини қўлга киритишига йўл қўймаслик;

– мамлакат банк тизимини ишончли ҳимоялаш;

– ташқи фаолият билан шуғулланувчи хўжалик субъектларидаги раҳбар кадрларнинг малакасини ошириш, уларни ўқитиш ва қайта тайёрлаш;

- ички бозорни, миллий ишлаб чиқарувчиларни ташқи рақобатчилар тажовузидан ҳимоя қилиш;
- ташқи иқтисодий алоқалар инфратузилмасини ривожлантириш;
- ташқи бозорларда миллий экспортчилар ва ишлаб чиқарувчиларимизнинг дискреминация қилиниши, камситилишига йўл қўймаслик;
- ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги низо ва келишмовчиликларни кўп томонлама тартибга солиш механизмлари, тенг ҳуқуқли шартномалар тузиш орқали ҳал қилишга интилиш зарур. Бунда асосий эътибор мамлакат товар ишлаб чиқарувчилари ва фуқароларимизнинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилади;
- чет эллардаги республика мулкани ҳимоя қилиш;
- ташқи иқтисодий фаолият ташқи савдодан юқори фойда, иқтисодий самара олишга интилиш билан бир вақтда, мамлакатнинг жаҳон иқтисодиёти тизимида ўзига мос нуфузли ўринни эгаллашига интилиши кабиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

8.2. Мамлакат иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ва хавфсизлигини таъминлаш

Мамлакат иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ва унинг хавфсизлигини таъминлашда давлат асосий ўрин тутди. Бу борадаги давлатнинг вазифалари қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- давлатни микро ва макро иқтисодий тараққиётига оид стратегик қарорларни асослаш ва уларнинг бажарилишини таъминлаш;
- иқтисодий-маъмурий восита ва усуллар ёрдамида иқтисодий стратегия ва жорий дастурларни амалга ошириш, эришилган натижаларни таҳлил қилиш ва баҳо-

лаш, мавжуд шароитларга мос равишда кўриладиган чоратadbирларга тузатишлар киритиш;

- бошқа мамлакатлар билан ўзаро алоқалар тизимида ҳимояланишни рағбатлантириш режимини кўзда тутадиган қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни ҳаётга татбиқ этиш орқали мамлакатнинг иқтисодий суверенететини ҳуқуқий ва сиёсий жиҳатдан ҳимояланишини таъминлаш;

- иқтисодиётда юзага келадиган муаммоли вазиятларни ўз вақтида ҳал қилиш учун давлат бошқаруви органлари ҳамда мансабдор шахсларнинг ҳуқуқлари, вазифалари ва масъулиятини оқилона тақсимлаш ва уларнинг ўзаро фаолиятини уйғунлаштириш.

Мамлакат хавфсизлигини таъминлашни бошқариш тизими ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади:

- ташкилий тузилмалар;
- коммуникация ва ўзаро алоқа тизими;
- ахборотлар;
- ҳар томонлама тайёрланган кадрлар.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган бошқарув ишлари икки, ўзаро боғлиқ йўналишда олиб борилади:

- иқтисодий ҳуқуқбузарликларнинг манбалари ва уларнинг субъектларига қарши курашиш;

- барча қонун, меъёрий ҳужжатлар ҳамда бошқарув қарорларини иқтисодий хавфсизликни мустаҳкамлаш талабларига мослигини аниқлаш учун экспертизадан ўтказиш.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим шарти ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқариш, бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солишнинг самарадорлигини ошириш ҳисобланади. Зеро мамлакат иқтисодий хавфсизлиги даражаси унинг иқтисо-

дий салоҳияти билан белгиланади. Бу салоҳият миллий иқтисодиёт ресурслари, захиралари, амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг самарадорлиги, бозор инфратузилмаси, бошқариш тизими, саноатни ташкил этиш ҳамда ташқи бозор конъюктурасидаги ўзгаришларга мослашувчанлиги, бошқа мамлакатларнинг қўллаб қувватлаши, халқаро уюшма ва ташкилотларда фаол иштирокида намоён бўлади.

Мамлакатнинг иқтисодий мустақкамлиги унга нисбатан қўлланилаётган блокада, санкция ва куч билан таъсир қилишга қаршилик кўрсатишга қодирлигини ўзида мужассамлаштиради. Уни таъминлаш учун миллий манфаатларни келиштириш, мувофиқлаштиришнинг сиёсий механизмларини қиёсий таҳлил қилиш лозим.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда миллий иқтисодиётнинг жаҳон ҳамжамияти билан такрор ишлаб чиқариш жараёнларига тўсқинлик қилмайдиган ҳамда таҳдидлар хавфини кескин камайтиришга имконият берадиган ўзаро уйғунлашиш шарт-шароитларини яратиш алоҳида аҳамият касб этади.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун асосий маҳсулотлар бўйича импортга боғлиқликка барҳам бериш, тайёр маҳсулотларни экспорт қилишни кучайтириш зарур. Бунинг учун мамлакат иқтисодиёти таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш, хом ашё, оралик маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган иқтисодиётни, маҳсулотларни экспорт қилишга йўналтирилган тайёр маҳсулотга айлантириш мақсадга мувофиқдир. Шундагина мамлакатнинг иқтисодий аҳволи жаҳон бозорларидаги конъюктура ўзгаришларига, ресурс баҳоларининг ўзгаришига боғлиқ бўлмайди. Шу боис, мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган давлат стратегияси иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгартиришларни

амалга ошириш, саноат, молия ва банк тизимини мустаҳкамлашга қаратилади. Бунинг учун технологик жиҳатдан орқада қолишга барҳам бериш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш даркор. Шунингдек, миллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг манфаатларини ички ва ташқи бозорда ҳимоя қилишга қаратилган оқилона протекционизм сиёсатини амалга ошириш талаб этилади. Бу сиёсат қуйидагиларни кўзда тутиши керак:

- монополистик фаолиятни чеклаш;
- тайёр ишлаб берувчи саноат маҳсулотларини, асосан, машина ва асбоб-ускуналарни экспорт қилишни рағбатлантириш учун солиқ имтиёзларини, имтиёзли кредитлаш усулларини қўллаш;
- турли ишлаб чиқариш тармоқларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, янги ташкил топган хўжалик субъектларини қўллаб қувватлаш, улар учун қулай шароитлар яратиш;
- ички бозорга ноқонуний йўллар билан арзон, истеъмолчилар саломатлигига салбий таъсир кўрсатувчи товарлар кириб келишининг олдини олиш;
- ички бозорда миллий товар ишлаб чиқарувчилар манфаатини кўзлаш, уларни ташқи бозорга чиқишларини қўллаб қувватлаш;
- йирик ишлаб чиқариш бирлашмаларини қўллаб қувватлашнинг оқилона тизимини яратиш.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш мақсадида давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишнинг самарали тизими шакллантирилади. У ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади:

- барча турдаги корхона ва ташкилотлар хўжалик юритишнинг умумий қоидаларини ўрнатувчи макроиқтисодий тартибнинг жорий этилиши;
- иқтисодий ривожланишни прогнозлаштириш ва индикатив режалаштириш;

- давлат ва хўжалик бошқаруви салоҳиятини мувофиқлаштириш ҳамда давлат мулкани бошқаришнинг самарали усуллари қўллаш.

Бундан ташқари, мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун иқтисодиётнинг креминаллашувига қарши курашиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Жиноий гуруҳларнинг иқтисодиётга кириб келишининг олдини олиш учун, бизнингча, қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш керак:

- даромадларни декларация қилиш тизимини такомиллаштириш;

- нодавлат хўжалик субъектларининг айрим фаолият турларини қонун йўли билан чеклаш;

- рўйхатга олинмасдан туриб тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишни ман қилиш;

- истеъмолчилар саломатлигига зарар етказувчи маҳсулотларни лицензиясиз, сифат сертификатисиз сотишни ман қилиш;

- банкротлик қонуни талабларини қатъий ҳаётга татбиқ этиш;

- ҳуқуқ-тартибот органларида иқтисодий қонунбузарликларга қарши курашиш бўлимлари фаолиятини кучайтириш;

- иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида турли назорат ва давлат органларининг тадбиркорлар хўжалик фаолиятига ноқонуний аралашувини чеклаш ва унга қарши курашиш;

- иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор механизмлари эркин амал қилишини таъминлаш билан бир қаторда, давлат органларининг иқтисодиётини тартибга солиш фаолияти самарадорлиги ва таъсирчанлигини ошириш.

8.3. Мамлакат ички иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш

Мамлакат ички иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўли барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, аҳоли турмуш даражасини ошириш ва турмуш шароитларини яхшилаш ҳисобланади. Чунки ижтимоий соҳада кескинликнинг вужудга келиши мамлакат иқтисодий хавфсизлиги учун хавф-хатар туғдириши шубҳасиздир.

Иқтисодий хавфсизликка таҳдид солувчи омиллар аҳоли турмуш шароитлари билан боғлиқ муаммо ва зиддиятлар ҳисобланади. Шу боис, Юртбошимиз Ислом Каримов “Миллий давлатчиликни шакллантириш, демократик ислохотларни амалга ошириш, иқтисодиётни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтказиш ҳамда бозор муносабатларига ўтиш даврида ижтимоий муаммоларга алоҳида эътибор бериш зарур”¹ лигини таъкидлагани бежиз эмас. Ижтимоий муаммолар ўз вақтида ҳал этилмаса, улар хавфсизликка таҳдид солувчи омилга айланади. Шу маънода Президент И.Каримов таъкидлаганидек, “Тарих сабоқлари шундаки, унинг айнан кескин бурилишларида, ижтимоий формациялар алмашинаётганда ижтимоий муаммолар ва зиддиятлар ғоят кескинлашади, миллий хавфсизликка, фуқаролар тинчлигига ва барқарорликка таҳдид солувчи омилга айланади”².

Юртбошимиз унинг қуйидаги сабабларини кўрсатиб берган:

1. Ижтимоий зиддиятлар ўз моҳиятига кўра ҳамиша сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларни ҳараклантирувчи куч бўлиб хизмат қилади. Ўзгаришларнинг қай тарзда бориши ёки бўлмаса, кескин шаклларга кириши: ижтимоий норозиликлар, стихияли портлашлар,

фуқаролар урушлари ва инфирозлар тусини олиши тўпла-
ниб қолган ижтимоий муаммоларнинг қай даражада кес-
кинлигига, ҳукмрон тузилмаларнинг бу муаммоларни ҳал
қила олиши ёки ҳал қила олмаслигига боғлиқ;

2. Амалдорлар томонидан ислохотларнинг моҳияти-
ни тушуниб етмаслик, ижтимоий адолатнинг бузили-
ши, ҳокимиятнинг турли поғоналаридаги коррупция
аҳолининг ижтимоий-руҳий кайфиятига салбий таъсир
этиши ва оқибатда жиддий зиддиятларга олиб келиши
мумкин;

3. И.А.Каримов кенг кўламдаги узоқ муддатли ислох
қилиш жараёнининг дастлабки босқичини энг қийин,
ижтимоий портлаш хавфи бўлган босқич деб атаган.

4. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида эскича ва
янгича дунёқараш, ўтмиш ва замонавий қадриятлар
tizими ўртасидаги зиддиятлар янада кескинлашади.
Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Ижтимоий муаммо-
ларнинг кескинлиги кимларнингдир камбағаллиги ёки
бойлигида эмас, балки ушбу ижтимоий табақалар ўрта-
сидаги ҳаддан ташқари катта фарқ пайдо бўлишида-
дир. Бу эса, беихтиёр уларнинг қарама-қаршилигига
олиб келади”.

Ушбу фикрларга таянган ҳолда айтиш мумкинки,
энг жиддий иқтисодий таҳдид аҳолининг турли табақа-
лари даромадларида дифференциаллашув даражасининг
юқорилигида намоён бўлади. Бу эса аҳоли ичида камба-
ғаллар қатламининг кўпайишига сабаб бўлади. Албатта,
у ҳам иқтисодий хавфсизликка таҳдид ҳисобланади.
Ҳадисларда “Камбағаллик энг катта бахтсизлик ва зўр
мусибатдир. Муҳтожлик одамни ҳаммага душман, беҳаё
қилади, инсоф ва мурувватини қўлидан олади, қувват
ва идрокини заифлаштиради. Муҳтожлик гуноҳ ва фа-
сод манбаидир”³ деб бежиз айтилмаган.

Аҳоли даромадлари ўртасидаги фарқнинг пайдо бўлиши ва кучайишига қуйидаги ҳолатлар таъсир кўрсатади:

- иқтисодийнинг турли соҳаларида, мамлакатнинг турли минтақаларида даромад олиш имкониятларининг баробар эмаслиги;

- мамлакатнинг 60 фоиздан ортиқ аҳолиси яшаётган қишлоқ жойлардаги яширин ишсизлик ҳамда кичик ва ўрта бизнеснинг етарли даражада ривожланмагани салбий таъсир кўрсатмоқда.

8.3.1-чизмадан кўриниб турибдики, аҳоли пул даромадлари таркибида меҳнат ҳақи 29.1 фоизни ташкил этган. Бу ҳол иш ҳақи улушининг ёлланма ишчилар даромадларида пасайиб, уларнинг меҳнат мотивациясига салбий таъсир кўрсатишини билдиради. Масалан, кейинги йилларда ёлланма ишчилар даромадларида иш ҳақининг улуши 54.5 фоизни ташкил қилади. Аҳоли даромадларида иш ҳақи улузининг камайиб бориши меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ишчилар ва ходимлар манфаатдорлигининг пасайиб кетишига олиб келади. (8.3.1-чизмага қаранг).

Иқтисодийнинг турли тармоқлари бўйича ишчи ва хизматчиларнинг ўртача иш ҳақлари орасида кескин фарқ кўзга ташланмоқда. Қишлоқ хўжалигида банд бўлган ходимлар иш ҳақлари ўртача республика кўрсаткичининг 60.9 фоизини ташкил этиб, саноатдаги ўртача иш ҳақиға нисбатан уч баробарга кам. Бундай кескин тафовут маълум иқтисодий таҳдидни келтириб чиқаради. Шунингдек, ижтимоий хизмат кўрсатиш, яъни соғлиқни сақлаш, таълим, маданият ва санъат соҳаларидаги ходимларнинг ўртача ойлик иш ҳақлари ўртача республика даражасининг 60-80%ини ташкил этмоқда. Ваҳоланки, ушбу тармоқларда ходимларнинг билим, касб-малака даражалари бошқа тармоқлардагиларга нисбатан анча юқоридир.

Яна бир жиддий ижтимоий тахдид - ишсизликнинг юқори даражадалигидадир. Иқтисодий фаол аҳоли орасида ишсизлик даражаси 10%дан ошиб кетса, у иқтисодий тахдидни вужудга келтиради. Ишсизликнинг вужудга келиши бозор иқтисодиёти қонуниятларидан биридир. Аммо ишсизлик туфайли камбағаллик, жиноятчилик, гиёҳвандлик каби ижтимоий иллатлар келиб чиқишини ҳам унутмаслик лозим.

Ушбу иқтисодий тахдиднинг яна бир жиҳати республика қишлоқ хўжалигида ортиқча бандликнинг мавжудлиги билан боғлиқ. Гап шундаки, меҳнат ресурсларидан экстенсив, унутмаслик фойдаланиш кўпинча ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайишига олиб келади. Ҳозирги даврда республика қишлоқ хўжалигидаги ортиқча ишчи кучини бошқа соҳаларга ўтказиш талаб этилмоқда.

Мамлакатимизда расмий ишсизлик даражаси 0.5 %ни ташкил этади. Аммо норасмий яширин ишсизлик даражаси анча юқори бўлиб, у 5 %ни ташкил этади. Бундан кўриниб турибдики, ишсизлик хавфсизликнинг қуйи чегарасидан анча бери, яъни у ҳали иқтисодий тахдид даражасига етгани йўқ.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, кейинги йилларда кўплаб иш ўринлари яратилмоқда. Аммо уларнинг ўсиш суръатлари аҳолининг кўпайиш суръатларидан орқада қолимоқда. Ишсизлар билан бир қаторда кўп миқдордаги бўш иш жойларининг мавжудлиги таклиф этилган ишчи кучининг маълумот-малака, иш тажрибаси даражасига кўра талабга мос эмаслиги билан изоҳланади. Бошқа томондан, ишчи кучига талаб кўпинча таклиф этилган иш ҳақининг камлиги туфайли талаб ва таклиф ўрғида номуносивликка сабаб бўлмоқда.

Бу ҳол ҳисобга олинмаган иш билан бандликнинг, яъни қонун йўли билан тақиқланмаган даромад келти-

рувчи, аммо солиқдан яшириб келинадиган ҳар қандай фаолиятнинг кенгайишига ҳам олиб келади.

Умумий ижтимоий-иқтисодий таҳдид аҳолининг ўртача кутилаётган умр узоқлиги ҳисобланади. Бу кўрсаткичнинг Ўзбекистон учун хавфли чегараси 60 ёшни ташкил этади. Кутилаётган умр узоқлиги аҳоли саломатлигининг аҳолига баҳо берувчи асосий мезон саналади. Республикамизда кейинги 14 йил ичида аҳолининг кутилаётган умр узоқлиги 69.3 ёшдан 70.6 ёшга ўсди. МДХ мамлакатларининг аксариятида шу даврнинг ўзида мазкур кўрсаткичнинг пасайиши кўзга ташланмоқда.

Бу ютуқлар аҳоли саломатлигининг мустаҳкамланиши, турмуш шароитининг яхшиланиши, жумладан, ичимлик суви билан таъминлаш бўйича кенг қамровли давлат дастурларининг амалга оширилиши, аёллар ва болаларга ҳар томонлама ғамхўрлик кўрсатилаётганлиги туфайли қўлга киритилди.

Шу билан бирга аҳоли саломатлиги аҳолида кейинги пайтларда юз бераётган ва республикамиз учун нисбатан янги бўлган, ҳам тиббий, ҳам ижтимоий-иқтисодий муаммолар туфайли вужудга келган айрим салбий ўзгаришлар жиддий хавотир ўйғотмоқда. Бу, авваламбор, сил касаллиги билан оғриш ҳолларининг кўпайишида намоён бўлади.

Аҳоли саломатлиги ва кутилаётган умр узоқлигига салбий таъсир этувчи гиёҳвандлик ва токсикомания билан касалланишнинг кўпайиши ҳам ўта хавфли ижтимоий таҳдид ҳисобланади. Гиёҳвандлик ва токсикомания билан касалланишнинг энг юқори кўрсаткичи Тошкент шаҳри, Хоразм, Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятларида қайд этилган. Ушбу касалликлар аҳоли генофонига жиддий путур етказиши мумкинлиги айниқса ха-

тарлидир. Шунингдек, бу омил уюшган жиноятчиликнинг кенгайишига сабаб бўлиш эҳтимоли катта.

Мамлакат ички хавфсизлигига таҳдидлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- меҳнатга лаёқатли аҳоли, меҳнат ресурсларининг ўсиш суръатлари асосий фондлар яратилаётган янги ўринлари ўсиш суръатларидан ортда қолиши, келгусида ишсизлар даромад олиш имкониятига эга бўлмаган кишилар сонининг ўсишига олиб келиши мумкин;

- иш ҳақининг аҳоли, жумладан, ёлланма ишчи ва хизматчиларнинг оилавий даромадидаги улушининг камайиши, иш ҳақининг рағбатлантирувчанлигининг пасайиши;

- аҳоли таркибида кекса, нафақа ёшидаги кишилар улушининг кўпайиши келгусида уларнинг ижтимоий таъминоти масалаларида муаммоларни туғдиради;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятига тўсқинлик қилувчи омилларнинг мавжудлиги;

- солиқ юкининг оғирлиги тадбиркорлик фаолиятининг ривожланишига тўсқинлик қилувчи омил ҳисобланади.

Бу омиллар ижтимоий-иқтисодий ривожланишга, тадбиркорлик фаолиятига тўсқинлик қилиб, ижтимоий зиддиятларни ва таҳдидларни вужудга келтиришга замин яратади.

Солиқ юкининг оғирлиги турли ҳуқуқбузарликларнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. Солиққа оид ҳуқуқбузарликларни вужудга келтирувчи сабабларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- қонунчилик меъёрларининг такомиллашмагани, уларнинг тез-тез ўзгариб туриши;

- солиқ ставкаларининг аҳоли ва корхона даромадлари даражаси ҳамда реал ҳолатни ҳисобга олмасдан юқори қилиб белгилангани;

- маънавий-ахлоқий сабаблар. Улар солиқ тўловчи шахсларнинг, ишлаб чиқариш, молиявий корхона ва ташкилотлар томонидан ўз манфаатларини устун қўйишида, солиқ тўлашдан бўйин товлашида намоён бўлади.

Солиқ тўлашдан бўйин товлаш усуллари қуйидагилардан иборат:

- солиқ тури қандай бўлишидан қатъи назар, даромадларни, солиққа тортиш объектини яшириш, солиқ ҳажмини камайтириш, солиқ имтиёзларидан ноқонуний фойдаланиш;

- жорий солиқларни тўламаслик мақсадида ёки солиқдан қарз бўла туриб маблағларни солиқ тўлашдан яшириш;

- фойда солигини камайтириб кўрсатиш, қўшилган қиймат солигини, жисмоний шахслар томонидан даромад солиғи тўлашдан бўйин товлаш.

Солиқ қонунчилиги соҳасидаги камчиликлар сабабли солиқларнинг йиғилишида камайишига олиб келмоқда. Бу ҳол иқтисодиётнинг хуфёна сектори билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Хуфёна иқтисодиёт билан боғлиқ солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатлари бухгалтерия ҳисобида даромадларни солиққа тортиш объектларини тўлиқ равишда чиқариш, айланма маблағларни бир қисмини яширишда ўз ифодасини топади. Ушбу салбий жараёнлар, қонунбузарликларнинг олдини олиш учун солиқ ва фуқаролик жиноят-процессуал кодекслари такомиллаштирилиши зарур. Ўзбекистон Республикаси Президенти солиқ сиёсатини янада такомиллаштириш вазифасини белгилаб берар экан “шунга эришмоғимиз керакки, ҳар бир солиқ тўловчи, у ҳам жисмоний ҳам юридик шахс бўлсин, солиқ тўлашдан бўйин товламасдан, даромадларни яширишга уринмасдан, аксинча ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш ва даромадини оширишга интилсин”⁴, деб таъкидлайди.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигига кишилар ўрта-

сидаги ноформал иқтисодий алоқа ва муносабатлар ҳам таҳдид солади. Бу таҳдидга сабаб бўлувчи ҳолатларни касса назоратидан ташқаридаги ҳисоб-китоблар, маиший хизматлар кўрсатиш, уй жойларни ижарага беришда нақд пулнинг айланишида кўриш мумкин.

Хуфёна иқтисодиёт секторининг мавжудлиги мамлакат иқтисодий хавфсизлигига жиддий таҳдид солади. Наркобизнес хуфёна иқтисодиётнинг энг хавфли фаолият соҳаси ҳисобланади. Наркотик моддалар ишлаб чиқариш учун жалб этилаётган меҳнат, ер, капитал ресурсларининг арзон, улгуржи нархлари ҳам паст эканини эътиборга олиш даркор.

Агар Покистонда 1 кг героиннинг улгуржи нархи 1500 АҚШ доллар бўлса, Германияда 10000, Англияда 40000, АҚШда 120000 долларга сотилади. Хатарли жихати шундаки, наркобизнес ўзининг нопок пулларини қонуний фаолият соҳаларига киритишга интилади.

Кишиларни гаровга олиш ҳамда қурол савдоси хуфёна иқтисодиётнинг ўта хатарли соҳаси ҳисобланади. Хуфёна иқтисодиёт иқтисодий қонунбузарликлар, террористик жиноятлар билан ҳам қўшилиб кетмоқда.

Хуфёна иқтисодиётга қарши курашиш учун корхоналар хўжалик молиявий фаолияти, жисмоний шахсларнинг даромад олиши ва харажатлари тўғрисидаги ҳаққоний ахборотларни тўплаш, таҳлил қилиш асосида иқтисодий-ижтимоий жараёнларни кенг қамровли назорат қилиш тизимини шакллантириш лозим. Бунда давлат бошқа органлар, нодавлат ташкилотлар, уюшмалар билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиши лозим.

Асосий таянч тушунчалар

Глобаллашув, интеграллашув, геоиқтисодий майдон, миллий иқтисодиётнинг очиклиги, ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш, давлат иқтисодиётини тартибга солиш, ишсизлик, аҳоли даромадлари, ижтимоий таҳдид, солиқ тўлашдан бўйин товлаш, нарқобизнес, хуфёна иқтисодиёт.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик муносабатларининг глобаллашуви мамлакат хавфсизлиги учун қандай ижобий ва салбий таъсир этади?
2. Геоиқтисодий макон нима?
3. Миллий иқтисодий манфаатларга нималар таҳдид солади?
4. Давлат ва хўжалик бошқарув органларининг мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашдаги вазифалари нималардан иборат?
5. Мамлакат иқтисодий хавфсизлигига қандай ижтимоий таҳдидлар мавжуд?
6. Ижтимоий таҳдидларнинг олдини олиш учун нималар қилиш керак?
7. Хуфёна иқтисодиётга қарши қандай чора-тадбирлар қўлланиши мумкин?
8. Солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатларининг олдини олиш учун нималар қилиш керак?

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шарглари ва тараққиёт нафолатлари. - Т., Ўзбекистон, 1997. - 211-б.

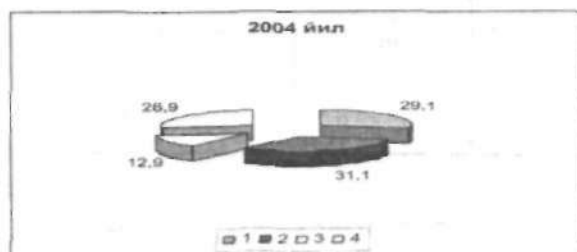
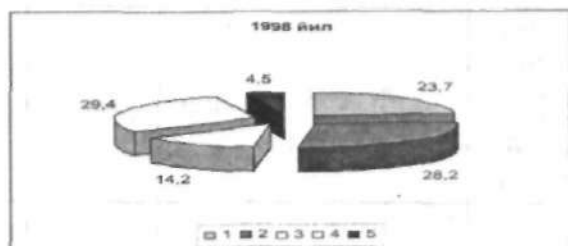
² Ўша асар, 211-б.

³ Хадислар.— Т., Меҳнат, 1991. — 126-бет.

⁴ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсади миз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир.— Т., Ўзбекистон, 2005. 89-б.

8.3.1-чизма

Аҳоли даромадлари ва харажатлари балансига кўра пул даромадлари таркиби¹ (жамига нисбатан, % ҳисобида)

- 1 - қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотишдан олинган даромадлар - 23.7%; 29.1%
- 2 - тадбиркорлик, мулкӣй ва бошқа даромадлар - 28.2%; 31.1%
- 3 - социал трансфертлар - 14.2%; 12.9%
- 4 - меҳнат ҳақи ва корхонадан олинган бошқа даромадлар - 29.4%; 26.9%
- 5 - бошқа даромадлар - 4.5%;

Ижтимоий-иқтисодий таҳдидлар¹

Кўрсаткичлар	Ўзбекистон учун хавфсизликнинг куйи чегараси	Ҳақиқий ҳолат		Хавфсизлик чегарасидан тушиб кетилганинг ижтимоий-иқтисодий, сийёсий оқибатлари
		Ўттип иқтисодиёт мамлакатларида	Ўзбекистонда	
Аҳолининг 10% энг бой ва 10% энг камбағал гуруҳлари даромадлари ўртасиданги нисбат	10:1 дан ортиқ эмас	13 - 15 : 1	10,5 : 1	Жамъиятда иқтисодий ва мулоҳаз табақаланишнинг кучайиши
Иқтисодий фаол аҳолига нисбатан инфляция	10 %дан ортиқ эмас	7 - 10%	5 - 7%	Камбағаллик, иқтисодий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламларининг ўсиши ва иқтисодий задиятларнинг кучайиши
Умрнинг ўртача узаклиги	60 ёшдан кам эмас	65-69 ёш	70.6 ёш	Мамлакат меҳнат салоҳиятининг камайиши, мусбат саломатлигининг ёмонлашуви

¹ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

9-боб. Ташқи иқтисодий хавфсизлик ва мамлакат рақобатбардошлигини таъминлаш

9.1. Ташқи иқтисодий фаолият ва миллий манфаатларга таъминлаш

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида халқаро меҳнат тақсимоотида фаол қатнашиш, фан-техника соҳасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш йўли билангина ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришиш мумкин. Ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантиришда жаҳон иқтисодий тизимидаги рақобатнинг кучайиши, ўзаро ҳисоб-китоб ва транспорт алоқаларининг мураккаблашуви, керакли тажрибанинг камлиги, юқори малакали мутахассис кадрларнинг етишмаслигига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги асосий вазифа хорижий давлатлар билан савдо, илм-фан, техника, таълим, инвестиция ва шу сингари соҳаларда ўзаро манфаатли иқтисодий муносабатларни таъминлаш орқали мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдан иборатдир.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг муҳим йўналиши халқаро савдо бўлиб, бунда мамлакат чегарасидан ташқарида амалга ошириладиган товар ва хизматлар алмашуви тушунилади. Халқаро савдонинг вужудга келиши мутлақ харажатлардаги тафовутлар ва қиёсий харажатлардаги тавофутлар билан тавсифланади¹. Шунга кўра корхоналар (ёки мамлакатлар) ташқи савдони амалга ошираётганида, ўзлари ишлаб чиқармаган (ёки бу улар учун четдан сотиб олиш арзонга тушадиган) маҳсулотларни сотиб оладилар ҳамда ўзлари фойдалан-

майдиган (ёки фойдаланишдан ортиб қоладиган) маҳсулотларни чет эл мамлакатлари ёки корхоналарига сотадилар. Бу ҳол уларнинг маълум товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга ихтисослашишини билдиради. Оқибатда улар бошқалар ишлаб чиқармайдиган ёки ишлаб чиқариш улар учун қимматга тушадиган товарларни тайёрлаб, сотадилар. Бундай ихтисослашув савдода устунликни вужудга келтириб, уларга фойда келтиради.

Мамлакат ва хорижий давлат ўртасида маълум вақт оралигида амалга оширилган трансоперацялар статистикада тўлов балансида акс эттирилади. Тўлов баланси жорий моддалар, яъни савдо баланси, хизматлар ва ўтказиладиган баланслар, шунингдек, капитал ҳаракати балансини ўз ичига олади. (қаранг: 9.1.1-жадвал).

Очиқ иқтисодиётга эга мамлакатларда ташқи савдо фаолияти анча эркинлаштирилган. Аммо барча мамлакатларда ҳукуматлар таъсирида чекланган, тартибга солинадиган ташқи савдо амалга оширилади. Унинг асосий воситаси тариф баръери деб аталадиган божхона пошлинаси ҳисобланади. Шунингдек, тарифсиз чеклашлар ҳам мавжуд бўлиб, у импорт ва экспорт квоталарини белгилашни ҳамда ўзини-ўзи чеклаш усулини ўз ичига олади. Ўзини-ўзи чеклаш усули экспорт қилувчи мамлакат ҳукумати ўзининг экспортни амалга оширувчи корхоналаридан савдо бозорига чиқариладиган товарларининг маълум йиллик ҳажмидан (қийматидан) ошиб кетмасликни талаб қилган ҳолда намоён бўлади. Мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотдан фойдаланиш лимитини белгилаш ҳам ташқи савдони чеклашнинг ўзига хос тури ҳисобланади.

Ҳукумат томонидан амалга ошириладиган тарифли ва тарифсиз чеклашлардан мақсад мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ички бозорда сотилиши-

ни ошириш йўли билан тўлов ва ташқи савдо балансининг мусбат самарасини олиш, шунингдек, миллий товар ишлаб чиқарувчиларни ташқи рақобатчилар тажовуздан ҳимоя қилишдан иборат.

Жаҳон хўжалик тизимига интеграциялашув шароитида мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим:

- экспортнинг оптимал таркибини шакллантириш. Унинг таркибида тайёр юқори технологик, илмталаб маҳсулотлар ва юқори сифатли хизматларнинг улушини кескин ошириш чора-тадбирларини кўриш лозим;

- мамлакатнинг мавжуд рақобат устунлиги имкониятларидан фойдаланиб, миллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотларини экспорт қилишнинг янги, истиқболли бозорларини ўзлаштириш; уларда муваффақият қозониш учун халқаро маркетинг стратегияларини амалга ошириш; ишлаб чиқариш кооперациясини, инжиниринг, лизингни ривожлантириш;

- хорижий давлатлар уларнинг савдо-иқтисодий ташкилотлари, уюшма ва иттифоқлари билан ўзаро муносабатларда қулай имтиёзли савдо режимларига эришиш;

- мамлакат корхоналарига экспорт ва импорт қилувчи сифатида халқаро замонавий машина, техника ва технологиялар, асбоб-ускуналар, ахборот ва капитал бозорларига чиқишлари, транспорт коммуникацияларидан фойдаланишлари учун шароитлар яратишга кўмаклашиш;

- кредитор мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар ҳамда қарздор давлатлар билан бўладиган ўзаро валюта, молиявий муаммоларни тартибга солиш.

Ушбу чора-тадбирларни амалга оширишда белгиланган ҳуқуқий меъёр ва нормалар асос бўлиб хизмат қилади. Бу нормалар, ўз навбатида, товар ва хизматлар,

интеллектуал меҳнат натижалари, шунингдек, жисмоний ҳамда ҳуқуқий шахсларнинг мамлакатлараро ҳаракат йўналишлари, усуллари, шартларини белгилаб беради.

Мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун давлат ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солади. Давлатнинг ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш механизми иқтисодий ва ҳуқуқий-маъмурий усулларни ўз ичига олади.

Иқтисодий тартибга солиш усуллари божхона пошлина (тўлов)лари, йиғимлари, қўшилган қиймат солиғи, акцизлардан иборат.

Ҳуқуқий-маъмурий усуллар лицензиялаш, квоталаш, товар сифатини сертификациялаш, айрим товарлар экспорти ва импортига давлат монополиясини ўрнатиш, шунингдек, божхона чегаралари орқали товарлар, капиталлар ва хизматларнинг ўтиб туриши билан боғлиқ ташкилий-ҳуқуқий ва ташкилий-техник чоратадбирларни ўз ичига олади.

Мамлакатнинг экспорт ва импорти билан боғлиқ миллий манфаатлари ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун самарали ва мослашувчан экспорт назорати тизимини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Экспорт назорати асосида экспорт шартномаларининг халқаро мажбуриятларга, мамлакат иқтисодий хавфсизлиги талабларига мослиги таъминланади.

Шунингдек, мамлакат иқтисодий хавфсизлиги учун муҳим аҳамиятга эга бўлган товар ва технологиялар экспорти лицензиялаштирилади. Ушбу назорат асосида бирон-бир стратегик аҳамиятга эга бўлган маҳсулотни экспорт қилиш ман қилинса, ундан мамлакат ичида фойдаланиш имкониятлари яратилиши керак.

Мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш-

да давлатнинг божхона органлари муҳим ўрин тутати. Божхона органлари четга рухсатсиз, ноқонуний равишда капитал, миллий ва маданий бойликлар, интеллектуал маҳсулотларнинг олиб кетилиши, ноқонуний валюта операциялари, қурол-яроғ, стратегик материал ва наркотик моддалар контрабандасининг олдини олишга қаратилган фаолият юритадилар.

Давлат органларининг божхона назоратида халқаро тажрибада кўп қўлланиладиган қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

- божхона йиғимлари миқдорини тартибга солиш орқали мамлакатга кириб келаётган товарлар таркибига таъсир кўрсатиш. Бунда товарларнинг мамлакат ҳаёт фаолияти учун қай даражада муҳимлиги эътиборга олинади. Аҳоли ва мамлакат эҳтиёжлари учун муҳим бўлган импорт маҳсулотларига бож тўловлари камайтирилади ёки бекор қилинади. Бошқа товарларга эса бож тўловлари юқори даражада белгиланади;

- мамлакатнинг ҳисоб ва тўлов балансининг ҳолатини ҳисобга олган ҳолда тариф қоидаларини тартибга солиш;

- миллий иқтисодиётни жаҳон бозоридаги маҳсулотлар сифат кўрсаткичлари, ишлаб чиқариш харажатларидаги фарқлар ҳамда ички ва ташқи бозорлардаги нарх қайчиси туфайли юзага келадиган салбий омиллар таъсиридан ҳимоя қилиш. Ички ва жаҳон бозорлари нархларини мувофиқлаштириш учун божхона дастаклари ва воситаларидан фойдаланилади².

Божхона органларининг муҳим вазифаларидан бири муҳим стратегик хом ашёларни, валюталарни ноқонуний тарзда четга олиб чиқиб кетилишига ёки экспорт ва бартер операциялари туфайли олинган валюта тушумларининг қайтмаслигига ҳамда контрабандага йўл қўймаслик ҳисобланади.

Иқтисодий контрабандага қарши кураш муҳим аҳамиятга эга. Ташкилий жинойи гуруҳлар ва айрим тадбиркорлар томонидан мамлакатга ноқонуний тарзда товарлар олиб келиниши ички бозорлардаги товарларнинг рақобатбардошлигига таъсир кўрсатади. Чунки контрабанда товарлари божхона тўловлари, солиқларни тўламасдан олиб кирилгани учун ички бозордаги миллий товарларга нисбатан арзон бўлади. Натижада улар миллий товарларнинг бозорини касод қилиб, товар ишлаб чиқарувчиларнинг хонавайрон бўлишига олиб келади. Контрабандистларнинг мақсади қисқа муддатда товарларини сотиб, фойда олишдан иборат. Иқтисодий контрабандага қарши курашнинг асосий йўллари қуйидагилардан иборат:

- барча транспорт воситаларидан фойдаланиб, божхона назоратидан яширинча божхона чегаралари орқали товар, бойликлар ва бошқа буюмларни олиб ўтишга бўлган уринишларни аниқлаш ва уларнинг олдини олиш;

- контрабанда буюмларини ўз вақтида аниқлаш ва уларни мусодара қилишнинг технологик схемаларини ишлаб чиқиш. Бунинг учун божхона чегара постларини замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозлаш, юқори малакали божхона ходимларини тайёрлаш ва уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш лозим бўлади. Шунингдек, контрабанда билан шугулланувчи шахсларнинг жавобгарлигини, уларни жазога тортишнинг қонуний-меъёрий асосларини кучайтириш керак;

- ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари ўртасида профилактика ишларини олиб бориш;

- давлат божхона органларининг хавфсизлик ва ҳуқуқ-тартиб органлари ҳамда жамоатчилик билан ҳамкорликда фаолият олиб боришларини таъминлаш;

- контрабандага қарши кураш чора-тадбирларини

тартибга солувчи, уларнинг қонунийлигини таъминловчи ҳужжатларни ишлаб чиқиш.

9.2. Хорижий инвестицияларни жалб этиш билан боғлиқ хавфсизлик ва мамлакатнинг рақобатбардошлиги

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш муҳим аҳамият касб этади. Хорижий капиталнинг кириб келиши Ўзбекистон иқтисодиётида таркибий қайта қуришни, истиқболли, замонавий тармоқларни вужудга келтиришга, ишлаб чиқаришни модернизация қилишга, ички бозорни товарлар ва хизматлар билан тўлдиришга, товарларни экспорт қилишнинг янги бозорларини, хўжалик субъектларини бошқаришни замонавий менежмент асосида қайта ташкил этиш ва такомиллаштиришга, янги ишчи ўринларини яратишга имкон беради. Капитал киритувчи хорижий инвесторнинг инвестициялардан кутаётган даромади капитал эвазига олиш мумкин бўлган фоиз ставкасидан юқорироқ даражада бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётга хорижий инвестицияларнинг кириб келиши учун қулай шароитлар яратилган. Мавжуд қонунчиликка биноан хорижий инвесторлар ўз инвестицияларини республика ҳудудида қуйидаги йўллар билан киритиш имкониятига эга:

- давлат мулкани хусусийлаштириш орқали янгидан ташкил этилаётган корхоналар, банклар ва бошқа ташкилотларга ўз улушини қўйиши, яъни қўшма корхона ташкил этиш ёки бутунлай корхонани сотиб олиш;

- мулкни, акцияларни ва бошқа қимматли қоғозларни харид этиш;

- мустақил ёки миллий хўжалик субъектлари иштирокида хусусийлаштирилаётган давлат объектларига мулкый ҳуқуқни сотиб олиш, яъни табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини харид қилиш.

Республикамизда хорижий инвестицияларни жалб этишда қуйидаги соҳаларга устуворлик берилади:

- замонавий технология асосида истеъмол товарларини ишлаб чиқиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш;

- ускунасозлик, асбоб-ускуналар ва радиотехника, самолётсозлик, автомобилсозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш;

- хом ашё ва энергоресурсларни тежамли ишлатиш имкониятини берувчи ускуналарни ишлаб чиқариш;

- эҳтиёт қисмлар ва деталлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш. Бу ишлар маҳаллийлаштириш дастури асосида амалга оширилади;

- замонавий ахборот ва телекоммуникациялар тизимини барпо этиш;

- хом ашё, табиий ресурсларни қазиб чиқариш ва экологик жиҳатдан соф усуллар билан уларни қайта ишлаб чиқариш;

- дори-дармон ва замонавий тиббий техникани ишлаб чиқариш.

Мамлакатимизда хорижий инвесторларга Ўзбекистон Республикасининг чет эл инвестицияси тўғрисидаги қонунлари асосида кафолат ва имтиёзлар яратилган. Хорижий инвесторлар баъзи солиқлардан озод қилинган бўлиб, улар солиқ ва божхона тўловлари тўлашда имтиёзларга эгалар.

Мамлакатимизда хорижий инвестицияларни иқтисодийга жалб этиш учун қулай муҳитнинг яратилганлиги сабабли асосий капиталга инвестицияларнинг мо-

лиялаштириш манбалари бўйича таркибида хорижий инвестицияларнинг улуши 2000 йилдаги 23,2 фоиздан 24,5 фоизга ўсди. Шу жумладан, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг улуши шу даврда 3,4 фоиздан 10 фоизга, яъни 3 баробарга яқин ўсди³.

Иқтисодиёт тармоқлари бўйича асосий капиталга киритилган хорижий инвестицияларнинг асосий қисми ишлаб чиқариш учун мўлжалланган. Унинг таркибида саноатнинг улуши 2001 йилда 69,5 фоиздан, 2004 йилда 39фоизга камайгани ҳолда, транспорт ва алоқанинг улуши 10,9 фоиздан 37,8 фоизга ўсди. (қаранг: 9.2.1-чизма).

Саноат тармоқларида хорижий инвестицияларнинг катта қисми ёқилғи-энергетика, металлургия мажмуи ва енгил саноатга киритилмоқда. Енгил саноатнинг улуши 49,2 фоизни, электрэнергетика 6,6 фоиз, кимё ва нефть кимё-саноатининг улуши 9,2 фоизни ташкил этди. 2005 йилда тасдиқланган инвестиция дастурига мувофиқ хорижий инвестициялар иштирокида қуйидаги йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш мўлжалланган: республикада ирригация ва мелиорацияни таъмирлаш; янги темир йўл магистраллари ва энергетика каскадларини қуриш ва таъмирлаш; Камдим фойдали қазилмаларини ўзлаштириш ва Устюрт минтақасида геологик-қидирув ишларини амалга ошириш; Зеварда, Култак ва Памук фойдали қазилма мавжуд жойлардан фойдаланиш; Самарқанд кимё заводини қайта таъмирлаш; Енгил ва озиқ-овқат саноатида қатор қўшма корхоналар ташкил этиш ва бошқалар⁴.

Шуни айтиш жоизки, миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш билан бир қаторда ушбу жараёнларда юзага келадиган таҳдидларнинг олдини олиш, иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш чора-

тадбирларини ишлаб чиқиш лозим бўлади. Чунки хорижий инвесторлар томонидан инсофсиз хатти-ҳаракатлар содир этилиши мумкин. Бундай инсофсизликлар қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

- чайқовчилик келишувлари. Давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнида иштирок этиб, бирон-бир корхонани қўлга киритади. Сўнгра уни ёки ундаги ноёб техника, асбоб-ускуналарни юқори баҳода сотади;

- қисқа муддатда юқори фойда олиш учун капитал киритади. Фойда олгач, ўз фаолиятини тўхтатиб қўяди;

- хориждаги корхоналар учун рақобатлаша оладиган миллий корхонани қўлга киритиб, унда ишлаб чиқариш жараёнларини тўхтатиб қўйиб, иложи борича, ишлаб чиқаришни хорижга кўчиришга ҳаракат қилади; корхонадаги илмий-техникавий ва тажриба-конструкторлик ишларини тўхтатиб қўяди, охир-оқибатда хорижий компаниянинг ўзини мустақил ривожлантира олмайдиган бир бўлимига айлангириб қўяди;

- қўлга киритилган мулкдан ноиқтисодий мақсадларда фойдаланиш⁶;

- стратегик аҳамиятга молик соҳаларга кириб олиб, мамлакатнинг мудофаа қобилиятини пасайтиришга уриниш; стратегик хом ашё ресурсларини арзон нархларда четга ташиб кетиш;

- табиий ресурсларни қазиб чиқариш ва қайта ишлаш ҳамда экологик жиҳатдан хавфли ишлаб чиқаришларга сармоя киритиб, иқтисодий ва экологик талабларга риоя этмасликка уринадилар; ҳамкорларнинг ҳудудларига ривожланган мамлакатларда фойдаланиш ман этилган технологияларни, зарарли ишлаб чиқариш чиқиндиларини олиб киришга ҳаракат қиладилар;

- инвестицион лойиҳаларнинг мақсадга мувофиқлиги, инвестицион муҳитни ўрганиш баҳонасида давлат-

нинг сиёсий ва иқтисодий сирларини билиб олишга, кўпроқ ўзларининг бошқа ноҳолис мақсадлари учун ахборотлар тўплашга ҳаракат қиладилар. Бунда турли соҳаларни ислоҳ қилишга бағишланган, давлат бошқарув органлари ҳамда илмий жамоатчилик иштирокидаги илмий-амалий анжуманларни ташкил этишни молиялаштириш усулларидадан фойдаланилади.

Давлат хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этиш жараёнларини тартибга солиш орқали юқорида келтирилган ноҳуш-салбий хатти-ҳаракатларга қарши ўз механизмини яратди. Давлатнинг инвестицион сиёсати қуйидагиларни ўз ичига олиши керак;

- иқтисодий ва сиёсий манфаатлардан келиб чиқиб, ички ижтимоий-иқтисодий барқарорликни сақлаган ҳолда ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириб бориш;

- хорижий капиталнинг стратегик аҳамиятга молик соҳа, тармоқ ва корхоналар фаолиятига бўлган таъсирининг олдини олиш учун тўғридан-тўғри инвестицияларнинг жойлаштирилишини тартибга солиш;

- самарали фаолият юритаётган миллий компания ва корхоналарни хорижий инвесторлар ва трансмиллий компаниялар томонидан бутунлай сотиб олинишига ёки қўшиб олишларига йўл қўймаслик.

Мамлакатимизнинг халқаро капитал бозорларидаги рақобатбардошлигини мустаҳкамлаш инвестицион жараёнлар самарадорлиги билан узвий алоқадорликда бўлган қуйидаги учта асосий омилга боғлиқ бўлади:

- давлат бошқарувининг рақобатбардошлигини кучайтириш. Бунинг учун давлатчилик функцияларининг оптимал ва бошқа мамлакатлардагига нисбатан янада самарали ташкил қилишга имконият берувчи тамойилларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш

керак. Шунингдек, амалдаги ва янги қонунларни халқаро талаблар асосида унификациялаш, уларни мақсадли қўлланишини таъминлаш, фуқароларнинг эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳамда иқтисодий эркинликларни таъминлаш жараёнларини такомиллаштириш зарур;

- маҳаллий бизнес ва тадбиркорликнинг рақобатбардошлигини кучайтириш керак. Бунинг учун молиявий секторни ислоҳ қилиш, унинг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш механизми такомиллаштириш лозим бўлади;

- инсон капиталининг, фуқароларимизнинг иш билан таъминланиш ва даромад олиш имкониятлари, бизнесдаги юқори рақобат муҳити шароитида фаолият юрита олиш қобилиятлари билан белгиланади⁶.

Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишни жадаллаштириш орқали мамлакатнинг жаҳон иқтисодий тизимидаги рақобатбардошлигини янада ошириш учун имкониятлар яратилади.

9.3. Халқаро иқтисодий ташкилотларда миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ва иқтисодиёт рақобатбардошлигини таъминлаш йўллари

Мамлакатимизда очиқ иқтисодиётнинг шаклланиш ва ривожланиш истиқболлари устувор даражада жаҳон хўжалиги тизимига кириб боришига боғлиқдир. Ҳозирги даврда Ўзбекистонни мустақил давлат сифатида дунёдаги 150 дан ортиқ давлат тан олди. Ўзбекистон халқаро иқтисодий ташкилотларда фаол иштирок эта бошлади.

Жумладан, Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқтисодий муассасалари, Умумжаҳон Банк гуруҳи, Халқаро Валюта фонди, Халқаро Меҳнат ташкилоти, Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти, Европа Таъмирлаш ва тараққиёт банки, Осиё Тараққиёт банки каби халқаро молиявий-иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлганлиги қувонарлидир. Шунингдек, Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари билан биргаликда иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлиб кирди ва мазкур ташкилот доирасида дунё денгиз портлари, мамлакатлараро транспорт тармоқлари, жаҳон товар ва капитал бозорларига чиқиш имконини берадиган халқаро йўллارни қуриш лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда фаол қатнашмоқда.

Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлиги узоқ ва қисқа муддатли муҳим вазифаларни узвий боғлиқ ҳолда олиб бориш орқали амалга оширилмоқда. Бу борадаги вазифалар хусусида Президент И.А.Каримов, шундай деб таъкидлаган эди: “Биринчидан, жаҳон иқтисодиётига қўшилишдан иборат бўлган стратегик интеграцион вазифа - Ўзбекистондаги барча хўжалик субъектларининг ташқи дунё билан ўзаро алоқалари учун тенг ҳуқуқли ва миллий манфаатларга мос келадиган шарт-шароитлар яратиш асосида халқаро валюта молия ва савдо механизмларига бевосита қўшилиш назарда тутилади. Иккинчидан, республиканинг жорий муаммоларини ҳал этишга бевосита қўмаклашиш, мавжуд халқаро иқтисодий тажриба асосида, юқорида санаб ўтилган масалалардан молиявий, техникавий ёрдам ва маслаҳат олиш йўли билан ўтказилаётган ислохотларни қўллаб-қувватлаш кўзда тутилмоқда”⁷.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун Ўзбекис-

тоннинг Жаҳон савдо ташкилоти фаолиятида иштирок этиши муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистоннинг Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиши мазкур кўп томонлама шартномага аъзо бўлган 130 дан ортиқ мамлакат билан савдо тўсиқларисиз паст божхона пошлиналари тўлаган ҳолда савдо-сотик қилиш учун мустаҳкам ҳуқуқий асосларга ва имтиёзларга эга бўлиш имконини беради.

Мамлакатимизни халқаро савдо тизимига интеграциялашувининг қуйидаги шарт-шароитларини яратиш лозимдир:

- иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш, шу жумладан, ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш;

- ривожланиш стратегиясини шакллантириш; халқаро маркетингни йўлга қўйиш;

- ташқи иқтисодий фаолиятни, шу жумладан халқаро савдони тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш;

- халқаро савдони молиялаштириш ва инфратузилмани шакллантириш;

- малакали кадрларни тайёрлаш.

Ўзбекистон Жаҳон савдо ташкилоти фаолиятида 1994 йилдан буён кузатувчи мақомида иштирок этмоқда. Эндиликда, ЖСТга аъзо бўлиб киришга тайёрланмоқда. Бунда республиканинг ЖСТга аъзо бўлишининг ижобий ва салбий оқибатларини баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Чунки мазкур ташкилотга аъзо бўлиб кириш билан боғлиқ ижобий имкониятларни ва хавф-хатарни тўғри баҳолаш лозим бўлади. Бунинг учун ЖСТнинг мажбуриятларини чуқур ўрганиш, бошқа мамлакатлар тажрибасини таҳлил қилиш, шунингдек, иқтисодиёт тармоқларининг таъсирчанлигини таҳлил қилиш ва оқибатларни миқдорий баҳолаш керак. Ушбу ишларни амалга ошириш асосида ЖСТ талабларига мослашиш бўйича таклифлар тайёрланади.

Проф. Д.Қ.Ахмедовнинг Ўзбекистоннинг ЖСТга аъзо бўлиши натижасида кутилаётган ижобий ва салбий оқибатлар тўғрисидаги фикрлари эътиборга сазовордир. Унинг фикрича, Ўзбекистон ЖСТга аъзо бўлиши натижасида кутилаётган ижобий натижалар қуйидагилардан иборат:

- ЖСТнинг бошқа аъзолари билан савдо қилишда мумкин қадар қулай режимига эга мамлакат мақomini олиш;

- тариф ва нотариф тўсиқларнинг бекор қилиниши натижасида ташқи бозорга, энг аввало, ривожланган мамлакатлар бозорига кириш имкониятларининг кенгайиши (айниқса, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, тери, тўқимачилик маҳсулотлари, кимё ва саноат маҳсулотларига нисбатан);

- савдо муносабатларида Дискриминацияни барта- раф этиш, ўзбек экспортёрлари манфаатларини хорижда ҳимоя қилиш, бунинг натижасида мамлакат экспорти учун преференциал режимнинг барпо бўлишига имкон яратилади;

- хорижий сармоядорларнинг ишончи мустаҳкамланади, республика иқтисодиётига хорижий сармояларнинг оқими ортади, Ўзбекистоннинг халқаро капитал бозоридаги ўрни мустаҳкамланади;

- юкларни ЖСТга аъзо давлатлар ҳудуди орқали эркин транзит қилиш ҳуқуқидан фойдаланилади;

- стандартлаштириш ва сертификациялаш тизими асосида савдода нотариф чекловлардан, шу билан бирга, ички бозорни ҳимоя қилиш бўйича тариф чора-тадбирлари аҳамиятини камайтиришда санитар ва фитосанитар чора-тадбирлардан компенсацион механизмлар сифатида кенг қамровли фойдаланиш имконияти яратилади;

- савдо шериклари билан юзага келадиган тушунмовчилик ва баҳсларни ЖСТ томонидан белгиланган механизмлар ва қоидалар ёрдамида ҳал қилиш;

- савдода вужудга келган муаммолар юзасидан ЖСТ аъзоларидан маслаҳатлар олиш, ташқи иқтисодий сиёсат ҳамда ҳукуматлар ва иштирокчи мамлакатларнинг мақсадлари бўйича тезкор маълумотларга эга бўлиш;

- экспорт, импорт, хорижий ва маҳаллий сармоялар салмоғининг ортиши натижасида давлатнинг фискал даромадлари ошади;

- ишлаб чиқариш жараёнида импорт хом ашёсидан, яримфабрикатлардан фойдаланадиган маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг харажатлари қисқаради⁸.

ЖСТга аъзо бўлиш натижасида кутилаётган салбий оқибатлар, яъни хавф-хатарлар ҳам мавжуд бўлиб, улар проф. Д.Қ.Ахмедовнинг хулосаларига кўра қуйидагиларда намоён бўлади:

- мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигига таҳдидлар ортади, миллий иқтисодиётнинг кўп жиҳатдан очиклиги натижасида айрим тармоқларнинг барқарор ривожланиши хавф остида қолиши мумкин;

- ташқи шокларга нисбатан мамлакат иқтисодиётининг заифлиги ортади ҳамда жаҳон бозоридаги нархларнинг тебраниши республика тўлов балансига таъсир этиши мумкин;

- Республикамизда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга айнан ўхшаш бўлган маҳсулотларни нисбатан арзон нархларда импорт қилиш (товар интервенцияси) натижасида саноат тармоғининг айрим базавий тармоқларида рақобатбардошлик пасайиши мумкин;

- музокаралар жараёнида ЖСТга аъзо мамлакатлар босими остида амалиётга жорий қилиниши лозим бўлган божхона тарифлари ва божларининг камайтирилиши натижасида илк босқичларда давлат бюджетининг даромадлар қисми қисқариши мумкин;

- иқтисодиётнинг айрим стратегик тармоқларини

тўғридан-тўғри қўллаб-қувватлаш бўйича ҳукумат имкониятларининг камайиши;

- трансмиллий корпорациялар ва хорижий фирма-ларнинг мамлакатдаги мавқеи ошиши натижасида улар миллий иқтисодиётнинг асосий тармоқларини тартибга солиш жараёнига аралашishiлари мумкин;

- ички бозор нархлари, монополия тарифлари, техник нормалар ва стандартлар, интеллектуал мулкдан фойдаланиш қоидалари каби амалиётда мавжуд бўлган тартибга солиш усулларини ўзгармаган ҳолда сақлаб қолиш имконияти камаяди⁹.

Мамлакатнинг жаҳон хўжалик тизимига кириб бориши ва халқаро иқтисодий ташкилотларга, шу жумладан, Жаҳон Савдо ташкилотига аъзо бўлиши жараёнларида хавфсизликни таъминлаш учун ватанимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар рақобатбардошлигини юксалтириш чора-тадбирларини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги қошидаги Самарали иқтисодий сиёсат маркази олимлари томонидан саноат тармоқларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг алоҳида турларининг рақобатбардошлиги даражаси, нархлар тафовути, ишлаб чиқариш рентабеллиги ва экспорт кўрсаткичлари ҳисоб-китоби, шунингдек, товарларга ички ва ташқи талабни ўрганиш асосида амалга оширилди (қаранг: 9.3.1-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, маҳсулотларнинг рақобатбардошлиги ва экспортнинг юқори даражаси бўйича, асосан, пахта толаси, табиий газ каби хом ашё мажмуи товарлари устун туради.

Охирги йилларда саноат тармоғининг ривожланиш натижалари кўплаб ишлаб чиқариш корхоналарининг бозор шароитига мослашганлиги ва давлат қўмағи ёрда-

мида юқори самарали ишлаб чиқаришни йўлга қўйганлигини кўрсатмоқда. Шу билан бирга, саноатда кузатилаётган ўсиш омиллари ва манбаларининг беқарор харақтерини кўрсатувчи муаммолар ҳам юзага келган. Бу ҳол эса ўзбек товарларининг жаҳон бозорига чиқишига тўсқинлик қилиш билан бир қаторда мамлакатнинг ЖСТга аъзо бўлиш жараёнида жиддий муаммоларни келтириб чиқариши шубҳасиздир.

Ушбу муаммоларни ҳал этиш ва маҳсулотларнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлигини кучайтириш учун иқтисодий ўсиш суръатларини ошириш, бой табиий ресурслар салоҳиятидан фойдаланиш орқали устувор тармоқлар ва ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, унинг экспортга йўналтирилган таркибини шакллантириш, мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш чора-тадбирлари кўрилади.

Жаҳон хўжалик тизимида ўзига муносиб ўринни эгаллаш, иқтисодий хавфсизлик ва юқори рақобатбардошликни таъминлаш учун мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш орқали ЯИМ ва саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш йиллик ўсиш суръатларини янада ошириш кўзда тутилмоқда. Ўзбекистон иқтисодиётининг 2006-2010 йиллардаги ривожланиш истиқболларига кўра, иқтисодий ўсиш, яъни ЯИМнинг йиллик ўсиш суръати 7-8 фоизга ошади. Шунингдек, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш суръати камида 14 фоизни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш суръати 6-7 фоизни ташкил этиши мўлжалланмоқда.

Таркибий ўзгаришлар оқибатида иқтисодиётнинг экспортга йўналтирилган таркибий тузилиши вужудга келади. Натижада, 2010 йилга келиб, экспорт ҳажми 3 баробардан зиёдга кўпайтирилади ҳамда ЯИМдаги улуши 40-50 фоизга етказилади. Экспорт таркибида машина ва ас-

боб-ускуналарнинг улуши 15-17 фоизга етказилгани ҳолда пахта толасининг улуши 14-16 фоизгача қисқартирилади. Барқарор иқтисодий ўсишнинг таъминланиши аҳолининг реал даромадларининг йилига ўртача 15-17 фоизга қўпайишига, унинг турмуш шароитини яхшилашга имкон беради.¹³

Барқарор иқтисодий ўсиш ва хавфсизликни таъминлаш ҳамда жаҳон хўжалик тизимида мамлакатнинг рақабатбардошлигини ошириш учун қуйидаги макроиқтисодий шарт-шароитлар яратилиши лозим бўлади;

- йиллик инфляция даражасини 3-4 фоизга тушириш;

- иқтисодиётдаги солиқ юкини 22-24 фоизга пасайтиришга эришиш;

- миллий валюта барқарорлигини таъминлаш;

- банк тизими ва иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришни давом эттириш;

- мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни янада чуқурлаштириш асосида иқтисодиётда давлат улушини 15-18 фоизгача камайтириш;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш асосида уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини 50 фоизга етказиш;

- эркин иқтисодиёт тамойилларини жобий этиш, бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш;

- давлатнинг иқтисодиётга аралашувини камайтириб бориш орқали иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор ва давлат механизмларини уйғунлаштириш;

- институционал ислохотларни амалга ошириш орқали иқтисодиётни маъмурий асосда бошқаришдан воз кечиб, уни иқтисодий восита ва дастаклар орқали тартибга солиш механизмини шакллантириш.

Асосий таянч тушунчалар

Жаҳон хўжалик тизими, халқаро меҳнат тақсимо-ти, ташқи савдо, савдо баланси, тўлов баланси, экспорт, импорт, божхона, божхона пошлиналари, божхона тарифлари, тарифли ва тарифсиз чеклашлар иқтисодий рақобатбардошлик, мамлакатнинг экспорт салоҳияти, иқтисодий контрабанда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Халқаро меҳнат тақсимоти ва савдода миллий манфаатлар нималарда намоён бўлади?
2. Турли мамлакатлар учун “Эркин халқаро савдо” принципи қандай аҳамияга эга?
3. Қулай савдо ва иқтисодий алоқалар режими нимани англатади?
4. Ташқи иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун нималар қилиш керак?
5. Иқтисодий очиқликнинг қандай чегаралари бўлиши керак?
6. Ўзбекистоннинг Халқаро савдо ташкилотига аъзо бўлиб кириши қандай салбий ва ижобий оқибатларга олиб келиши мумкин?
7. Мамлакатнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун нималар қилиш керак?

¹ Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. Олий ўқув юртлиари магистрантлари учун дарслик Т., Ўқитувчи, 2000. 140-143-бет.

² Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник М, Изд-во РАГС, 2001. с.400.

³ Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ 2004 й. – Т., СИСМ, 2005, 62-б.

⁴ Ўша ерда. 56-б.

- ⁵ Основы экономической безопасности. Под ред. Олесникова Е.А. – М., ЗАО “Бизнес школа”, “Интел Синтез”, 1987, с.67-81. Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник.– М., Изд-во РАГС, 2001, с.409-410.
- ⁶ Юлдашев Ш. Инвестиция жараёнлари ва миллий иқтисодийнинг рақобатбардошлилигини таъминлаш муаммолари // Эркин иқтисодий тамойиллари (Х.ПАбдулқосимов ва б.) – Т., Академия, 2005. 39-40-б.
- ⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., Ўзбекистон, 1995.– 108-б.
- ⁸ Проф. ДҚАхмедовнинг Давлат ва жамоият қурилиши академияси тингловчиларига ўқиган маъруза матни.
- ⁹ Проф. ДҚАхмедовнинг Давлат ва жамоият қурилиши академияси тингловчиларига ўқиган маъруза матни.
- ¹⁰ Абдулқосимов Х.П. Макроиқтисодий сиёсат ва иқтисодий ўсиш // Эркин иқтисодий тамойиллари / Х.ПАбдулқосимов ва бошқалар – Т., Академия, 2005. 19-20-б.

9.1.1.-жадвал

Тўлов баланси бўлимлари*

А. Жорий моддалар баланси
I. Савдо баланси
· товарлар экспорти (+)
· товарлар импорти (-)
II. Хизматлар баланси (туризм, юк ташин, кредит фоизлари, лицензион
Ишлар, қўшиллар жойи учун тўловлар)
· хизматлар экспорти (+)
· хизматлар импорти (-)
III. Ўтказиладиган баланс (ҳада қилиш, ривожланаётган мамлакатларга
Бердам, ишчи-иммигрантларнинг пул ўтказишлари ва ҳоказо)
· ўтказиладиган экспорт (+)
· ўтказиладиган импорт (-)
B. Капитал ҳаракати баланси.
I. Капиталнинг узоқ муддатли айланиши.
II. Капиталнинг қисқа муддатли айланиши.
B. Тўриловчи ва компенсацияловчи позициялар.
Г. Олтин ва валюта захиралари балансининг сальдоси.

* Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. Олий ўқув юрталари магистрантлари учун дарслик Т, Ўқитувчи, 2000. 154-бет.

9.2.1-жадвал

Иқтисодий тармоқлари бўйича асосий капиталга киритилган хорижий инвестициялар таркиби (%)*

	2001 й	2002й	2003й	2004й
Жами	100	100	100	100
Ишлаб чиқариш йўналишига	86,7	84,7	85,7	82,7
Саноат	69,5	69,4	46,5	39,0
Қурилиш хўжалиги	3,9	6,1	3,0	0,7
Қурилиш	0,0	0,0	0,0	,0
Транспорт ва алоқа	10,9	7,3	32,1	37,8
Савдо ва умумовқатланиш	0,0	0,1	1,1	0,3
Бошқа тармоқлар	2,4	1,8	3,0	4,9
Новитлаб чиқариш йўналишига	13,3	15,3	14,3	7,3

*Ўзбекистон иқтисодиёти Таҳлилий шарҳ 2003 йил Т, СИСМ, 2004. 49-б;

Ўзбекистон иқтисодиёти Таҳлилий шарҳ 2004 йил -Т, СИСМ, 2005. 55-б.

**Саноат маҳсулотлари асосий турларининг нарх
рақобатбардошлиги ва экспортнинг
самарадорлиги***

Маҳсулотлар номи	Маҳсулотнинг рақобатбардошлик индекси $I_k = P_p / P_{p0} < 1; = 1$				Экспорт самарадорлиги индекси $I_e = P_f / P_{f0} < 1; = 1$			
	2000й	2001й	2002й	2003й	2000й	2001й	2002й	2003й
Ёқилги-энергетика манбауи								
Табiiй газ	0,49	0,57	0,57	0,57	1,33	2,20	3,00	2,64
Автомобиль бензини	0,76	0,70	0,51	0,51	0,47	0,49	0,52	0,62
Кимё манбауси								
Аммиак селитраси	1,03	1,04	1,03	1,18	1,06	1,32	1,50	1,27
Суперфосфат	1,00	1,00	1,00	1,00	5,90	6,45	9,35	1,55
Нитрон толаси	1,00	1,00	1,00	1,00	0,36	0,47	0,65	0,60
Азотат ишлари	1,00	1,00	1,00	1,00	0,24	0,29	0,34	0,36
Лак-буйёқ маҳсулотлари	0,63	0,67	0,67	0,67	0,25	0,36	0,52	0,62
Машинасозлик манбауси								
Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги								
Тракторлар	0,74	0,88	0,69	0,53	0,48	0,52	0,87	1,06
Культиваторлар	0,83	0,87	0,88	0,70	0,85	0,90	1,06	0,95
Сейалар	0,93	0,98	1,00	1,00	1,03	1,44	2,04	1,87
Ўрм машиналари	1,00	1,00	1,00	1,00	0,83	1,32	2,05	2,19

9.3.1.-жадвалнинг давоми

Автомобилсозлик маюмуси								
Автобуслар	0,56	0,56	0,56	1,00	0,30	0,44	0,57	0,73
Бигил автомобиллар								
"Ниссон"	0,64	0,61	0,55	0,60	1,00	1,01	0,60	0,59
Қурилыш материаллари санъати								
Цемент	0,35	0,34	0,34	0,34	0,79	0,87	1,08	0,85
Бигил санъат								
Пахта толаси	0,89	1,05	1,13	1,00	1,12	1,24	1,47	1,32
Тайёр пахта толаси моҳулуллари	0,95	1,00	1,00	1,00	0,50	0,56	0,71	0,77
Тайёр иглак моҳулуллари	0,93	1,00	1,00	1,00	0,30	0,24	0,24	0,53
Овёқ-овёқ санъати								
Узум ширеси, ширмали ширеси, коньяк	1,00	1,00	1,00	1,00	0,27	0,32	0,31	0,43
Арок моҳулуллари	1,00	0,97	1,00	0,98	0,41	0,47	0,89	1,41
Мена-сабанот консервлари ва соклар	0,95	0,96	0,92	0,92	1,24	1,55	2,03	2,20

Изоҳли лугат (глоссарий)¹

Авизо – банк, тижорат, бухгалтерлик амалиётидаги ҳисоб-китоб операцияларининг амалга оширилганлиги тўғрисида бир контрагентнинг бошқасига йўллаган расмий хабарномаси.

Аккредитив – (лат. *accredo*) ишончноманинг пул ҳисоб-китоб ҳужжати; маҳсулот ёки бажарилган иш ҳақини нақд пулсиз тўлаш шакли.

1 Маҳсулот етказиб берганлиги ёки бажарилган иш ва хизматларнинг аккредитив топшириғида кўрсатилган суммани тезкорлик билан олиш имкониятини туғдирадиган банк ҳисоб-китобининг бир шакли.

2. Шахсий қимматбаҳо қоғоз бўлиб, унда номи ёзилган шахс А. да кўрсатилган суммани ҳар қандай банк ёки омонат кассасидан олиши мумкин.

Акт (савдо-сотик, тижорат) – (лот. ҳаракат, ҳужжат) ташилаётган юклардаги камомад, бузилиш, ўғирликларни аниқловчи, шунингдек, юкнинг бузилишига йўл қўйган томонга даъво қилиш учун асос бўладиган ҳужжат. Бошқ. асосий акт чет элдан олинаётган юкларни портларда таъминотчилар кемаларидан қабул қилишда уларнинг банд қилган жойи, оғирлиги ва сифатини аниқлайдиган ҳужжатлар.

Арбитраж – ҳакамлар суди – мунозарали ишларни битиштирувчи ёрдамида кўриб чиқиш усули, яъни томонлар ўзаро келишиб судга мурожаат қилишган вақтда уларнинг мунозарасини ҳал қилиб берувчи томондир. Ташқи савдо арбитражи ташқи савдо бўйича вужудга келадиган мунозараларни ҳал қилади.

Аудитор (шахс, фирма) – корхона ва ташкилотларнинг молиявий хўжалик фаолиятини текшириб берувчи, улар ишининг иқтисодий экспертизасини ўтказув-

чи (шаҳс, фирма). А. тўла мустақилликка эга бўлиб, ҳеч кимга қарам эмас, ўз ишини ҳар бир мамлакатда ёки халқаро миқёсда қабул қилинган ҳисоб-китоб ва тафтиш (ревизия) қоидаларига биноан олиб боради. Тафтиш натижалари бошқалар учун сир сақланиб, эълон этилмайди.

Баланс, мувозанат – муттасил ўзгариб турувчи ҳодиса ёки тушунчанинг нисбатини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими. Иқтисодиёт соҳалари, моддий, тармоқлараро тўлов, қиймат, меҳнат ресурслари, ёқилғи-энергетика, фойда, асосий фондлар, ташқи савдо, тўлов, аҳоли пул даромадлари ва харажатлари ва бошқа баланслар мавжуд.

Ташқи савдо баланси – экспорт ва импорт ўртасида пул шаклида ифодаланган нисбат бўлиб, ташқи савдо ҳолатини ифодалайди. Савдо баланси икки турга бўлинади: **Актив баланс** – экспорт-импортдан ортиқ ва мамлакатга ташқаридан валюта оқиб келиб, молиявий аҳвол фаоллашади; **Пассив баланс** – экспорт-импортдан устун, мамлакатдан валюта чиқиб кета бошлайди, молиявий аҳвол заифлашади, мамлакатнинг четга қарздор бўлиб қолиш хавфи юзага келади.

Тўлов баланси – мамлакатнинг чет элга тўлайдиган пули билан унга чет элдан тушадиган пул ўртасидаги нисбат. Тўлов туркумига ташқи қарз, унинг фоизи, четдан олинган товар ва хизматлар ҳақи, хориж инвестицияси, хорижда дипломатик ишларни ва иқтисодий алоқаларни юритиш харажатлари, фуқароларнинг чет элга пул ўтказишлари. Четдан келадиган тушумлар, бошқа давлатлар қайтарган қарзлар, уларнинг фоизлари, хориждаги корхоналар ва ташкилотлардан ўтказилган фойда, экспорт қилинган товарлар ва хизматлар ҳақи, чет эл фуқаролари, корхона ва ташкилотлар ўтказган пулдан иборат бўлади.

Банк – кредит-молия муассасаси бўлиб, вақтинча бўш пул воситаларини бир жойга тўплаш, корхоналарга ва умуман пулга муҳтожларга маълум ҳақ (фоиз) эвазига қарз бериш, пул ҳисоб-китобларини амалга ошириш, турли қимматбаҳо қоғозлар чиқариш, олтин ва чет эл валюталари билан боғлиқ муаммоларни бажариш ва бошқалар билан шуғулланади.

Банкротлик (итал. bancrotto – айнан синган курси) – синиш; фуқаро, корхона, фирма ёки банкнинг маблағ етишмаслигидан ўз мажбуриятлари бўйича қарзларни тўлашга қурби етмаслиги.

Бож, бож пули – (араб. ўлпон, солиқ) – божхона назорати остида давлат томонидан мамлакат чегарасидан олиб ўтиладиган импорт товарлар, мол-мулк ва қимматбаҳо буюмлардан ундириладиган пул йиғимлари. У билвосита солиқ бўлиб, унинг мол чиқариш, мол киритиш ва мамлакат ҳудуди орқали таъиб ўтказиш учун (транзит) ундириладиган турлари мавжуд.

Божхона – чегара орқали ўтказиладиган жами юкларни назорат қиладиган давлат муассасаси. У бож назоратини ўрнатиш ва белгиланган бож тўловларини ушлаб қолиш билан шуғулланади. Б. муассасалари ташқи савдода мамлакат манфаати таъминланишини назорат қилади, божхона харажатларини бажаради ҳамда божхона қоидалари бузилишига ва контрабандага қарши кураш олиб боради. Божхоналар денгиз ва дарё портларида, темир йўл станциялари ва автомобиль йўллари-нинг чегара пунктларида, халқаро аэропортларда ва йирик шаҳарларда жойлашади.

Божхона тарифи – мамлакатга киритилаётган импорт моллар ва баъзи ҳолларда экспортга чиқарилаётган моллардан ушланиши лозим бўлган бож тўловларининг системалаштирилган рўйхати (номи). Б.Т. мол

классификаторлари асосида ташкил топади. Молларни гуруҳларга, гуруҳлар ичида кичик гуруҳларга (маълум бир хил белгилари бўйича) бўлиниши мол классификацияси дейилади. Ҳозирги вақтда халқаро савдо алоқаларида энг кўп қўлланиладиган мол классификаторларида улар кенг кўламда системалаштирилган ва кадрлаштирилгандир.

Энг юқори бож тўлови – ўзаро савдо шартномалари ва келишувлари бўлмаган мамлакат молларига қўйиладиган бож тўлови.

Энг паст бож тўлови – ўзаро савдо шартномалари ва келишувлари асосида узоқ йиллардан буён савдототиқ қилиб келаётган мамлакатлар молларига қўйиладиган бож пули.

Преференциал (имтиёзли) бож тўлови – ривожланаётган мамлакатлардан келтирилган импорт молларига қўйиладиган бож тўлови. Божхона тарифларида қайд қилинадиган бож тўловлари қуйидаги уч кўринишда бўлади: 1) Адвалер бож тўлови – молнинг баҳосига нисбатан фоизда белгиланадиган ва ундириб олиннадиган бож пули; 2) Специфик (ўзига хос) бож тўлови – молнинг оғирлиги, ҳажми ёки донасидан маълум бир сумма кўринишида ундириладиган бож пули; 3) Аралаш бож тўлови – моллардан бир вақтнинг ўзида ҳам адвалер, ҳам специфик бож тўлови кўринишида ундириладиган бож тўлови.

Божхона йигими – молларнинг божхона омборида сақланганлиги, божхона ҳужжатларининг расмийлаштирилганлиги ва унинг бир неча нусхада тайёрлаб берилганлиги учун ундириладиган пул йигимлари.

Бож иттифоқи – икки ёки бир неча давлатларнинг божлар бўйича ўзаро чегараларини бекор қилиш ва ягона бож тарифи жорий этиш юзасидан ўзаро келишуви.

Бозор интервенцияси – миллий ёки регионал бозорга ташқаридан суқилиб кириш ва уни тобе этиш. Хорижий товар ишлаб чиқарувчилар ўз товарлари билан муайян мамлакат ёки ҳудуд бозорини ҳимоя қиладиган тўсиқларни бартараф этиб, бозорга кириб олади ва шу ердаги товар ишлаб чиқарувчилар билан рақобат қилади. Бунинг учун улар ҳар хил воситалардан фойдаланадилар: демпинг экспорт (ички бозорлардан ҳам паст баҳоларда экспорт) ишлатиш, юқори бож тўловларига ҳам рози бўлиш, бозори чаққон ерларда корхоналар қуриб, товар чиқариш, импорт қилувчи мамлакат ёки ҳудудга моддий ёрдам кўрсатиш, сиёсий тазйиқ ўтказиш ва бошқалар.

Бозор муҳофазаси – миллий бозорнинг ёки айрим товарлар бозорининг, давлатнинг экспорт-импортини тартибга солувчи тадбирлар воситасида ҳимоя қилиниши. Б.М. четдан товар келтиришни чеклаш, тақиқлаш ёки бож тўловини кўтариш орқали амалга оширилади.

Бойкот (инг. boycott) – норозилик билдириш учун бирон-бир иқтисодий фаолиятни амалга оширишдан бош тортиш. Иқтисодий алоқа қилувчи томонларнинг манфаати ўзаро зид келиб қолганда уларнинг бири бойкот эълон қилади, келишилган шартномани бажариш тўхтайтилади. Савдо-сотиқ ишларида бойкот товарларни етказиб туришдан бош тортиш, олдин белгиланган нархдан воз кечиш кўринишларида юз беради.

Валюта (итал. valuta, лат. valere) – қадрламоқ, қийматлар – мамлакатнинг пул бирлиги ва унинг тури (олтин, кумуш, қоғоз): пулга тенглаштирилган тўлов воситалари; пул ҳисоб-китобларини тақозо этадиган халқаро иқтисодий айирбошлаш ва бошқа алоқаларда қатнашади.

Валюта аукцион – чет эл валютасининг миллий ва-

лютага ким ошди савдоси орқали келишилган нархларда сотилиши.

Валюта бозори – чет эл валютаси, чек, вексель, перевод (ўтказмалар), аккредитив ва бошқа қимматбаҳо қозғаларни сотиш, сотиб олиш ва алмаштириш.

Валюта муносабатлари – валюта ва пул бозорларида халқаро ҳисоб-китоблар, кредит ва валюта харажатларини амалга ошириш йўлида давлат муассасалари, хусусий ташкилотлар, фирмалар, корхоналар ўртасидаги жорий алоқалар: мамлакатлар ўртасидаги турли хил хўжалик алоқаларига хизмат қиладиган иқтисодий муносабатлар.

Валюта интервенцияси – йирик давлатлар, молиявий гуруҳлар томонидан валюта бозоридаги муомалаларга миллий ёки чет эл валюталарининг курсини ошириш ёки тушириш мақсадида чет эл валютасининг катта суммасини ёки олтинни сотиб олиш ёки сотиш орқали аралашуви. Мамлакат ўз валютаси курсини оширишдан манфаатдор бўлса, банк ва хазина ўз ихтиёридаги чет эл валютасини сотиб, миллий валютани харид қилади; ўз валютаси курсини камайтириш учун эса, чет эл валютасини кўп миқдорда сотиб олади, миллий валютани сота бошлайди. В.И.ни марказий банклар амалга оширади.

Валюта сиёсати – давлат ва марказий банклар томонидан пул ва валюта муомаласи доирасида пулнинг харид қувватига ҳамда мамлакат иқтисодиётига таъсир кўрсатиш мақсадида ўтказиладиган тадбирлар мажмуаси.

Давлат бюджети – давлат даромадлари ва харажатларининг пул билан ифодаланадиган йиллик ҳисоби, мажмуи.

Давлат қарзи – давлатнинг ўз фуқаролари, банклар, корхона ва ташкилотлар, хорижий мамлакатлар-

дан қарзи. Давлат ўз харажатларини даромади билан қоплай олмай қарз олади, қарз ҳисобидан ўз бюджетининг камомадини вақтинча қоплайди. Давлат заёмлар чиқариб, уларни аҳолига, корхона ва ташкилотларга сотади. Улар давлат қарзининг гувоҳномаси бўлади.

Даромадларни индекслаш – истеъмол буюмлари нархлар индексининг ошишига мувофиқ равишда аҳолига тўланадиган иш ҳақи, нафақа, пенсия, стипендия ва бошқа тўловлар миқдорларининг оширилиши.

Даромадларни музлатиш – аҳоли пул даромадларининг ўсишини секинлаштириш ёки тўхтатиб қўйишга қаратилган сиёсат ҳамда қўлланиладиган чора-тадбирлар мажмуи. Бунда икки мақсад кўзланади: 1) пулнинг бозор муомаласига тушишини сусайтириш орқали инфляцияга қарши туриш; 2) аҳоли даромадини ўстирмай давлат, корхоналар даромадларини ошириб қўшимча жамғарма ҳосил қилиш ва шу йўл билан инвестиция учун имкон бериб, иқтисодий ўсишни таъминлаш.

Девальвация – мамлакат савдо ва тўлов балансининг кескин ёмонлашуви, валюта резервининг ҳолдан тойиши, халқаро валюта бозорларида миллий валюта курсининг пасайиши билан боғлиқ равишда миллий пул бирлиги қийматининг расмий тартибда пасайтирилиши.

Жаҳон бозори – халқаро меҳнат тақсимоти орқали бир-бирига боғланган мамлакатлар ўртасидаги барқарор олди-сотди муносабатлари.

Импорт (лот. importatio – киритаман) – ички бозорда сотиш учун чет эллардан келтирилган товар ва хизматлар.

Инвестиция (лот. кийинтирмак) – ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида ёки чет элларда иқтисодиётнинг турли тармоқларига капитал киритиш (қўйиш). Молиявий инвестиция, акция, облигация ва бошқа қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш; реал инвестиция мам-

лакати ичкарасида ва чет элларда ишлаб чиқаришга капитал киритиш (қўйиш), шунингдек, ёш мустақил давлатларга қарз ва субсидиялар бериш шаклларида амалга оширилади.

Инфляция (лот. *inflatio* – шишиш, кўчиш, кўтарилиш) – пулнинг қадрсизланиши; муомаладаги пул массасининг товарлар массасидан устунлиги натижасида товар билан таъминланмаган пулларнинг пайдо бўлиши.

Ишсизлик – аҳоли иқтисодий фаол қисмининг ўзига иш топа олмасдан қолиши. Меҳнатга лаёқатли бўлиб, ишлашни хоҳлаган, лекин иш билан таъминланмаган ишчи кучининг мавжудлиги.

Фрикцион ишсизлик – ишдан бўшаб қолиб, малакасига мос иш қидираётган ва иш ўринлар бўшагини кутаётган ишсизлар.

Таркибий ишсизлик – ишлаб чиқариш ва ялпи талаб таркибидаги ўзгаришлар натижасида вужудга келган ишсизлик.

Циклик ишсизлик – иқтисодий циклнинг инқироз фазаси билан боғлиқ равишда вужудга келадиган ишсизлик.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш мақсади – ижтимоий ва иқтисодий барқарорликни таъминлаш, иқтисодий тизимни мустаҳкамлаш ва уни ўзгартириб турувчи шароитга мослаштиришга қаратилади.

Давлатнинг иқтисодий вазифалари иқтисодий тизимнинг амал қилишига шарт-шароит яратиш ва иқтисодиётни тартибга солиш, иқтисодий юксалиши, халқ турмуш даражасининг ўсишини ва турмуш шароитларининг яхшиланишини таъминлашга қаратилган маъмурий, ҳуқуқий ва иқтисодий чора-тадбирлар мажмуасидан иборат.

Иқтисодий жиноятлар – миллий иқтисодиётта, унинг

тармоқлари ёки соҳаларига, корхона, ташкилот ва муассасалар ҳамда фуқароларга зиён етказадиган ёинки зиён етказиши мумкин бўлган, жиноят қонунида назарда тутилган ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)дир. Бундай жиноятларнинг содир этилиши натижасида жамият, давлат, хўжалик субъектларига, айрим фуқароларга моддий зиён етказилади, жамиятнинг иқтисодий негизларига тажовуз қилинади. Уларга: 1) ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш; 2) ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятлар; 3) иқтисодиёт асосларига қарши жиноятлар; 4) хўжалик фаолияти соҳасидаги жиноятлар киради.

Ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш билан боғлиқ иқтисодий жиноятларга – моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва меҳнат маҳсулоти бўлган бойликларни тақсимлаш соҳасидаги ижтимоий муносабатларга тажовуз қилувчи жиноятлардан энг хавфлиси ҳисобланади. Ўзгалар мулкни ўзлаштириш усулига Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексида талон-тарож қилишнинг: босқинчилик, товламачилик, ўзлаштириш (растрата), фирибгарлик, ўғирлик каби шакллари киритилган. (164-169-моддалар). Талон-тарожнинг предмети моддий қиймати, баҳосига эга бўлган ва ўзгалар мулки ҳисобланган пул, қимматбаҳо қоғозлар ва шакллардир.

Ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятларга - алдаш ёки ишончни суистеъмол қилиш йўли билан мулкий зарар етказиш, жинорий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш, мулкни қўриқлашга виждонсиз муносабатда бўлиш, мулкни қасддан нобуд қилиш ёки унга зарар етказиш, ахборотлаштириш қоидаларини бузиш каби қилмишлар киради. (ЎЗР. Жиноят Кодексининг 170-174-моддалари).

Иқтисодиёт асосларига қарши жиноятларга мамлакат манфаатларига хилоф равишда битимлар тузиш, қалбаки пул ёки қимматли қоғозлар ясаш, уларни ўтказиш, валюта билан қонунга хилоф равишда муомала қилиш, чет эл валютасини яшириш, сохта тадбиркорлик, сохта банкротлик, банкротликни яшириш, божхона тўғрисидаги қонунларни бузиш, рангли металлар, уларнинг парча ва резги чиқитларини тайёрлаш, олиш, улардан фойдаланиш ҳамда сотиш қоидаларини бузиш кабилар киради.

Хўжалик фаолияти соҳасидаги иқтисодий жиноятлар – сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш, этил спиртли, алкаголли маҳсулот ва тамаки маҳсулотларини қонунга хилоф равишда ишлаб чиқариш ёки муомалага киритиш, савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда шуғулланиш, савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузиш фаолияти билан лицензиясиз шуғулланиш, қонунга хилоф равишда ахборот тўплаш, уни ошкор қилиш ёки ундан фойдаланиш, рақобатчилиқни обрўсизлантириш кабилардан иборат.

Иқтисодий ислоҳотлар – хўжалик юритиш тизимида, иқтисодиётни бошқаришда, иқтисодий сиёсатни амалга ошириш йўллари ва усулларида йирик қайта қуришлар, ўзгартиришлар, иқтисодий тизимни такомиллаштириш ёки эски тизимлардан янгисига ўтиш мақсадида амалга оширилади. Ислоҳотлар иқтисодий тизимнинг самарадорлиги қониқарсиз бўлган, иқтисодий инқироз ва тангликлар юз берган, кишиларнинг эҳтиёжларини етарли даражада қондирмаган ҳолларда, мамлакат ўз тараққиётида бошқа мамлакатлардан орқада қолган вазиятларда ўтказилади. Иқтисодий ислоҳотлар ларзаларсиз, аниқ мақсадлар кўзланган ҳолда, парламент қабул қилган қонунларга биноан ва давлат раҳбарлигида амалга оширилади.

Иқтисодий манфаатлар – иқтисодий фаолият иштирокчилари (субъектлари)нинг ўзлари томонидан анланган ва уларни фаолиятга ундовчи ҳаётий эҳтиёжлари, иқтисодий фаолиятни ҳаракатлантирувчи куч. Амал қилиш даражасига кўра якка шахс, гуруҳий ёки корпоратив, миллий ёки умумдавлат миқёсидаги иқтисодий манфаатлар мавжуд.

Иқтисодий мустақиллик – миллий иқтисодиётнинг чет давлатларга боғлиқлигини камайтириш ва миллий манфаатларга хизмат қилиши учун шарт-шароитларнинг таъминланиши. Унинг қуйидаги мезонлари мавжуд:

Миллий мулкнинг қарор топиши – муайян мамлакатнинг моддий ва маънавий бойликлари шу мамлакатдаги турли мулк соҳиблари эгаллигида бўлиши, уларнинг бу мулкка мустақил эгаллик қилиш, улардан фойдаланиш ва эркин, чет эл тазйиқисиз тасарруф этиш ҳуқуқи таъминланиши керак; миллий корхоналар ва ташкилотларнинг мамлакат иқтисодиётидаги салмоғи ундаги чет эл мулки салмоғидан катта бўлишини таъминлаш;

Миллий манфаатларнинг устуворлиги – мамлакат иқтисодиёти миллий манфаатга хизмат қилиши, яратилган даромадлар катта қисмининг мамлакатда қолиши, унинг катта қисмини чет элга репатриация йўли билан олиб чиқиб кетилмаслиги, ишлаб чиқариш тузилмаси миллий доирадаги такрор ишлаб чиқаришни таъминлай олиши ҳамда ишлаб чиқариш натижалари мамлакат аҳолиси фаровонлигига хизмат қилиши керак;

Иқтисодиётнинг очиқлиги – мамлакат иқтисодиётининг чет эл товарлари, капитали, ишчи кучи миграцияси учун муайян даражада очиқ бўлишини тақозо этади. Мамлакат чет эл билан иқтисодий алоқаларини ўз миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ва эркин юритади;

Иқтисодий тараққиёт йўлини мустақил танлаш – ҳар бир мамлакат ўз келажагини ўз имкониятлари ва миллий хусусиятларига қараб белгилайди ва унга эришиш воситаларини эркин танлайди;

Миллий инвестицияларнинг устуворлиги;

Хориж капитали устидан самарали назорат – хориж капитали томонидан миллий табиий бойликларнинг талон-тарож қилинишига, экологияга зарар етказишга, иш ўринларини қисқартиришга, миллий капитални сиқиб қўйишга йўл бермаслик мақсадида қўлланадиган назорат воситалари ва усуллари мажмуаси;

Миллий давлат чегараларининг мавжудлиги ва дахлсизлигини ҳимоя қилишда миллий валюта ва божхона хизматидан фойдаланиш. Миллий пул бирлиги мамлакатдаги ягона тўлов воситаси ҳисобланади. Товар ва хизматларни фақат шу пулга сотиб олиш ва сотиш билан мамлакат товарларининг четга тартибсиз чиқиб кетишига йўл қўйилмайди. Божхона тўловлари, лицензиялар ва квоталар орқали экспорт ва импорт тартибга солинади;

Мамлакатнинг чет эллардан олган қарзининг меъёрида бўлиши – четдан олинган қарзнинг меъёридан ошиб кетишига, молиявий қарамликнинг вужудга келишига йўл қўймаслик мақсадида қарздорлик меъёрини назорат қилиш. Одатда, қарз миқдори ЯИМнинг 50 фоизидан ортмаслиги, шунингдек, қарзни экспортдан тушган валюта ҳисобидан қоплаш имкониятининг мавжудлиги шартдир.

Иқтисодий сиёсат – мамлакат мақсадлари, вазифалари, манфаатларига мувофиқ ҳолда иқтисодий ва ижтимоий жараёнларга муайян йўналиш бериш, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ва бошқариш соҳасидаги давлат, ҳукумат фаолиятининг бош

йўналиши, тадбирлари тизими. И.С. аграр, таркибий, инвестиция, молия-кредит, ижтимоий, ташқи иқтисодий фаолият, илмий-техника, солиқ, бюджет соҳаларидаги сиёсатни ўз ичига олади.

Иқтисодий хавфсизлик – миллий иқтисодиёт мустақиллиги, унинг барқарорлиги, мустаҳкамлиги, доимо янгилашга ва ўз-ўзидан такомиллашиб боришга қодирлигини таъминловчи шарт-шароитлар ва омиллар йиғиндиси. И.Х.иқтисодиёт ва ҳокимият институтларининг шундай ҳолати, бундай ҳолатда мамлакат миллий манфаатларининг кафолатли ҳимоя қилинганлиги, мамлакат иқтисодий ривожланишининг ижтимоий йўналтирилганлиги, ички ва ташқи жараёнларнинг энг ноқулай шароитларида ҳам мудофаа салоҳияти етарли даражада таъминланган бўлади.

Ички иқтисодий хавфсизлик – табиий, техникавий, иқтисодий, инфратузилмавий, ижтимоий, микро ва макро иқтисодий ривожланишнинг ҳамда турли беқарорликни, тангликни келтириб чиқарувчи ички ва ташқи таҳдидлар таъсиридан ҳимоя қилувчи ички имунитетлар билан боғлиқдир.

Ташқи иқтисодий соҳадаги хавфсизлик – мамлакатнинг жаҳон бозорларидаги рақобатта бардошлилиги, миллий валютанинг, давлатнинг молиявий аҳволининг барқарорлиги билан тавсифланади.

Шахснинг иқтисодий хавфсизлиги – унинг ҳаётий манфаатлари, яъни яшаш ва шахсий дахлсизлик, эркин меҳнат қилиш, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш, мулкдор бўлиш, ҳаётий истеъмол эҳтиёжларини қондириш, саломатлигини сақлаш, билим олиш ва касбга эга бўлиш, қариганда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқларининг ҳимояланганлигини ифодалайди.

Корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлиги – кор-

хонанинг ҳаётий муҳим манфаатларига хавф солувчи ички ва ташқи таҳдид, тажовузлардан маъмурият ва персонал томонидан амалга оширилган ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий, инженер-техник характердаги чора-тадбирлар туфайли вужудга келтирилган ҳимоя ҳолатидир.

Иқтисодий таҳдид – жамият, давлат ва уларнинг субъектлари алоҳида шахснинг нормал ҳаёт фаолиятига, улар манфаатларини рўёбга чиқаришга тўсқинлик қилувчи, уларга зиён, зарар-заҳмат келтирувчи, хавф-хатар туғдирувчи омиллар, шарт-шароитлар ва воқеаларни ифодалайди.

Иқтисодий шпионаж – рақибга зарба бериш, рақобат курашида енгиш, хўжалик фаолиятида ўзиб кетиш мақсадида тижорат сири ҳисобланган маълумотларни яширинча тўплашга қаратилган хуфёна фаолият.

Иқтисодий қонунбузарлик – хўжалик юритиш амалиётида белгиланган ва қарор топган қонун-қоидалар ва мезонларга зид хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлик.

Контрабанда (итал. *contrabando*) – давлат чегарасидан моллар, қимматбаҳо буюмлар ва бошқа нарсаларни қонунга хилоф (яширинча) усулларда ўтказиш, шунингдек, тақиқланган молларни олиб ўтиш учун ноқонуний ҳаракатлар қилиш.

Коррупция – мамлакат иқтисодий ресурсларига, давлат мулкани тақсимлаш жараёнларида унинг бир қисмига эга бўлиш мақсадида уюшган жиноий гуруҳнинг шахсий бойлик орттириш мақсадларини ва уругаймоқларининг манфаатларини давлат манфаатларидан устун қўювчи давлат хизмати амалдорларини ўз домига илинтириб, улардан фойдаланиши ва улар билан бирикиб, қўшилиб кетишидир.

Лицензия (лот. *licentia* – эркинлик, ҳуқуқ) – техникавий, иқтисодий, илмий янгиликлар эгасига уларни

ишлатиш учун бериладиган рухсатнома; давлат ёки корхона, ташкилотлар томонидан бирон-бир иқтисодий фаолиятни бажаришга розилик бериш; ихтироларга, техника янгиликларига, ишлаб чиқариш тажрибаси, ишлаб чиқариш сирлари, тижорат ахборотларидан маълум вақтгача фойдаланиш учун берилади. Лицензия ташқи савдо, корхона очиш, қазилма бойликларидан фойдаланиш учун ҳам давлат томонидан берилади.

Наркобизнес – соф наркотик моддалар ва таркибидан шундай моддалар бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш орқали даромад топиш.

Оч пуллар, “қайноқ пуллар” – 1) қўйилмаларнинг янада ишончлироқ бўлиши ҳамда кўпроқ фойда олиш мақсадида қисқа муддатли асосли чайқов капиталининг мамлакатлараро кўчиб юриши. Сиёсий, иқтисодий беқарорликлар, сабаблар, девальвация, ревальвация хавфи, валютани чеклаш оч пуллар кўчишига сабаб бўлади. Бирор мамлакатга “оч пул”нинг ёпирилиб келиши унинг хўжалик ва молиявий аҳволини кескинлаштиради ҳамда ёмонлаштиради.

Протекционизм (фран. protectionnisme, лот. protectio – химоя) – давлат миллий иқтисодиётининг чет эл рақобатидан, ички бозорга чет эл товарларининг кириб келишидан химоя қилишга қаратилган иқтисодий сиёсати. Протекционизм экспортни рағбатлантириш, импортни чеклаш, импорт молларидан бож ҳақларини ошириш ва шунга ўхшаш бошқа тадбирларда ўз ифодасини топади.

Рақобат, конкуренция – бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг тўқнашишидан иборат бўлиб, улар ўртасидаги фойда ва кўпроқ нафга эга бўлиш, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашни англатади.

Рақобатчилик қобилияти, рақобатбардошлик (конкурентоспособность) – товар (мол)нинг бозордаги шунга ўхшаш товар (мол)ларга нисбатан барча сифат ва иқти-

содий кўрсаткичларини таққословчи тавсифи. Агар товар (мол)нинг иқтисодий кўрсаткичлар бўйича устунлиги сезилса, унинг рақобатчилик қобилияти юқори бўлади. Унинг рақобатчилик қобилияти маҳсулотни ишлаб чиқарган корхона ва мамлакатнинг нуфузи, обрў-эътиборини билдиради, уларга бозорнинг ишончини оширади. Бу қобилият қанчалик юқори бўлса, мол шунчалик кўп ва тез сотилади, ишлаб чиқарувчи (сотувчи) шунчалик кўп фойда кўради.

Мамлакатнинг (товарнинг) рақобатчилик қобилиятини, рақобатбардошлигини баҳолаш – бошқариш муаммолари бўйича Европа Форуми халқаро ташкилоти доимий равишда мамлакатларнинг рақобатчилик қобилиятини (рақобатбардошлигини) белгилаш юзасидан кузатишлар олиб боради. Бунда 340 қа яқин кўрсаткичлар ва 100 дан ортиқ баҳолардан фойдаланилади. Тахлил маълумотлари 10 та омил бўйича гуруҳлаштирилади:

1) иқтисодий имконияти, салоҳияти (потенциали) ва иқтисодий ўсиш суръати тезлиги;

2) саноат ишлаб чиқаришининг самарадорлиги;

3) илмий-техникавий ривожланиш даражаси, илмий-техника ютуқларини ўзлаштириш суръати;

4) халқаро меҳнат тақсимотида қатнашиш;

5) молиявий пул тизимининг барқарорлиги;

6) иқтисодиётни тартибга солишда давлат таъсири;

7) ишлаб чиқарувчиларнинг ихтисос ва малака даражаси;

8) меҳнат, иқтисодий ресурслар, манбалар билан таъминланганлиги;

9) иқтисодий, молиявий вазиятнинг барқарорлиги;

10) ички сиёсий вазиятнинг барқарорлиги.

Товарлар рақобатчилик қобилиятини (рақобатбардошлигини) оширишнинг усул ва йўллари – маҳсулотларнинг сифат ва иқтисодий кўрсаткичларини

такомиллаштириш 5 та босқичда амалга оширилади. Биринчи босқичда, маркетинг хизмати ва сифат бўлими ходимларидан иборат гуруҳ “фикрли ҳужум” усули билан маҳсулот сифатини оширишнинг самарали йўналишларини ишлаб чиқади. Иккинчи босқичда, бозор ҳақида аниқ маълумотларга ва бозор ишлари бўйича бой тажрибага эга бўлган эксперт гуруҳи томонидан харидорлар учун энг мақбул йўл танлаб олинади. Учинчи босқичда, маҳсулотни такомиллаштириш йўллари кузатилади ҳамда энг ноқулай ва қийин шароитда рақобатга муваффақиятли бардош берган маҳсулотлар танлаб олинади. Тўртинчи босқичда, молнинг тавсифини ошириш учун бир қатор тадбирлар амалга оширилади. Бешинчи босқичда, маҳсулотни такомиллаштириш, уларни ишлаб чиқаришдаги технологик жараёнлар ҳақидаги маълумотлар тегишли жадвалда кўрсатилади.

Тижорат сир – ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқнинг бевосита иштирокчиларигагина маълум бўлган ва бошқаларга эълон қилинмайдиган маълумотлар. Янги техника-технология, ишлаб чиқаришни янгичасига ташкил этиш, янги материалларни қўллаш, бошқаларда бўлмаган, ҳаётийлик муддати узун бўлган товарларни ўзлаштириш сир тутилади.

Чайқовчилик – турли молларни арзон олиб, қиммат сотиш билан даромад топишни кўзлайдиган фаолият, ман этилган тижорат иши; хуфёна иқтисодиётнинг бир қисми. Чайқовчилик объекти тақчил (дефицит) товарлардир.

Чегара олди савдоси – давлат чегараларидаги маҳсус жойларда мамлакатлар ўртасида ташкил қилинган ўзаро олди-берди савдоси; савдо ва тўлов битимлари, йиллик протоколлар асосида қўшни давлатлар чегара олди музофотларининг савдо ташкилотлари ва фирма-

лари томонидан амалга ошириладиган халқаро товар айирбошлаш тури.

Экспорт (инг. export, лот. exportare – четга чиқариш) – товарлар, хизматлар ва капитални, ишчи кучини мамлакат ташқарисига чиқариш.

Экспорт потенциали (салоҳияти) – чет элга товар ишлаб чиқариб сотиш имконияти; корхоналар, тармоқлар ва айрим мамлакатларнинг хорижга товар чиқариб, чет эл бозорида рақобат қила олиш қобилиятини, шу ҳисобига валюта тўплай олиши, даромад ола билишини англатади.

Эмбарго (исп. тақиқлаб қўйиш) –

1) Мамлакат ташқарисига мол, олтин, валюта ва бошқаларни чиқариш ёки киритишни тақиқлаб қўйиш, чет мамлакатга қарашли кемалар, юклар ва жиҳозларни ушлаб қолиш;

2) Бошқа мамлакатларнинг ҳуқуқни бузиш ҳаракатларига жавобан ҳукумат томонидан бошқа мамлакат ёки ўз кемаларининг мамлакат портидан чиқиб кетишини талаб этиши. Эмбарго иқтисодий ва сиёсий сабабларга кўра ҳукумат томонидан жорий этилади.

Хавфсизлик – ҳар қандай хавф-хатардан ўзини ҳимояланган деб ҳисобловчи инсон руҳининг хотиржам ҳолати; инсоният ҳаётининг турли соҳаларида вужудга келадиган хавф-хатар, таҳдидлардан ҳимояланганлик, кафолатланганлик.

Хавф-хатар – жамият, давлат, хўжалик субъекти, шахс ҳаёт фаолиятига, ривожланишга таҳдид солувчи потенциал ёки реал куч, омил, шарт-шароит, вазият.

Хуфёна (яширин) иқтисодиёт – давлат статистика органларида ҳисобга олинмаган, ғайриқонуний ва иқтисодий фаолиятга тесқари бўлган ҳаракатлар йиғиндиси.

- ¹ Солиев А, Усмонов А, Жўраев Н. Тадбиркор йўлдоши. – Т., Университет, 1994; Ўлмасов А, Тўхлиев Н. Бозор иқтисодиёти. Қисқача лугат-маълумотнома. – Т., Қомуслар бош тахририяти, 1991; Справочник делового человека. – Т., Фонд дизайна Узбекистана, 1992; "Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник – М., Из-во РАГС, 2001; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 1-6. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат нашриёти. 2002-2005йй; Язык бизнеса. Под ред. В. Чжена. – Т., 1996 асосида тузилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т., Ўзбекистон, 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Марказий банк тўғрисида”ги қонуни, 1996 йил 25 апрель.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонуни, 1996 йил 25 апрель.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Кредит уюшмалари тўғрисида”ги қонуни, 2002 йил 4 апрель.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги қонуни. 1998 йил 30 апрель.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвесторлари ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги қонуни. 1998 йил 30 апрель.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги қонуни, (янги таҳрири), 2003 йил 11 декабрь.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Банк сири тўғрисида”ги қонуни, 2003 йил 25 апрель.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги қонуни (янги таҳрири), 2003 йил 29 август.
10. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона тўғрисида”-ги қонуни, 2003 йил 11 декабрь.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон иқтисодиётида хусусий секторнинг улуши ва аҳамиятини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2003 йил 24 январь.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Пул массасини чеклаш ва молия интизомига риоя этиш масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2002 йил 30 март.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хорижий сармоя иштирокидаги корхоналар томонидан тайёр истеъмол моллари ишлаб чиқаришни кўпайтиришни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони, 2003 йил 20 июнь.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2005 йил 14 июнь.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони, 2005 йил 14 июнь.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида"ги қарори, 2005 йил 15 июнь.
17. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т., Ўзбекистон, 1995.
18. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., Ўзбекистон, 1997.
19. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т., Ўзбекистон, 1998.
20. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. - Т., Ўзбекистон, 1999.
21. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. -Т., Ўзбекистон, 2000.
22. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. -Т., Ўзбекистон, 2005.
23. Абалкин Л. Динамика и противоречия экономического роста / Экономист, №1 2001.
24. Abulqosimov N.P., Vahobov A.V., Rahimova D.N., Narbayev B.I. O'zbekistonda iqtisodiy chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish yo'llari: o'quv qo'llanma/ O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - Т., Toshkent davlat texnika universiteti, 2001.
25. Абулқосимов Х.П., Ёкубова С.Ю., Полвонов Х.Р. Иқтисодий-эркинлаштириш шароитида корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари. -Т., ТДЮИ, 2004.
26. Абулқосимов Х.П., Холмуратова Г.П., Жуманиязова М. Ўзбекистонда хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилаш масалалари. - Т., ТМИ нашриёти, 2004.
27. Абулқосимов Х.П. Шаклланаётган бозор иқтисодиётида инсон омили ва уни фаоллаштириш йўллари. -Т., ТМИ нашриёти, 2005.
28. Архипов А., Городецкий А., Михайлов Б. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения // Вопросы экономики. №2. 1994 г.

29. Барлтрон К., Макнотон Д. Банки на развивающихся рынках. Т.2. Интерпретирование финансовой отчетности. – М., Финансы и статистика, 1994 г.
30. Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. /Ё.Абдуллаев ва бошқалар. -Т., Ўқитувчи, 2000.
31. Бурцев В. Основные условия государственной финансовой безопасности // Экономист, №9, 2001.
32. Бизнес и безопасность. Толковый терминологический словарь. –М., Бек, 1995.
33. Ващекин Н.П., Дзалиев М.И., Урсул А.Д. Экономическая безопасность: институциональный подход. –М., 2000.
34. Ведуга Е.Н. Стратегия и экономическая политика государства. – М., Акад. Проект, 2004.
35. Вишняков Я.Д., Колосов А.В., Шемякин В.Л. Оценки и анализ финансовых рисков предприятия в условиях враждебной среды бизнеса. // Менеджмент в России и за рубежом. №3, 2000 г.
36. Волженкин Б.В. Экономические преступления. –СПб., 1999.
37. Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. – М., Изд. Вла-Дор. 1997.
38. Дронов Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности // Экономист №2, 2001.
39. Жондаров А.М., Петров А.А. Экономическая безопасность России: определения, гипотезы, расчеты // Безопасность. 1994. №3.
40. Захаров В. Промышленный шпионаж в российском интерьере. // Служба кадров. №2, 1998 г.
41. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти. Таржима масъул муҳаррири А.А.Азизхўжаев - Т., Шарқ, 1995.
42. Исажонов А.А. Конкурентоспособность национальной экономики: мировой опыт и современные тенденции развития // Экономический вестник Узбекистана, 1999, №6.
43. Исажанов А.А. Иқтисодий хавфсизликнинг ташқи жиҳатлари // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 1999. 12-сон.
44. Иванов А.В., Штыков В.В. Экономическая безопасность предприятия. – М., Вираз-Центр. 1995.
45. Клеонер Г.Б., Томбобоев В.М., Качалов Р.М. Предприятия в нестабильной экономической среде, риски, стратегии, безопасность. – М., Экономика, 1997.
46. Колосов А.В. Экономическая безопасность. – М., Финстатинформ, 1999.

47. Колесников В.В. Экономическая преступность и рыночные реформы: политико-экономические аспекты. – СПб., 1994.
48. Коуз Р. Фирма, рынок и права. – М., 1993.
49. Крысин А.В. Безопасность предпринимательской деятельности. – М., Финансы и кредит, 1996.
50. Курс экономической теории. Учебник. 4-е доп. и перераб. изд. – АСА; 1999.
51. Ларичев В.Д. Как уберечься от мошенничества в сфере бизнеса: практическое пособие. М., Юристъ, 1996.
52. Маглакелидзе Т. Экономическая и экономическая безопасность: взаимосвязь и влияние на экономический рост. // Экономист, №6, 2002.
53. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы, политика. В 2-х томах. Т. 1. – М., Республика, 1992.
54. Международная торговля. Экономическая безопасность и технология преступления. Учебно-практическое пособие. – М., ЮЖ Книга, 2004.
55. Миллий истиклол гояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т., Ўзбекистон, 2000.
56. Мишин Г.К. Проблемы экономической преступности (опыт междисциплинарного изучения) – М., 1994
57. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М., 1997.
58. Общая теория национальной безопасности. Учебник. – М., РАГС, 2003.
59. Основы экономической безопасности. /Под. ред. Олейникова Е.А. М., ЗАО Бизнес школа "Интел-синтез", 1997.
60. Пахрутдинов Ш.И. "Тахдид" тушунчаси: назарияси ва амалиёти. – Т., Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 1998.
61. Пахрутдинов Ш.И. Тахдид - ҳалокатли куч (мақола ва маърузалар тўплами). – Т., Академия, 2001.
62. Прохожев А., Корнилов М. О проблеме критериев оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5, 2003.
63. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие. (Книга четвертая) Инт. экономики РАН. – М., ЗАО Финстатинформ, 2002.
64. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности России // Вопросы экономики №8, 2001г.

65. Селезнев А.О. Макрорегулирование экономики в свете положений теории роста // Экономист, №11, 2002г.
66. Сланов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 1998. №4.
67. Совинская Н.А. Устойчивость и экономическая безопасность банковской системы России. СПб, 1999.
68. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. – Т., Ўқитувчи, 2000.
69. Чапыгин В.М. Секреты коммерческой безопасности. М., 1993 г.
70. Экономическая теория. // Колл. авт. К.Абдурахманов и др. – Т., Шарқ, 1999.
71. Экономическая безопасность предприятий (фирмы). /Под ред. Р.С.Седегова и др. – М., Высшая школа, 1998.
72. Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М., Изд-во РАГС, 2001.
73. Экономическая безопасность: производство - финансы - банки / Под ред. Сенчагова В.К. –М., ЗАО “Финстатинформ, 1992.
74. Эркаев Б.А. Каримова Г.И., Абулқосимов Х.П. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш воситалари. – Т., Шарқ, 1996.
75. Эркин иқтисодиёт тамойиллари. (Х.П.Абулқосимов., О.М.Аҳмедов., Д.Н.Рахимова., Ш.Г.Юлдашев., Р.Р.Ҳасанов) – Т., Академия, 2005.
76. Шодмонов Ш.Ш., Алимов Р., Жўраев Т.Т. Иқтисодиёт назарияси. – Т., Молия, 2002.
77. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики: АН РУз, Институт экономики. – Т., Узбекистан, 2001.
78. Ўзбекистон XXI асрга интиломқда А.А.Азизхўжаев тахрири остида – Т., Ўзбекистон, 2000.
79. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ 2003 йил – Т., СИСМ, 2004.
80. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ 2004 йил – Т., СИСМ, 2005.
81. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари.
82. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш3

1-боб Иқтисодий хавфсизликнинг моҳияти ва миллий хавфсизлик тизимида тутган ўрни

- 1.1. Хавфсизлик тушунчасининг моҳияти5
1.2. Миллий хавфсизлик ва унинг таркиби8
1.3. Иқтисодий хавфсизликнинг моҳияти
ва таркибий элементлари14

2-боб Иқтисодий хавфсизлик шакллари ва асосий кўрсаткичлари

- 2.1. Иқтисодий хавфсизликнинг намоён
бўлиш шакллари29
2.2. Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари39

3-боб Иқтисодий хавфсизликка таҳдидлар

- 3.1. Иқтисодий манфаатлар ва таҳдидлар51
3.2. Иқтисодий хавфсизликка ички таҳдидлар57
3.3. Иқтисодий хавфсизликка ташқи таҳдидлар.....62

4-боб. Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш механизми

- 4.1. Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш
мақсади ва унинг институционал
шароитларининг яратилиши71

- 4.2. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлатнинг тартибга солувчилик вазифалари77
- 4.3. Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг устувор йўналишлари79

5-боб Шахснинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш муаммолари

- 5.1. Шахснинг эркинликлари ва иқтисодий мустақиллиги87
- 5.2. Шахснинг ҳаётий муҳим манфаатлари ва унинг хавфсизлигига таҳдидлар92
- 5.3. Шахснинг ижтимоий-иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўллари ва воситалари96

6-боб Корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш

- 6.1. Корхонанинг иқтисодий манфаатлари ва фаолияти қоидалари105
- 6.2. Корхонанинг иқтисодий манфаатлари ва хавфсизлигига таҳдидлар111
- 6.3. Корхона (фирма) иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш116

7-боб Хўжалик фаолиятининг пул молия соҳасидаги иқтисодий хавфсизлик

- 7.1. Молия муассасаларининг иқтисодий манфаатлари, молиявий оқимларга таҳдидлар125
- 7.2. Пул муомаласи соҳасидаги иқтисодий таҳдидлар132

7.3. Молия, пул-кредит тизимида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш дастаклари	137
7.4. Пул муомаласини мустаҳкамлаш ва банклар хавфсизлигини таъминлашнинг устувор йўналишлари	140

8-боб Мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш

8.1. Жаҳон иқтисодий тизимида миллий иқтисодиётнинг тутган ўрни ва унинг манфаатларига таҳдидлар	151
8.2. Мамлакат иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ва хавфсизлигини таъминлаш	156
8.3. Мамлакат ички иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш	160

9-боб Ташқи иқтисодий хавфсизлик ва мамлакат рақобатбардошлигини таъминлаш

9.1. Ташқи иқтисодий фаолият ва миллий манфаатларга таҳдидлар	171
9.2. Хорижий инвестицияларни жалб этиш билан боғлиқ хавфсизлик ва мамлакатнинг рақобатбардошлиги	177
9.3. Халқаро иқтисодий ташкилотларда миллий манфаатларни ҳимоялаш ва иқтисодиёт рақобатбардошлигини таъминлаш йўллари	182

Изоҳли лугат	195

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	214

Ҳасан Абулқосимов

ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК

Akademiya
Тошкент 2006

Мухаррирлар Г.Абдуллаева, М.Умирова
Мусахҳих Г.Абдуллаева
Рассом Р.Султонов
Техник муҳаррир Н.Қурбонова
Нашр учун масъул Б.Умаров

Теришга берилди 18.11.05. Босишга рухсат этилди 25.11.05.
Бичими 84x108¹/32. Офсет босма. Шартли босма табоғи 14,0.
Наشريёт ҳисоб табоғи 13,8. Адади 500. Баҳоси шартнома асосида.

«Сано-Стандарт» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Широқ кўчаси, 100.